



AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
MINISTRY OF EDUCATION OF AZERBAIJAN REPUBLIC
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ



LƏNKƏRAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
LANKARAN STATE UNIVERSITY
ЛАНКЯРАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

ISSN 2617-8036



ELMİ XƏBƏRLƏR
SCIENTIFIC NEWS
УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ

HUMANİTAR
ELMLƏR

2020

Lənkəran - Lankaran - Лянкяран



E L M İ X Ə B Ə R L Ə R

HUMANİTAR ELMLƏR

2020

©Lənkəran Dövlət Universiteti, 2020

İSSN 2617-8036

REDAKSIYA HEYƏTİ

1. Akif Musayev, iqtisad elmləri doktoru, professor – baş redaktor;
(AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu)
2. İbad Abbasov, iqtisad elmləri doktoru, professor – üzv;
(Bakı Biznes Universiteti)
3. Bəxtiyar Əliyev, psixologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü – üzv;
(Bakı Dövlət Universiteti)
4. Musa Qasımlı, tarix elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü – üzv;
(AMEA-nın Qafqazşünaslıq İnstitutu)
5. Ədalət Muradov, iqtisad elmləri doktoru, professor – üzv;
(Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti)
6. Cəfər Cəfərov, tarix elmləri doktoru, professor – üzv;
(Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
7. Məsud Məmmədov, filologiya elmləri doktoru, professor – üzv;
(Lənkəran Dövlət Universiteti)
8. Arif Məmmədov, tarix elmləri doktoru, professor – üzv;
(Lənkəran Dövlət Universiteti)
9. Yədulla Ağazadə, filologiya elmləri doktoru – üzv;
(Lənkəran Dövlət Universiteti)
10. Əfqan Abdullayev, filologiya elmləri doktoru, professor – üzv;
(Azərbaycan Dillər Universiteti)
11. Hikmət Əlizadə, pedaqoji elmlər doktoru, professor – üzv;
(Bakı Dövlət Universiteti)
12. Anar İskəndərov, tarix elmləri doktoru, professor – üzv;
(Bakı Dövlət Universiteti)
13. Rafail Əhmədli, fəlsəfə elmləri doktoru, professor – üzv;
(Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya komissiyası)
14. Məhərrəm Qasımlı, filologiya elmləri doktoru, professor – üzv;
(AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu)
15. Sifaris Səbzəliyev, iqtisad elmləri doktoru, professor – üzv;
(Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti)
16. Aydın Abiyev, filologiya elmləri doktoru, professor – üzv;
(AMEA-nın Akademik Ziya Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu)
17. Fikrət Rzayev, filologiya elmləri doktoru, professor – üzv;
(Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
18. İlham Tahirov, filologiya elmləri doktoru, professor – üzv;
(AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu)
19. Abid Tahirli, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru – üzv;
(AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu)
20. Telman İmanov, iqtisad elmləri doktoru – üzv;
(Lənkəran Dövlət Universiteti)
21. Lyudumilla Qorobets, professor (Rusiya) – üzv;
(Armavir Dövlət Pedaqoji Universiteti)
22. Ali Kafkasiyalı, professor (Türkiyə) – üzv;
(Atatürk Universiteti)
23. Zinaida Nikitenko, professor (Rusiya) – üzv;
(Moskva Dövlət Pedaqoji Universiteti)
24. Vədadi Orucov, pedaqogika elmləri doktoru – üzv;
(Bakı Dövlət Sosial-İqtisadi Kolleci)
25. Akif Quliyev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent – üzv;
(Azərbaycan Dillər Universiteti)
26. Kamran Kazımov, filologiya elmləri namizədi, dosent – məsul katib.
(Lənkəran Dövlət Universiteti)

«Lənkəran Dövlət Universitetinin Elmi Xəbərləri» Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının reyestrinə daxil edilmişdir və Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində qeydə alınmışdır (3441).

EDITORIAL STAFF

1. Akif Musayev, Doctor of Economic Sciences, professor, editor-in-chief;
(ANAS Institute of Economics)
2. İbad Abbasov, Doctor of Economic Sciences, professor – member;
(Baku Business University)
3. Bakhtiyar Aliyev, Doctor of Psychological Sciences, professor, corresponding member of ANAS - member;
(Baku State University)
4. Musa Gasimli, Doctor of Historical Sciences, professor, corresponding member of ANAS - member;
(ANAS Institute of the Caucasian Studies)
5. Adalat Muradov, Doctor of Economic Sciences, professor - member;
(Azerbaijan State University of Economics)
6. Jafar Jafarov, Doctor of Historical Sciences, professor - member;
(Azerbaijan State Pedagogical University)
7. Masud Mammadov, Doctor of Philology, professor - member;
(Lankaran State University)
8. Arif Mammadov, Doctor of Historical Sciences, professor - member;
(Lankaran State University)
9. Yadulla Aghazadeh, Doctor of Philology, - member;
(Lankaran State University)
10. Afgan Abdullayev, Doctor of Philology, professor - member;
(Azerbaijan University of Languages)
11. Hikmat Alizadeh, Doctor of Pedagogical Sciences, professor - member;
(Baku State University)
12. Anar Isgandarov, Doctor of Historical Sciences, professor - member;
(Baku State University)
13. Rafail Ahmadli, Doctor of Philosophical Sciences, professor - member;
(Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan)
14. Maharram Gasimli, Doctor of Philology, professor - member;
(ANAS Institute of Literature named after Nizami Ganjavi)
15. Sifariz Sabzaliyev, Doctor of Economics, professor - member;
(Azerbaijan State University of Economics)
16. Aydin Abiyev, Doctor of Philology, professor - member;
(ANAS Institute of Oriental Studies named after academician Ziya Bunyadov)
17. Fikrat Rzayev, Doctor of Philology, professor - member;
(Azerbaijan State Pedagogical University)
18. İlham Tahirov, Doctor of Philology, professor - member;
(ANAS Institute of Linguistics named after Nasimi)
19. Abid Tahirli, Doctor of Philosophy in Philology - member;
(ANAS Institute of Literature named after Nizami Ganjavi)
20. Telman İmanov, Doctor of Economic Sciences - member;
(Lankaran State University)
21. Lyudmila Gorobets, professor - member;
(Armavir State Pedagogical University, Russia)
22. Ali Kafkasyali, professor - member;
(Ataturk University, Turkey)
23. Zinaida Nikitenko, professor - member;
(Moscow Pedagogical State University, Russia)
24. Vidadi Orujov, Doctor of Pedagogical Sciences - member;
(Baku State Social Economy College)
25. Akif Guliyev, Doctor of Philosophy in Psychology, associate professor - member;
(Azerbaijan University of Languages)
26. Kamran Kazimov, Candidate of Philology, associate professor - editorial secretary;
(Lankaran State University)

«Scientific News of Lankaran State University» has been recorded into the registry of High Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan and registered with the Ministry of Justice (3441).

Mündəricat

1. Abdullayeva Sevdə, tarix üzrə fəlsəfə doktoru - Nadir şah Əfşarın hərbi yürüşlərinə dair	6
2. Ağazadə Yədulla, professor - Bədii yaradıcılıq yazıçı və zaman kontekstində	11
3. Bəşirov Vidadi, dosent; Həmidova Aygül - Yeni pedaqoji texnologiyalar üzrə qazanılmış təcrübənin qiymətləndirilməsi imkanları	20
4. Cavadova Yeganə dosent; Məmmədova Sevinc - İngilis dilində Sual cümlələrinin xüsusiyyətləri	25
5. Dədəyev Bilal, dosent; Balayev Xaqan, dosent - Tariximizin öyrənilməmiş səhifələrinin izi ilə: H.Z.Tağıyev və Sona xanımın Osmanlı dövlət ordenləri ilə təltifi	30
6. Əliyev Afiq, dosent; Cəfərli Səbinə - Pedaqoji fəaliyyətdə monitorinqin mahiyyəti və məzmunu	42
7. Əliyev Nəsimi, doktorant - Tabeli mürəkkəb cümlələrin ardıcıl konstruksiyalı formalarında ellipsis	48
8. İbadov Rakif, dosent; Qurbanzadə Mirhüseyn - Tarixin tədrisində interaktiv təlim və əyanılıkdən istifadə	57
9. İbrahimova Leyla, doktorant - Səməd Vurğun yaradıcılığında işlənən antroponimlər və onların bədii xüsusiyyətləri	63
10. İsmayılova Afaq, dosent; İbrahimova Şəbnəm - İngilis dilində köməkçi nitq hissələrinin tədrisində interaktiv təlim metodlarından istifadə edilməsi	72
11. İsmayılova Afaq, dosent; Qocayeva Aynur - Mətnlərdə əvəzliyin işlənmə gərəkliliyi	78
12. İsmayılova Esmira, dissertant - Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın "Heydərbabaya salam" poemasının təsir dairəsi	84
13. Kazımov Kamran, dosent; Rəcəbli Röya - İngilis leksikoqrafiyasının inkişaf mərhələləri	91
14. Məhərrəmov Şəfəq, baş müəllim - Ali məktəblərdə ingilis dilinin tədrisi metodikasının bəzi aspektləri və lüğətdən istifadənin rolu	95
15. Məlikov Emin, tarix üzrə fəlsəfə doktoru - Azərbaycan Respublikasının Cənub bölgəsində çayçılıq təsərrüfatının inkişafı tarixindən (2003-2018-ci illər)	104
16. Məmmədov Arif, professor; Canızadə Lamiyə - Tarixdən fəal dərs prosesində şagird nailiyyətlərinin formativ şəkildə qiymətləndirilməsi	110
17. Məmmədov Məsud, professor - Azərbaycan dilində -ilə ünsürünün tipoloji təhlili	116
18. Məmmədov Zaur, dosent; Əliyeva Raidə - Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasəti: problemlər və perspektivlər	123
19. Tahirov İlham, professor; Ağayeva Mətanət - İngilis atalar sözlərində universal və milli - mədəni xüsusiyyətlər	131



-
- 20. Tahirov İlham, professor; Mehrəliyeva Elnaz** - İngilis dilində qrafik və leksik
ixtisarların struktur tipləri 135
- 21. Tahirov İlham, professor; Şıxcanlı Leyla** - İnsanın yaş dövrlərini bildirən
frazoloji birləşmələr 139
- 22. Tahirov İlham, professor; Məmmədli Şükufə** - İngilis dilində frazeoloji
tədqiqatlar 143
- 23. Zeynalova Leyla, müəllim** - Türk xalqlarının məişətində yas mərasimlərinin tarixi -
kulturoloji aspektləri 148
- 24. Гасанов Эльнур, доктор философии по истории** - Исследование
толерантных ценностей как показателя межкультурного диалога 157

UOT 9/47.94

Abdullayeva Sevda
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
sevda.abdullayeva.1986@mail.ru

Nadir şah Əfşarın hərbi yürüşlərinə dair

Annotasiya: Şərqi sonuncu fatehi Nadir şah qısa bir zaman çərçivəsində Nadir Əfşar dövlətinin varlığını möhkəmləndirdi. Osmanlı və Rusiya ilə münasibətləri öz xeyrinə qaydasına qoydu. Əfqanları təqib edərək əzdi, hətta onların sığındıqları yer kimi Orta əsrlərin ən zəngin və qüdrətli dövləti olan Hindistana yürüş etdi. O, Hindistan şahı Məhəmmədə göndərdiyi məktubda belə qeyd edirdi: “Bir ayağımla hərəkət etsəm, Hindistanı, iki ayağımla hərəkət etsəm, bütün dünyanı fəth edərdəm”. Hindistan yürüşünün nəticəsində Nadir Şaha «Tovus» adlı taxt hədiyyə edildi. Bu taxtın bəzədilməsində bir milyon cəvahirat işlənmişdir. Nadirə bu günə qədər tayı - bərabəri olmayan «Kuhi Nur» daşı, «Deryayi Nur», «Almaz Arlof» kimi məşhur almaz və brilyant daş - qaşlar hədiyyə edilmişdir. Nadir şah Hindistan səfərindən qayıdıb Heratda bir neçə gün qalıb istirahət etdikdən sonra, 1740-cı ilin yazında Türkünstanə doğru yürüşə başladı. Nadirin Türkünstanə yürüşü yerli xalqlar tərəfindən çox sevinclə qarşılandı. Hətta bəzi qala qapıları yerli insanlar tərəfindən Nadirin qoşunlarının üzünə açılırdı. Nadirin əzəməti və qurduğu dövlətin ənənələri Orta Asiya Türkünstan ərazisində olan parçalanmış xanlıqlara bir nümunə idi.

Açar sözlər: dövlət, torpaq, hücum, bərpa, səfər, yadelli, qənimət

Key words: state, land, attack, recovery, journey, alien, loot

Ключевые слова: государство, земля, атака, восстановление, путешествие, инопланетянин, добыча

Şərqi sonuncu fatehi Nadir şah qısa bir zaman çərçivəsində Nadir Əfşar dövlətinin varlığını möhkəmləndirdi. Osmanlı və Rusiya ilə münasibətləri öz xeyrinə qaydasına qoydu. Əfqanları təqib edərək əzdi, hətta onların sığındıqları yer kimi Orta əsrlərin ən zəngin və qüdrətli dövləti olan Hindistana yürüş etdi. Hindistan şahı Məhəmmədə göndərdiyi məktubda belə qeyd edirdi: “Bir ayağımla hərəkət etsəm, Hindistanı, iki ayağımla hərəkət etsəm, bütün dünyanı fəth edərdəm”. Nadir şah Əfşar Məhəmməd şah Nadirin təklifinə əhəmiyyət vermədikdə, Nadir Hindistana doğru hərəkətə başladı. Hindistan sərhədinin 74 km-də Mank adlı yerdə əfqan qaçqınlarını darmadağın etdi. Məhəmməd şah Nadirin göndərdiyi elçinin qayıtmasına izin vermədi. Nadir bundan qəzəblənib, 1738-ci ilin yazında Qəznə və Kabula (həmin vaxt bu ərazi Hindistanın tərkibində idi) hərəkətə keçdi. Nadir hind imperatorluğunu tutmaqla əfqanlara bir dəfəlik qulaqburması vermək və öz ordusunu, İranın iqtisadiyyatını qüvvətləndirməklə, gələcəkdə özbəklərdən və əfqanlardan qüdrətli qoşun toplayıb Osmanlı dövlətinə hücum etmək niyyətində idi [1]. 1738-ci ilin 14 iyununda Nadirin qoşunları Qəznəyə çatdı. Oradan Kabula keçdi. Kabul xanı Nəsir xan Dehlidən kömək istədi. Lakin onlardan heç bir kömək gəlmədi. Tezliklə Kabul təslim oldu və Nadirin qoşunu Hindistanın paytaxtı Dehliyə doğru hücumə başladı. Onu da vurğulayıram ki, Nadir şah Məhəmməd şah bir neçə dəfə müraciət etsə də, Məhəmməd şah ona cavab verməmişdi. Nadir də bu soyuqqanlılıqdan sonra Məhəmməd şahın üzərinə hücum etmək qərarına gəlmişdi. Tezliklə Pisəvər, Lahor əyalətləri Nadir tərəfindən zəbt olunur. Nadirin ordusu çətin dağ aşırımlarından, çaylardan keçərək, Yəminabadı, Abadı, Kəşmiri, Xornalı və Hindistanın başqa şəhərlərini ələ keçirdi. Nadir şahın qoşunları Hindistanın qərb hissəsini fəth edib, Dehliyə yaxınlaşdılar. Məhəmməd şahın qoşunları Nadirin qoşunları ilə Dehlinin yaxınlığında, Karnal deyilən ərazidə

qarşılaşdılar. Mənbələrə görə, hind qoşunlarının sayı 350 min nəfər, Nadir şahın qoşunlarının sayı isə 160 min nəfər idi. Hind qoşunlarının əhatə etdiyi ərazi 50 hektarlıq bir sahə idi. Bu üstünlüklərə baxmayaraq, tezliklə Nadirin ordusu özündən qat - qat güclü olan hind ordusunu darmadağın etdi. Tarixçi Hanvey yazır: «Nadir hindlilərin xortumuna qılınc bağlayıb, düşmənin üzərinə göndərdikləri filləri qorxutmaq üçün dəvəçilərinə tapşırıq verdi ki, kuzələri qatran və yandırıcı maddələrlə doldurub, hazırlasınlar. Mühəribə başlayan kimi kuzələri yandıraraq, dəvələrlə meydana tullasınlar. Hindlilərin filləri və qoşunları bundan qorxub, geri çəkildilər [2]. Nadirin apardığı böyük taktiki manevrlər nəticəsində hind ordusunun başçısı Səadət xan əsir alındı. Özlərini məğlubedilməz hesab edən hind qılınclıları Nadirin yeni taktikası qarşısında heç bir iş görə bilmədilər. Komandirini itirmiş ordu minlərlə yaralı qoyub, qaçmağa başladı. Çoxlu top alındı. Tarixçilərin dediyinə görə, otuz min ölənin vardı, iyirmi min əsir alındı. Dəvələrin üstündə olan kuzələrdə neftə, qatrana od vurub, hərbi fillərin üzərinə hücumla keçdilər. Dəvələr hamısı birdən fillərə tərəf qaçdılar. Fillər isə bundan dəhşətə gəlib öz ordularının üzərinə buruldular. Dovranın başçılıq etdiyi hind ordusu darmadağın edildi. Bundan sonra Məhəmməd şah atəşkəs haqqında müzakirəyə başladı. Tərəflər arasında saziş imzalandı. Saziş müqabilində Hindistan Nadir şahı beş milyon rupi cərimə verməli, hind ordusu top və hərbi sursatını İran ordusuna təhvil verməliydi. Hindistan şahı martın 31-də ordusu ilə birgə Nadirə təslim oldu. Məhəmməd şah da türksöylü sülalədən olan bir şahənşah idi. Ona görə Nadir şah onun şahlığını əlindən almadı. Kornal müqaviləsindən sonra Nadirin qoşunları Dehliyə daxil oldular. Kornal müqaviləsinə əsasən Məhəmməd şah sələflərindən qalan 350 illik xəzinəni Nadirə bağışladı. Şah Cahanın sarayında Nadirə xüsusi yer ayrıldı. Nadir şahın adına məscidlərdə xütbələr oxundu və bütün şəhərlərdə yeni sikkə kəsildi. Həmin sikkələrin üzərində «Dünya şahlarının şahı olan şahənşah Nadir şah» yazılmışdır [3]. Nadirə «Tovus» adlı taxt hədiyyə edildi. Bu taxtın bəzədilməsində bir milyon cəvahirat işlənmişdir. Nadirə bu günə qədər tayı - bərabəri olmayan «Kuhi Nur» daşı, «Dəryayi Nur», «Almaz Arlof» kimi məşhur almaz və brilyant daş-qaşlar hədiyyə edilmişdir [6]. Hal-hazırda həmin daşlar London, Tehran və Moskva muzeylərində saxlanılır. Həmçinin Hindistanın bütün xəzinəsi Nadir şahı təhvil verildi. Bunlardan əlavə, 60 min kitab əlyazması İrana gətirildi [5].

Nadir şah Hindistan qələbəsiindən sonra əhalini vergilərdən üç il azad etdi. İran – Hind müqaviləsi hazırlandı. Müqavilənin qısa mətni belə idi: «Əsrimizdə Mars ulduzu kimi şücaətli, cəsarətli, zamanın qəhrəmanı, dövrün sultanlarının sultanı, iki dünyanın şahənşahı, Allahın kölgəsi, müsəlmanların pənahı, İsgəndər əzəmətli məqamı ərşə çatan, ədalətli Sultan Səma təbiətli, şah Əlahəzrət Nadir şah Əfşarın vəzirləri bəzi məsələlər üçün Hindistan diyarına elçilər göndərmişdilər [4]. Amma bizim vəzirlər həmin səfərlər vaxtında lazımı cavab vermədilər və Həzrəti Müəzzəmin məktublarının cavablarını yazmadılar. Bu səbəbdən iki dövlətin arasında ixtilaf yarandı. Onların qabiliyyətli qoşunları Hindistana hərəkət etdi. Xüsusilə Kornalda toqquşmalar baş verdi. Allah istədikdən sonra şərqdən doğan qalibiyyət günəşi Nadir şahın üzərinə düşdü. Çünki Əli-Həzrət Cəməşid qüdrətli lütfü onun mərhəmət mənbəyidir. Onun mərdanəliyi görüşə səbəb oldu, onunla birgə Dehliyə gəldik. Burada Hindistanın xəzinə və cəvahiratını onlara hədiyyə etdik. Öz böyüklüyü, hörməti, nəcabəti, məhəbbəti ilə Gürgənə ailəsinin Tərxan soyunun böyüklüyünü ələ alaraq Hindistanın taxt - tacını bizim özümüzə qaytardı. Atadan oğula, qardaşdan qardaşa edilməyən belə bir mərhəmət müqabilində 150 kurur (75 milyon) hərbi xərc və qərb tərəfində olan bütün ərazilər İran dövlətinin ixtiyarına verildi. Qərb hissəsində yerləşən bütün mahallar İranın qüdrətli şahının torpağı sayılır. Bundan sonra İran məmurları o torpaqlara azad daxil olub, o yerlərin mahal tayfalarına və ailəsinə hökmranlıq edə bilirlər. Səlmər bağı II Məhərrəm 1152-ci il (23 aprel 1739-cu il)» [6]. Ceyms Freyzer yazır: «Nadir şahın hücumundan Hindistana ümumən 50 kurur tümən cəvahirat, nağd mal - dövlət və əkin zərəri dəydi». Həmçinin Nadir Hindistandan gələndə

özü ilə çoxlu memar, alim, görkəmli şəxsləri, ustaları və xeyli sayda kitabı İrana gətirdi. Nadir 24 dekabr 1740-cı ildə Mərvə doğru irəlilədi. 4 yanvar 1741-ci ildə Mərvdən Əbivərdə, oradan da Dəstəgirə – anadan olduğu yerə qayıtdı [6]. Qara mərmərdən özünə qəbir daşı hazırlatdı. Bu qəbir üçün Maxaradan Kelata çoxlu mərmər gətirildi. Kelatda xəzinəsi üçün bir qala tikdirildi. Nadir İmam Rzanın məqbərəsinə çox böyük hörmət və ehtiram göstərirdi. Bu məqbərəyə xeyli qiymətli hədiyyələr, qızıl çıraqlar, ipək xalılar bağışladı. Mənbələrdən o da məlumdur ki, Nadir şah Məhəmməd şah ilə müqavilə bağlayıb: Hindistanın qərb hissəsini (yəni indiki Pakistan və müsəlmanlar yaşayan), həmçinin Pişəvəri, Kabulu, Qəzni, Əfqanıstanı və s. Əfşar dövlətinin tərkibinə qatdı [5]. Məhəmməd şahın türksoylu olmağına rəğmən onun şahlığını geri qaytardı və oğlu Nəsrulla Mirzəni Məhəmməd şahın qızı ilə evləndirdi. Nadir şah iki aya qədər Hindistanda qalıb orada bütün işləri qaydaya qoydu. Daha sonra Nadirabada qayıdıb Herata doğru hərəkətə başladı. Nəvəsi Şahrux Mirzəni Herat hakimi elan etdi və Heratda Hindistandan gətirdiyi qəniməti nümayiş etdirdi. Nadir şah Hindistan səfərindən qayıdıb Heratda bir neçə gün qalıb istirahət etdikdən sonra, 1740-cı ilin yazında Türküstanə doğru yürüşə başladı. Nadirin Türküstanə yürüşü yerli xalqlar tərəfindən çox sevinclə qarşılandı. Hətta bəzi qala qapıları yerli insanlar tərəfindən Nadirin qoşunlarının üzünə açılırdı. Nadirin əzəməti və qurduğu dövlətin ənənələri Orta Asiya Türküstan ərazisində olan parçalanmış xanlıqlara bir nümunə idi. Nadir imperiyasının ərazisindəki ciddi qayda - qanunlar onlar üçün bir nümunə idi. Həmçinin həmin dövrdə Rusiya dövləti Türküstanı, Buxaranı və ətraf əraziləri ələ keçirtmək niyyətində idi. Nadir şah da Rusiyanın bu niyyətlərinin qarşısını almaq üçün Türküstanə girməyi qəət etdi. Və tezliklə Bərx qalasını, Türküstan ərazisini, Buxaranı Nadirin qoşunları ələ keçirdi. Hətta Nadir Amudəryanı keçmək üçün 1100 ədəd kiçik gəmi düzəltdirmişdi. Həmin gəmilərin hər birinin 3 tona qədər yük götürmək imkanı var idi. Nadirin qoşunları 1740-cı il avqustun 20-də Kərki məntəqəsinə daxil oldular. Burada Nadirə məlumat verdilər ki, Türkmən və Özbək tayfaları Cərcoda toplaşmış ona müqavimət göstərmək istəyirlər, lakin Nadir şahın qoşunlarının yaxınlaşdığını eşidib, özbək və türkmən qoşunları qaçıb dağılışıdılar. Tezliklə bütün Türküstanı Nadir şah öz imperiyasına birləşdirdi. Türküstan xanı Əbülfəz Əmir Teymura məxsus olan qılını, Çingiz xana məxsus olan dəbilqə və zirehi və çoxsaylı hədiyyələri, eyni zamanda bütün xəzinəsini Nadir şaha hədiyyə etdi. Nadir də öz növbəsində, Hindistandan gətirdiyi qiymətli hədiyyələrdən Əbülfəz xanı və digər ona tabe olan əyyanları mükafatlandırdı. Əbülfəz xan ilə barışıq sazişi əldə edildikdən sonra Nadir şah Əbülfəz xanı Türküstan xanı elan etdi. 1740-cı il oktyabr ayın 17-də Türküstanın şahlıq tacını ona qaytardı. Türküstanın bütün vilayətlərinə fərman göndərildi. Nadir şaha itaəti qəbul edən yerli hakimlər öz vəzifələrində saxlanıldı. Əbülfəz xan ona göstərilən bu iltifatın əvəzində qızlarından birini Rzaquluya, birini isə Əliqulu xana əvə verməyi ehtiva etdi. (Tarixdə bu da məlumdur ki, Əbülfəz xanın qızını almaqdan Rzaqulu xan imtina etdikdə, qohumluğuna söz verdiyinə görə Nadir şah belə olan halda onun qızı ilə özü nikaha girdi). Nadir şah Əbülfəz xanın Türküstanın yenidən xanı seçilməsi ilə bağlı da təmtəraqlı ziyafət təşkil etdi [8].

Tezliklə Buxara, Səmərqənd istiqamətində olan ərazilər də könüllülük əsasında Nadirin hakimiyyətini qəbul etdilər. Nadir şah tezliklə Xivədə, Xarəzmdə öz hakimiyyətini bərqərar etdi. Az bir müddət ərzində həmin ərazilərdə idarəçilik məsələlərini tənzimlədi. Xeyli sayda qoşun topladı və yenidən Kelata geri çəkildi. Kelatda özünə böyük bir məqbərə tikilməsi üçün göstəriş verdi. Tezliklə Kabul ətrafını tamamilə öz nəzarətinə keçirdi. Birmənalı olaraq artıq əfqan tayfalarının aramsız hücumlarının qarşısı alındı. Nadir şahın Türküstanə hərbi yürüşünün bir səbəbi də Türküstanı, Buxaranı, Daşkəndi, Səmərqəndi tutduqdan sonra Çinə hücum edib, Çin dövlətində olan türk - uyğur tayfalarını da öz əraziləri ilə birləşdirmək idi. Bu plan həyata keçirildiyi təqdirdə Nadir şahın böyük bir Turan imperiyası yaratmaq niyyətində olduğu bəlli olurdu. Həmçinin Rusiya

dövlətinin şimal - şərq sərhədlərinə doğru irəliləməsinin qarşısını almaqdan ötrü Türküstanı girməyi qətiləşdirdi. Hindistan yürüşünün yorğunluğunu çıxartmadan iki ildən çox uzaq düşdüyü ölkəsinin daxili problemlərinə lazımı vaxt ayırmadan, hətta çox sevdiyi qardaşı İbrahim xanın qisasını almaq üçün Dağıstana hücum etmədən Türküstanı yürüşün başlanmasının əsas səbəbləri Rusiya imperiyasının Orta Asiyaya hücumlarının qarşısını almaq idi. Nadir Buxara istiqamətində hücumu keçib İlbas xanın güclü müqavimətinə rast gəldi, lakin İlbas xan da Nadir şahın qoşunlarına tab gətirməyib, ona təslim oldu. İlbas xanı da Nadir şah əfv edib, onu Xarəzm hakimi saxlamaq istədi, lakin İlbas xan onun elçilərini qətlə yetirdiyinə görə İlbas xanı və onunla birgə 20 əyyanın öldürülməsini əmr etdi. Nadir şah Çingiz xanın nəslindən olan Məhəmməd xanın nəvəsi Tahir xanı Xarəzmə hakim təyin etdi. Qazax valisi Əbülxeyr də Xivəyə gəlib Nadir şahı təslim oldu. Tezliklə bütün Orta Asiyayı Nadir öz imperiyasına qata bildi. Rus qoşunlarının bura girməsinin qarşısını aldı [7].

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. I c. Bakı, 1961, s. 339-340.
2. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). Bakı, 1994;
3. Azərbaycan tarixi (uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər). Bakı, 1996; Azərbaycan tarixi; 7 cildə, III c., Bakı, 1999.
4. ASE. c. VII. Bakı, «Azərnəşr»
5. Tahirzadə Ə. Nadir şah Əfşar. Bakı, 2002.
6. Qüddusi M.H. Nadir şah. Tərcümə və ön sözün müəllifi M.Ə.Müsəddiq. Bakı, 1999.
7. Hüseynov Ə.İ. Azərbaycan Nadir şah Əfşarın hakimiyyəti dövründə.Tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiya. Bakı, 2009
8. Бакиханов А.К. Гюстан-и Ирам. Баку, 1991.

Summary

Abdullayeva Sevdə

Azerbaijan State Agrarian University

About the military campaigns of Nadir shah Afshar

The last conqueror of the East, Nadir Shah, in a short period of time reinforced the existence of the Nadir Afshar state. He established relations with the Ottomans and Russia in his favor. They pursued the Afghans and even marched to India, the richest and most powerful state of the Middle Ages, as a place of refuge. He wrote in his letter to the King of India, Mohammed: "If I move with one foot, I will conquer India, the two legs, and the whole world." As a result of the Indian invasion, Nadir Shah was given a throne named "Tovus". One million jewels have been used to decorate this throne. Rarely has it ever been the same. Famous diamonds and diamonds, such as Kuhi Nur, Darya River, Diamond Arlof, were donated. The rare king returned from India and stayed for a few days in Herat, and in the spring of 1740 set out for Turkey. Nadir's march to Turkey was welcomed by the local people. Even some of the castle doors were opened by the local people in front of Nadir's troops. The splendor of Nadir and the traditions of the established state were an example for the fragmented khanates in Central Asia Turkestan.

Резюме
Абдуллаева Севда
Азербайджанский государственный аграрный университет

О военных походах Надир шаха Афшара

Последний завоеватель Востока, Надир-шах, за короткое время укрепил существование государства Надир-Афшар. Он установил отношения с османами и Россией в его пользу. Они преследовали афганцев и даже шли в Индию, самый богатый и мощный штат средневековья, как место убежища. Он написал в своем письме королю Индии Мухаммеду: «Если я двинусь одной ногой, я покорю Индию, две ноги и весь мир». В результате индийского вторжения Надир-шаху был назначен трон по имени Товус. Один миллион драгоценных камней были использованы для украшения этого трона. Редко когда-либо было так же. Известные алмазы и бриллианты, такие как Кухи Нур, Река Дарья, Алмаз Арлоф, были пожертвованы. Редкий король вернулся из Индии и остался на несколько дней в Герате, а весной 1740 года отправился в Турцию. Марш Надира в Турцию приветствовали местные жители. Даже некоторые из дверей замка были открыты местными жителями перед войсками Надира. Великолепие Надира и традиции сложившегося государства были примером для раздробленных ханств в Центральной Азии Туркестан.

Redaksiyaya daxil olma tarixi – 16.11.2020

Çapa qəbul olunma tarixi – 17.02.2021

UOT-82-3.512.612

Ağazadə Yədulla
professor
Lənkəran Dövlət Universiteti
prof.agazade@mail.ru

Bədii yaradıcılıq yazıçı və zaman kontekstində

Annotasiya: Məqalədə yazıçı - dramaturq Məmmədhüseyn Əliyevin həyat və yaradıcılıq yolu sənətkar və zaman kontekstində araşdırılır, ədibin bədii əsərləri təhlil olunur.

Açar sözlər: poeziya, yazıçı və zaman, ədəbi mübarizə, bədii sənətkarlıq, hekayə, povest, dram, janr.

Ключевые слова: поэзия, писател и время, художности, повест, драм, жанр.

Key words: poetry, writer and time, literary, fight and creativity, story, novel, play, drama, genre.

Dağ təbiət hadisəsidir. Amma nədənsə vüqardan, kişilikdən, mərdlikdən, əzəmətdən söz düşəndə dağlar misal çəkilir, şəninə sözlər deyilir, nəğmələr qoşulur. Ustad Aşıq Ələsgərin “Dağlar” şeirini yada salmaq kifayətdir. Satirik şeirimizin ən böyük ustadı M.Ə.Sabir də “Bənzərəm bir qocaman dağa ki, deryada durar” söyləməklə insanı, başqa sözlə, mənəvi ucalığı dağa bərabər saymışdı. Bununla belə burada bir qədər dəqiqləşdirmə aparmağa ehtiyac duyulur. Fərq ondadır ki, dağın əzəmətini ona yaxınlaşdıqca hiss edirsən, sərt qayalar, əlvan yaylalar, zümrüd meşələr, buz bulaqlar göz, könül oxşayır, ovqatımızı təzələyir. Dağdan, bu gözəllikdən, ucalıqdan uzaqlaşdıqca daş sanki kiçilir, həmin əzəmətdən əsər-ələmət qalmır. İnsanın özünə öz əli, qələmi, hünəri ilə ucaltdığı mənəviyyat dağları məkana, zamana, məsafəyə baxmır. Onlardan günlərlə, aylarla, illərlə, qərirlərlə, hətta əsrlərlə uzaqlaşsan da həmin əzəmətindən qalmır, hər gələn yeni-yeni nəsillər ruhunu ziyarətinə çıxır, onu daha əhatəli, daha yaxından öyrənir, möhtəşəmliyi ilə zamanı yararaq keçir, həmişə yaşarlıq qazanır. Belə xoşbəxt tale Tanrının sevib seçdiyi insanlara, xüsusən söz-sənət adamlarına daha çox aiddir. Bu gün mübaliğəsiz şəkildə, həm də sonsuz fərəhlə, ictimailə bildirməkdə haqlıyıq ki, yaradıcı ömrünün bəxtiyarlığını yaşayan belə xoşbəxt taleli sənətkarlardan biri, çox zaman “ədəbiyyatımızın dağlar oğlu” kimi dəyərləndirilən, bu günlərdə anadan olmasının 90 illiyini böyük coşqu ilə qeyd etdiyimiz, çoxsaylı şeirlərin və poemaların, “Dağlar oğlu”, “Dağda bahar”, “Torpağın ətri”, “Döyüşən illər”, “Siyasi məhbus”, “Qovuşmaz yollar” romanlarının, “Qayaların səsi”, “Vadidə görüş”, “Qulplu qızılar”, “Balıqçının arvadı” adlı povestlərin, “Lənkəran hekayələri”, silsiləsinin, eləcə də “Prokuror”, “Ana fəryadı” pyeslərinin müəllifi, ölkəmizin dilbər guşəsi olan Lənkəran diyarının yetişdirdiyi, böyük ədəbiyyata ərməğan etdiyi Məmmədhüseyn Axund Rüstəm oğlu Əliyevdir [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8].

Məmmədhüseyn Əliyev ilin dörd fəslində zirvələrindən dümağ qarın əskik olmadığı, saf havası, əsrarəngiz təbiəti ilə uzunömürlülər diyarı kimi bütün dünyada şöhrətlənən Lerik rayonunun Gündəsər kəndində 1925-ci ilin baharında - aprelin 25-də tanınmış ruhani ailəsində anadan olmuşdur. Atası Rüstəm Qurbanəli oğlu 25 il İraqın Əl Nəcəf şəhərində ali ruhani təhsil alaraq doğma yerlərə dərin bilikli ilahiyyatçı, Axund kimi qayıtmışdı. Axund Rüstəmin moizələri, dini şərhləri həm Lənkəran zonasında, həm də sərhədlərin yenidən qapandığı İranda hörmətlə qarşılanır, görkəmli din alimi, ilahiyyat mütəxəssisi kimi tanınırdı. Lakin təzə qurulan, bölgədə möhkəmlənən Şura hökuməti islam dini ehkamlarına, din xadimlərinə qarşı kütləvi şəkildə təqiblər, təzyiqlər həyata keçirdiyindən vəziyyət dəyişir. Bir çoxları həbs olunur, sürgünə göndərilir. Allahsızlar İttifaqının rayonda tüğyan etdiyi, Axund Rüstəmin həbsinə hazırlıq etdiyi bir vaxtda doğmalarının

razılığı ilə 1927-ci ildə Axund Rüstəm ailəsindən, o cümlədən iki yaşlı oğlu Məmmədhüseynəndən məcburi şəkildə ayrılmaq zorunda qalır. İranın Ərdəbil mahalına, ata vətəni Camayıran kəndinə pənah aparır, ömrünün sonuna - 1944-cü ilə kimi orada Lerik həsrəti ilə yaşayır, ilahiyyat məsələləri ilə məşğul olur.

Özünü dərk edən gündən ata nisgili ilə bərişən balaca Məmmədhüseynin tərbiyəsində, mənəvi inkişafında dünyalar qədər sevdiyi, bir çox dilləri mükəmməl bilən anası Şahbəyim xanımın rolu misilsizdir. Bütün həyatını tək övladının layiqli vətəndaş kimi böyüməsinə həsr edən Şahbəyim ana beşik başında oxuduğu layla və bayatılarla, zaman-zaman söylədiyi xalq nağılları və el deyimləri ilə özü də bilmədən balaca Məmmədhüseyni ədəbiyyata, folklor xəzinəsinə bağlamış, mənəvi dünyamıza kökləmişdi. Orta məktəb illəri, çətinliklər arxada qalır. Müəllimliyə sevgisi və ürəyinin səsi ilə bu peşənin ardınca gedir. 1940-cı ildə bu böyük arzu ilə Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Lənkəranda təşkil etdiyi müəllimlik kursunu bitirərək Lerikə qayıdır və bu şərəfli peşə ilə məşğul olur. Lakin “Sən saydığını say, gör fələk nə sayır” – deyibdir, atalarımız. 1943-cü ildə ailəsi, şəxsən özü o zamanlar vahiməli şəkildə “NKVD” adlanan qurum tərəfindən siyasi baxışlarına görə repressiyaya, təqibə məruz qalır, çoxsaylı işgəncələrdən sonra sərbəst buraxılır. 1945-ci ildə o dövrdə gənclər təşkilatı kimi üzdə olan komsomola daxil olmaq istərkən də güclü təkpi ilə qarşılaşır. Dünya yaxşı insanlardan xali deyilmiş. Yalnız xeyirxah insanların köməyi sayəsində işlər öz axarına düşür. Müəllim işləyə-işləyə ali təhsil almaq qayğısına qalır. 1946-1949-cu illərdə Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin Tarix-fəlsəfə fakültəsində oxuyur. Az sonra dərk edir ki, onu hansısa bir güc, qüvvə ədəbiyyata çəkir. Çünki artıq mətbuatda “Qail” (söyləyən, danışan) imzası ilə seirləri, poemaları çap olunurdu. Odur ki, tərəddüd etmədən qiyabi təhsilini yarımçıq qoyaraq Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin əyani şöbəsinə daxil olur və oranı 1954-cü ilə müvəffəqiyyətlə bitirir. Məmmədhüseyn Əliyev ali məktəb illərini çox yaxşı xatırlayır, müəllimlərindən, tələbə yoldaşlarından həvəslə söz açardı. Məşhur yazıçı-professor, qrup rəhbərləri Mir Cəlal Paşayevlə çəkirdiyi şəkildən tələbə yoldaşları boylanır. Bunların sırasında sonralar tanınmışlar sırasında adları hörmətlə çəkilən akademik Bəşir Nəbiyevi, xalq şairi Xəlil Rza Uluturkü, professor Qulu Xəlilovu. Eləcə də Tofiq Həsənovu, Rafael Nağıyevi, Aydın Qaradağlıni görmək mümkündür. 1954-cü ildə ali məktəbi bitirdikdən sonra yenidən doğma Lerikə qayıdır, 1961-ci ilə kimi burada müəllim və məktəb direktoru vəzifələrində çalışmaqla yanaşı özünün məşhur “Dağlar oğlu” romanını yazır. Əvvəlcə hissə-hissə qəzet səhifələrində, daha sonra ayrıca kitab kimi çap etdirməyə müvəffəq olur. 1960-cı ildən isə artıq bölgə üzrə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin yeganə üzvü kimi həmin bu nüfuzlu təşkilata qəbul edilir.

1961-ci ildə ailə vəziyyətinə görə Lənkəran şəhərinə köçür, rayonun Təngivan və Digah kəndlərində orta məktəb direktoru vəzifələrində çalışır. O, eyni zamanda Lənkəran Pedaqoji və Tibb texnikomlarında pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuş, eləcə də Lənkəran radio verlişləri redaksiyasının baş redaktoru kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1982-ci ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Lənkəran bölməsi yaradılır və M.Əliyev qurumun sədri təyin olunur. Məmmədhüseyn Əliyev həmin tarixdən ömrünün sonuna kimi -1994-cü ilədək həmin vəzifədə çalışmışdır. Bədii ədəbiyyatın və mədəniyyətin inkişafı sahəsində xidmətləri nəzərə alınaraq 1992-ci ildə ona “Əməkdar İncəsənət Xadimi” fəxri adı verilmiş, iki il sonra isə dünyasını dəyişmişdir. Məmmədhüseyn Əliyevin ədəbi irsi olduqca zəngindir. Şeirlər, poemalar, povestlər, romanlar, silsilə hekayələr, dram əsərləri titanik fəaliyyətdən, parlaq istedadından xəbər verir. Onu da deyək ki, yazıçının ədəbi irsini iki qismə ayırmaq olar. Birinci qismi çapdan çıxanları, ikinci qismi isə arxivində durub illərlə çapını gözləyən əsərləridir. Doğrudur, yazıçının üzdə olan əsərləri çox şeyi deyir və ədəbiyyat tariximizdə ədibin layiqli yerini müəyyənləşdirir. Bununla belə onu deməyə özümə borc bilirəm ki, ədibin sağlığında çap etdirdikləri ilə müqayisədə nəşr etdirə bilmədikləri

olduqca çoxdur. Bunu dəqiqləşdirmə apardığım üçün deyirəm. Belə ki, bu günlərdə görkəmli yazıçının böyük oğlu tanınmış həkim-terapevt Ənvər Rüstəmovun köməkliyi sayəsində yazıçının arxivini nəzərdən keçirərkən nələrin şahidi olmadım?! Kompüterin olmadığı bir zamanda bu qədər əlyazma, həm də bir neçə variantda necə hasilə gəlmiş, bunlara hansı fiziki və mənəvi güc sərf olunmuşdur?! Çapdan çıxan bir çox əsərlərin, elə “Dağlar oğlu”nun da sovet senzurası tərəfindən çap olunmasına icazə verilməyən, çıxdas edilən fəsillərini üst-üstə toplasan, inanın ki, əlavə bir roman yaranar.

Bədii yaradıcılığa şeirlə başlayan Məmmədhüseyn Əliyevin çap olunan ilk əsəri 1947-ci ilin yanvarında Lerikin “Kolxoz yolu” qəzetində çap etdirdiyi “Səs verim” şeiridir. Şeir sovet gerçəkliyinin tərənnümünə həsr olunsada burada sevimli vətənə, gözəlliyə, düz ilqara, məhəbbətə çağırış nidası gələcəyə sonsuz inamdan, həyata nikbin baxışlardan kökləndiyi aşkar sezilir:

Gəl əziz bayramım, on biri yanvar,
Çiçəklənən bu gülşənə səs verim.
Bu sevimli doğma vətən eşqinə,
Düz ilqara, düz peymana səs verim [8, s. 116].

Əlbəttə, 22 yaşlı gəncin dağlar qoynunda yerləşən bir yaşayış məskənindən, səfalı Talış dağlarının zirvələrindən - Lerikdən səslənən bu çağırışı, bu səsi-harayı həm də rəmz mənə daşıyırdı. Əslində bu çağırışla gənc şair böyük sənətə, ədəbiyyata, bədii düşüncəyə, bütövlükdə dünyaya doğulduğu, boya-başa çatdığı yurd yerlərinin saf havasını, sərt qayaların məğrur duruşunu, zəhmət adamlarının iş ahəngini, sevimli anasının beşik başında söylədiyi laylaların, müdrik el deyimlərinin şirinliyini, həkimanəliyini gətirəcəyinə səslənirdi.

Bir qədər sonra “Durnalar” şeiri ilə poeziya qatarına qoşulan şair bir-birinin ardınca qələmə aldığı şeirlərini həmin “Kolxoz yolu”, daha sonralar “Ədəbiyyat və incəsənət”, “Azərbaycan pioneri”, “Azərbaycan qadını”, “Azərbaycan gəncləri”, “Azərbaycan müəllimi” kimi qəzet və jurnallarda dərc etdirmişdir. Məmmədhüseyn Əliyevin (Qailin) hər şeiri, xüsusən “Lerik haqqında ballada” poeması doğma yurda, vətənə bağlılıqdan, övlad məhəbbətindən xəbər verir. M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poeması ilə eyni vaxtlarda, beşlik formasında qələmə alınan bu əsərdə sovet rejiminin ayaq üstə olduğu bir dövrdə belə olduqca cəsarətli notlar səslənir:

Arzum budur, sədd sökülə Gədikdən,
Ərdəbilə yol çəkilə Lerikdən [8, s. 120].

Tale bir üzdən sənətkarın üzünə güldü. Şəhriyar Bakı həsrətilə əbədiyyətə qovuşsa da Məmmədhüseyn Əliyev sərhəd məftillərinin sökülməsinə gördü, atasının uyuduğu Ərdəbil diyarını ziyarət etmək nisgilinə qovuşsa bildi.

Yazıçının nəsr əsərlərinin başına gətirilən oyunlar, qadağalar, ixtisarlar şeir və poemalarından da yan keçməmişdir. Düşündürücü, həm də heyərləndirici cəhət odur ki, Azərbaycana xain olan bəzi düşmən qüvvələrin əli ilə qətlə yetirildiyi, hələ o zamanlarda heç bir şübhə doğurmayan bir hadisənin - tank qoşunları general-mayoru, iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, Azərbaycanın igid sərkərdəsi Həzi Aslanov haqqında xalq yazıçısı Hüseyn Abbaszadənin “Həzi Aslanov” (“General”) romanından xeyli əvvəl - 1947-ci ildə qələmə aldığı, generalın rəşadətli döyüş yoluna həsr etdiyi, yalnız müstəqillik illərində işıq üzünə çıxan “Vətən keşiyində” mənzum romanının çapına müxtəlif bəhanələrlə imkan verilməmişdir. Halbuki bütün hadisələr, ən qaranlıq məqamlar burada isti izlərlə, bədii sözün qüdrətilə dilə gətirilir, xalqımıza, millətimizə düşmən kəsilənlərin iç üzü açıq-aydın göstərilirdi:

Paytaxt üçün ayrılan bu təyyarə,
O yatdığı evin yanında durmuş.
Hamı çaşqın qalıb, axtarır çarə,

Bu naməlum qətli bilənlər susmuş... [8, s. 128].

Bütün həqiqətlər, dəhşətlər ortadadır! Amma həqiqətin ortaya çıxması kimlərə sərf etmədi. Nə qədər də kədərli tarixdir, elə deyilmi?! Bir qəzet yazısında Məmmədhüseyn Əliyevin şeir yaradıcılığı haqqında nə qədər əhatəli danışmaq istəsək də əsas mətləb üstünə gəlməli, onun daha çox nasir və dramaturq kimi tanındığını, məşhurlaşdığını etiraf etməliyik. Ədəbiyyat tariximizdə fərqli məqamlar çox olubdur. Bədii yaradıcılığa şeirlə başlayanlar nəsrə, nəslə başlayanlar sırasında şeirə keçənlər az olmamışdır. Bu daha çox yaradıcı fərdin ruh ehtiyacından, bədii düşüncənin ifadəsində yollar avarasından və istədiyini konkret bir janrda görməsi ilə bağlıdır. Məmmədhüseyn Əliyev də özünə, yaradıcı düşüncəsinə geniş meydan arayıb, bunu nəsr meydanında tapmağa müvəffəq olur.

Ədibin nəsr yaradıcılığı haqqında sözə, söhbətə keçməzdən əvvəl bir incə məqama toxunmaq istəyirəm. Bu da yazıçı şəxsiyyətidir. Elə bilirəm ki, hamı mənimlə razılaşıb ki, hər bir güclü əsərin arxasında güclü şəxsiyyət durur. Yaxından tanıdığım ədibi ilk olaraq bu yöndən təqdim etmək istəyirəm. Onu xatırlayanda kimi düşünürəm? Məmmədhüseyn Əliyev deyiləndə gözlərim qarşısında bütün ömrü boyu şərə qarşı vuruşan, yazıb-yaratmaqdan doymayan, yorulmayan ustad bir yazıçı, tribunlara sinə gələn odlu-alovlu bir natiq, cəsarət, hünər simvolu olan bütöv bir şəxsiyyət canlanır. Bunlar tərif deyil, reallıqdır. Bir mən yox, çoxları onun bu keyfiyyətlərinin şahidi olmuşdur.

Çətin günlər həm də sınaqdır, imtahandır. Hər adam, xüsusilə ulu Sabir demişkən, dövrünə “ayınə” olmaq missiyasını öz boynuna götürən yaradıcı şəxslərin belə bir vaxtda kənarda durmağa ixtiyarı yoxdur. Amma yaxasını kənara çəkənlər oldu, həm də çox! 1988-1992-ci illər xalq hərəkətinin yüksəlişi, erməni təcavüzünə, eləcə də imperiya əsarətinə, onun yerdəki əlaltılarına qarşı genişlənən mübarizənin önündə kimlərin olduğu heç kəsə sirr deyildir. Bakının, paytaxtın azadlıq meydanında milyonların qarşısında B.Vahabzadənin, İ.Şıxlının, X.Rzanın, S.Rüstəmxanlının, Y.Səmədoğlu və başqalarının imperiyanı lərzəyə salan çıxışlarının səsi Lənkərana da gəlirdi. Burada da meydan aşırıb-daşır, haqq-ədalət tələb olunurdu. Belə izdihamlı mitinqlərin birində dağ cüssəli, qartal baxışlı bir şəxs mərkəzi tribunaya qalxdı. Alqışlar kəsilmirdi. Bu alqış deyildi, xalq sevgisinin, məhəbbətinin ifadəsi idi. Həmin şəxs hamımızın çox yaxşı tanıdığı, çoxlarının “dağlar oğlu” adlandırdığı yazıçı-dramaturq Məmmədhüseyn Əliyev idi! Natiq danışdıqca qızışır, meydanın ahənginə köklənərək bir-birindən cəsarətli fikirlər söyləyir, bir növ mövcud rejimi açıb-sökürdü. Çıxışının sonunda əlini iqtidar məmurları oturan binaya uzadaraq çox kəskin şəkildə; - Adam gərək arvadının ləçəyini öz halal pulu ilə ala! - deyəndə sürəkli alqışlar ara vermədi. Bax, bu cəhətə, bu düzlüyə, bu cəsarətinə görə fikirlər haçalanırdı. Odur ki, iqtidar məmurları onu nə qədər xoşlamırdısa, kölgəsini qılınclayırdısa, xalq onu gözəl yazıçı, hünərli, cəsarətli bir insan kimi sevirdi. Məmmədhüseyn Əliyevi bu gün də yaşadan, hamıya sevdiren məhz nəsilə - nəsilə ötürən həmin xalq sevgisidir! Millət vəkili, yazıçının yaxın dostu, görkəmli yazıçı-dramaturq Hüseynbala Mirələmov bu günlərdə nüfuzlu “525-ci qəzet”də ədib haqqında olduqca təsirli məqaləsini təsadüfi deyildir ki, “fədakar yazıçı, məğrur insan” adlandırmışdır. Bu başlıq Məmmədhüseyn Əliyevi çox yaxşı səciyyələndirir.

Məmmədhüseyn Əliyevin əsərləri həm ölkəmizdə, həm də Moskvada rus dilində dəfələrlə nəşr olunmuş, haqqında yazılar, təhlillər verilmişdir. Lakin bir gileyi bildirməkdən özümü saxlaya bilmirəm. “Uman yerdən küsərlər” məsəli bu yerdə yerinə düşür. Belə ki, Məmmədhüseyn Əliyevin ədəbiyyatda xidmətləri ilə müqayisədə Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrinin yazıçının sənət və yaradıcılıq yolu haqqında təhlilləri çox zəif görünür. Doğrudur, ədibin yaradıcılığı barədə zaman-zaman bir çox alimlər, ziyalılar yazılar dərc etmiş, dəyərləndirmə aparmışlar. Bunlardan Qulu Xəlilovun, Yəhya Seyidovun, Nizaməddin Şəmsizadənin, Vaqif Yusiflinin, İslam Qəriblinin,

Tehran Mustafayevin, Yaşar Rzayevin, Novruz Gəncəlinin, Ədalət İsayevin, Novruz Əliyevin, Qüdrət Cəfərovun, İsmayıl İsmayılovun, Mirhəşim Talışlının, Şəkər Aslanın, Novruz Nəcəfoğlunun, Əlirza Əliyevin, Bəxtiyar Əliyarlının, İdris Şükürlünün, Ayəddin Əliyevin məqalələrini, o cümlədən dilçi alim Məsud Məmmədovun “Məmmədhüseyn Əliyevin yaradıcılıq yolu” kitabını göstərmək olar [8]. Lakin ədibin zəngin yaradıcılıq yolu əhatəli monoqrafik təhlilini hələ də tapmamışıdır.

Məmmədhüseyn Əliyevin həyat və yaradıcılıq yolunu səciyyələndirən əsas cəhət bu nadir ziyalının daim haqqın, ədalətin, xeyrin tərəfində durması, əsərlərində ülvə, bəşəri duyğuları təlqin etməyə çalışmasıdır. Çox zaman demək istədiyi, xalqı düşündürən problemləri yaratdığı obrazların dilində təqdim etmişdir. Ən kiçik hekayəsindən tutmuş iri həcmli nəsr əsərlərinə qədər diqqətli araşdırma aparsaq bir artıq cümləyə, ifadəyə rast gəlmək çətindir. İlk cümlədən oxucunu tutub saxlamaq sənətkardan yaradıcılıq hünəri tələb edir. M.Əliyev belə hünərli, Müşfiq demişkən, ilhamının mayasını cəsarətdən xalqa sevgidən tutan xoşbəxt sənətkarlarımızdandır. Professor Nizaməddin Şəmsizadə böyük ədəbiyyat haqqında danışarkən çox gözəl demişdir ki, “ədəbiyyat insanın özünə ucaltdığı abidədir”. Bu mənada Məmmədhüseyn Əliyevin bəxti gətirmişdir. Dövrən, zaman dəyişsə də ədibin müxtəlif illərdə adına layiq ucaltdığı sənət abidələri bu gün həmişə olduğundan daha məğrur, daha möhtəşəm görünməkdədir. M.Əliyevi gündəmdə saxlayan, yaşadan nədir? Həm həyatda, həm də bədii yazılarında özünü ifadə etməsidir. O, gördüklərini, yaşadıklarını qələmə almışdır. Həqiqi sənətkar üçün bu yol çox çətindir. Füzuli kimi bir düha “Salam verdim, rüşvət deyildir” - deməklə və yaşadığı dövrü qamçılamaqla “lələ xarə” deyilən yaşadığı dövrün əxlaqını göstərmirdimi? Həmin xarakterik cəhətin mahiyyətini XIX əsr şairlərindən Molla Camal Rənci çox gözəl şəkildə dilə gətirmişdir:

Çün dövrü - zamanə münqəlibdir,
Ondan hünər əhli müctənbidir.

Daim öyrənən başqalarına da öyrədə bilər. İstedad Tanrı hədiyyəsidir, ona zəhmət, mütləq qoşulduqda zirvələri fəth etmək mümkündür. Bu mənada M.Əliyevin hər bir əsərində dərin mütləqənin, hərtərəfli savadın, biliyin gücünü görürük. Stiven Kinqin yaxşı bir sözü vardır ki, “Əgər sizin oxumaq üçün vaxtınız yoxdursa, yazmaq üçün də vaxtınız yoxdur”. Əgər belə olmasaydı, ədibin “Dağlar oğlu”, “Dağda bahar”, “Torpağın ətri”, “Qayaların səsi”, “Vadidə görüş”, “Döyüşən illər” kimi nəsr əsərləri, eləcə də “Prokuror”, “Ana fəryadı” adlı səhnə əsərləri bu günün özündə də, internetin üzə çıxardığı kitabları sıxışdırdığı bir dövrdə əldən-ələ gəzməz, oxucu marağı əldə edə bilməzdi.

Fikrimcə, oxucu o zaman əsərdən ayrılmır, o zaman bədii ədəbiyyatla yaşayır ki, oxuduqlarına inanır, özünü hadisələrin iştirakçısı kimi təsəvvür edir. Bu cəhət, gerçəkliyin bədii təminatı Məmmədhüseyn Əliyevin bütün əsərləri üçün xarakterik olan əsas cəhətlərdən biridir. L.Filips “Ernest Heminqvey yazıçılığı haqqında” kitabında məhz bu maraqlı məqama toxunaraq məşhur yazıçının aşağıdakı fikirlərini misal çəkir: “Bütün yaxşı kitabların bir cəhəti var ki, onlar gerçəkliyə oxşayır. Həmin kitabları oxuyanda hiss edirsiniz ki, elə bil bütün hadisələr sizin başına gəlir. Hər şey sənə məxsusdur. Bunları adamlara verə bilərsiniz, deməli, yazıçısan” [9, s.83]. Bu sözlər Məmmədhüseyn Əliyevin yaradıcı irsini çox düzgün xarakterizə edir. Onun əsərlərində gerçəkliyin yazıçı süzgəcindən keçən ifadəsi bizi yaşamış tarixi günlərə aparır, obrazlarla doğmalaşdırır, şənə qarşı vuruşa kökləyir, xeyrin tərəfində olmağımızı təmin edir.

Yazıçının planetimizin ən qocaman sakini, əsr yarımından artıq fəal ömür yolu keçən Mahmud Eyvazov haqqında yazdığı “Dağlar oğlu”, “Dağda bahar” [2, s.2] trilogiyası ədəbiyyatımızda yeni və parlaq ədəbi hadisə kimi dəyərləndirilməlidir. Tariximiz, adət-ənənələr, xeyrin şərlə kəskin mübarizəsi, müxtəlif insan surətləri, fərqli talelər və bunların bədii həlli bu əsəri

oxuyub qurtarandan xeyli sonra da bizləri tərk etmir, öz cazibəsindən buraxmır. Bəzən heyrlənirsən ki, yazıçı bu qədər hadisəni necə qələmə ala bilmişdir, onları haradan öyrənmişdir. Həmkarım, vaxtilə Məmmədhüseyn Əliyevin şagirdi olmuş Vəqif Əsgərov məni bu çətin suallardan qurtardı. Onun söylədiklərindən məlum oldu ki, Məmmədhüseyn müəllim bu əsər üzərində işlərkən dəfələrlə şagirdləri ilə birlikdə rayon mərkəzindən çox da uzaqda olmayan Pirəsora kəndinə, Mahmud kişinin görüşünə gedərmiş. Belə görüşlərin birində Yasəmənin qaçırılması və qızın öz namusunun, ismətinin qorunması üçün çətin mübarizəsini danışarkən qocanın gözlərindən sel kimi göz yaşının süzüldüyünü söyləyir. İki hissədən ibarət olan “Dağlar oğlu” romanına “Dəniz nəhəngsiz, dağ qartalsız olmaz” müdrik deyimi ilə epigraf vermişdir. Əsəri oxunaqlı edən hadisələrin bir-birini sürətlə əvəz etməsi, zəncir kimi bağlanmasıdır. İstər otuz bir fəsildən ibarət olan 1-ci kitabda, istərsə də iyirmi doqquz fəsli əhatə edən 2-ci kitabda başlıqların böyük əksəriyyəti atalar sözlərindən, müdrik deyimlərdən ibarətdir. Hər cür müqayisə qüsurlu sayılsa da bu əsəri dəfələrlə oxuyarkən buradakı özünəməxsusluğu, hadisələrin drammatizmi, adət-ənənələrin təsviri, folklor motivlərinin yerli-yataqlı ifadəsi mənə çox sevdiyim üç əsəri - Yusif Vəzirin “İki od arasında” və xalq yazıçıları İlyas Əfəndiyevin “Geriyə baxma, qoca” ilə İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanlarını xatırladır. Hər üç roman eləcə də “Dağlar oğlu” həqiqi sənət abidəsidir, milli ruhun ifadəsidir.

Yazıcının nifrəti də, məhəbbəti də böyükdür. Məhəbbətlə qələmə aldığı Mahmud, Yasəmən, Qurban, Məşədi Sərdar, Aləm xanım, Elxan, Xatəmbanu, Rüqiyyə, Araz surətləri ilə bərabər şəri təmsil edən Mustafa xan, Qulam xan kimi yırtıcı təbiətli insanları real cizgilərlə verməyi bacarmışdır. Heç şübhəsiz, yazıcının hər bir əsəri ayrıca, daha geniş söhbətin, araşdırmanın mövzudur. Bu yazıda təkcə onu deyərək ki, istər “Dağlar oğlu”, istərsə də “Dağda bahar” romanları quru faktların, rəqəmlərin, ideoloji qəliblərin dili ilə deyil, canlı şahidlərin sözü ilə, müstəqil bir insanın, azad sənətkarın qələmi ilə hasilə gələn bədii salnamədir. Odur ki, nəsilər yaşadıqca, Azərbaycan əsrləri adlandıqca bu kimi əsərlərin yaşayacağı şəksiz - şübhəsizdir.

“Dağda bahar” romanında Mahmud Eyvazovun 1934-1959-cu illər arasındakı fəaliyyətindən, ucqar dağ rayonunda qaçaq-quldurlarla aparılan ölüm-dirim mübarizəsindən danışılır. Bir sıra obrazları “Dağlar oğlu” əsərindən tanıyıırıq. Artıq şərait, vəziyyət dəyişməmişdir. Mübarizə həm açıq, həm də gizli müstəviyə keçmişdir. Qaçaq Mirzə Qiyas, Sarış, Seyrək Sahib, Namaz bəy nə qədər təhlükəlidirsə, arxada düşmənlərlə əlbir olan rayonun siyasi şöbə rəisi Canizadə daha təhlükəlidir. Əsərin ən maraqlı, təsirli səhnələrindən biri haqsız həbs olunan Tahirin dustaq günlərində Şəfəq adlı bir şairlə tanış olmasıdır. Bütün detallar unudulmaz şairimiz Müşfiqi yada salır. Əsəri sevdirən hadisələrin real səpkidə qələmə alınması, təhkiyənin rəvan, oxunaqlı olmasıdır. Bu əsərdə də ədib xalq yaradıcılığından, bu zəngin xəzinədən geniş şəkildə bəhrələnməklə gözlənilməz aforizmlər işlətməklə istəyinə nail olmuşdur.

Məmmədhüseyn Əliyevin “Qayaların səsi” [5] povesti təhsil işçilərinin həyatından, fəaliyyətdən bəhs edir. Əsər povestin əsas qəhrəmanı Gəray müəllimin evinə uzun illərdən sonra ailə dostu Əbdülhüseyn bəyin gəlişi ilə başlanır. Şəhriyar atanın, Butabəyim xanımın məzarı ziyarət edildikdən sonra əsas mətləbə keçilir. Gəray müəllim Əbdülhüseyn bəyin təkidli suallarından sonra həyat tarixçəsini danışır. O danışdıqca, sətirləri olduqca şəxsən öz həyatının yada düşür. Elə bilirəm ki, əsər mənim haqqımdadır. Əminliklə deməliyəm ki, bu əsər həyatda bərkimiş, çətin şəraitə alışmamış bütün insanlar, xüsusən gənclərimiz üçün olduqca faydalıdır. Povestdə surətlər olduqca canlı təsvir olunur. Söhbətin istiqaməti dəyişdikcə yeni-yeni insanlarla tanış olur, C.Cabbarlının Şeyx Əhmədinə, İmamyarına az qala rəhmət oxuyuruq. O kişiler mal-mülk sahibləri idilər, onu itirməkdən qorxurdular.”Qayaların səsi”ndə qələmə alınan Bəhruz onlardan qat-qat təhlükəlidir.

Dövlət əmlakından şəxsi mülki, şəxsi əmlakı kimi istifadə edən bu tip dəqiqədə bir cildə girir, isədiyini aradan götürür, bu yolla “istiqlaliyyət” əldə etdiyini düşünür.

Povestdə Gəray müəllimin Natiqə ilə olan məhəbbət macərası, ailə qayğıları, anası ilə münasibətləri nisbətən zəif verilmişdir. Əsas diqqət Gəray müəllimin direktor işlədiyi Qayalar orta məktəbində tədris prosesini qaldırmasından, məktəbdən yayınan Zərəfşan, Züleyxa kimi qızları çətinliklə də olsa təhsilə cəlb edə bilməsindən, yeni təlim üsulları tətbiq etməklə dərs aparmaqda müəllimlərə şəxsi nümunə olmasından, nəticədə məktəb məzunlarının hamılıqla ali məktəbə daxil olmasından dolayı məsələlərə verilmişdir. Doğrudur, qələbə asanlıqla əldə olunmur. Bəhrüz, əlaltıları, xüsusən “koneçno”, “pravilno” sözünü əzbərləyən maarif müdiri İbiş müəllim, mütrüf Çəpi və başqaları nə qədər tor hörsələr, Səməd Paşayeviç kimi rayon rəhbərlərini öz sözlərinə inandırarsalar da ağıl və həqiqət qalib gəlir, şər qüvvələr ifşa olunurlar.

Ədibin “Torpağın ətri” romanı adi əsər deyil. Burada bədii düşüncə ilə elmi-əməli fəaliyyət vəhdət halındadır. İxtisasca ədəbiyyat müəllimi olan yazıçının çayçılıq təsərrüfatı barədə bilgiləri heyranə doğurur. Əsərdə plan doldurmaq naminə elin, ölkənin varına, sərvətinə əl uzadan, yalnız vəzifədə qalmaq naminə dəridən, qabıqdan çıxanlar əsas ifşa hədəfləridir. Romanda bir neçə xətt diqqəti cəlb edir. Texnikum direktoru Xuduş və Mizanlı xətti ilk baxışda diqqəti cəlb edir. Mən bilərəkdən onları “müəllim” deyərək qələmə almıram, Ədib bütün əsərlərində, məqalələrində, xüsusən bu əsərdə rüşvətxorluq beləsinə qarşı kəskin mübarizə aparmışdır. Əsərdə Həzrət kişinin dili ilə rüşvətxor məmur Mizanlı belə ifşa edilir:

-Tfu, sənin həyasız, abırsız üzünə! Mərhəmətdən, insafdan uzaq üzünə! İnsanlıq üçün ləkə olan üzünə!... Hayıf yeri deyil, halal zəhmətlərdən qazanc güdən faşist, sənin cəzanı istəyir. Tökdiyümüz qanlar, verdiyimiz qurbanlar sənə gözünlə tutsun! [4, s.121].

Bu kəskin ifadələr bu gün də olduqca aktual səslənir, rüşvətxorluğa, korrupsiyaya qarşı genişlənən mübarizədə öz sözünü deyir. Əsərdə əsas hadisələr Cavahirlə Həzrət kişi ətrafında cərəyan etsə də Səməndər-Əsəd-professor-Əhməd zadə-Reyhan-Ləzifə xətti də təbii alınmış, həyatı, oxunaqlı yaradılmışdır. Əsərin ən gözəl məziyyəti çayçılıq təsərrüfatının yenidən qurulması istiqamətində təcrübə ilə elmin vəhdətdə olmasının inandırıcı şəkildə qələmə alınmasıdır. Çayçılıqdan, təsərrüfatdan xəbəri olmayan adamlar belə bir əsəri dərinlən mənimsəməklə bu çətin, həm də şərəfli peşəyə tam şəkildə yiyələnə bilər.

Ədibin “Qulplu qızıllar” povesti haqqında da eyni məhəbbətlə danışmaq olar. Əsərdə Sarı Məzahirin simasında rəzilliyin, mənəviyyatsızlığın ən yüksək zirvəsi göstərilmişdir. Bu rəzil şəxs öz alçaq hədəflərinə çatmaq üçün doğma övladını-Xoşqədəmi belə qurban verməyə hazırdır. Əgər Sarı Məzahir nə qədər nifrət doğурсa, Rəcəbəlinin maymaqlığı da bir o qədər hiddət doğurur. Atalar yaxşı deyib: “Gen qaz, dərin qaz, özün düşərsən”. Burada da belədir. Sarı Məzahir hansı oyunlardan çıxsın da sonda qazdığı quyuya düşür.

Məmmədhüseyn Əliyevin qələmi sərhəd tanımır. Yazıçı həm müasir, həm də tarixi səpkidə çoxsaylı əsərlərin müəllifidir. Onun tarixi mövzuda yazılan “Döyüşkən illər” dilogiyasında keçən əsrin 20-30-cu illərində respublikanın cənubunda, xüsusən Lənkəranda müxtəlif siyasi qrupların mübarizəsindən danışılır. Bu əsərdə də dinamika olduqca güclüdür, hadisələr daban-dabana bir-birini izləyir, bitkin, dolğun xarakterlər əsər boyu açılır. Hesab edirəm ki, bu günün mövqelərindən diqqət edilsə, əsərin öyrənilməsi, tədqiqi olduqca vacibdir.

Bir neçə kəlmə Məmmədhüseyn Əliyevin dramaturji fəaliyyəti haqqında danışmaq istəyirəm. Onun “Prokuror” və “Ana fəryadı” adlı səhnə əsərləri həm N.Vəzirov adına Lənkəran Dövlət Dram Teatrının, həm də respublika teatrlarının səhnəsində dəfələrlə tamaşaya qoyulmuş, alqışlarla qarşılanmışdır. “Prokuror” əsərində Şirəhməd kişi S.Rəhimovun “Mehman” povestinin mənfi qəhrəmanı Qaloşlu adamı xatırlatsa da, ondan daha canlı, daha koloritli yaradılmışdır. Gənc

prokuror Şəfəq Poladovun təmizliyi, saflığı qalib gəlir. Hər şeyi, ədaləti, düzlüyü pulda, qızıl, rüşvətdə görən Səlimxan Haqverdiyevin, arvadı Sənəmin itmiş inamı özünə qayıdır, ədalət zəfər çalır. Yeri gəlmişkən, onu da deyim ki, bu əsərin araya-ərsəyə gəldiyi illərdə mərhum prezidentimiz, ümummilli lider Heydər Əliyev “Literaturnaya qazeta”ya “Qoy ədalət zəfər çalsın” başlığı ilə geniş müsahibə keçirmişdi. Hesab edirəm ki, dramaturq bu əsərdə həmin müsahibədən geniş şəkildə faydalanmışdır.

Dramaturqun “Ana fəryadı” əsərinə həyəcənsiz baxmaq, yaxud oxumaq olmur. Mühəribə bitmə də onun dəhşətləri, nəticələri, vurduğu yaralar silinmir, davam edir. İlyasın, Çiçəyin, xüsusən Bəyim ananın faciəsi bütöv bir nəslin, millətin faciəsidir. Burada əsas günahkar nə satqın Cəbidir, nə də əsgər ailəsi ilə evlənən, Mirvariyyə atalıq edən Almazdır. Əsas günahkar bütün maddi-mənəvi dəyərləri yerlə yeksan edən mühəribədir. Əsər eyni zamanda bu gün də qandan doymayan mühəribə camiasına, erməni faşizminə qarşı güclü bir bədii ittihamnamədir. Ədibin “Vadidə döyüş” povesti də mühəribə dəhşətlərinə Mikulinin gözü və sözü ilə aydınlıq gətirilir.

Bir jurnal məqaləsində zorlu, sanballı bir şəxsiyyətdən, güclü sənətkardan danışmağın özü adamdan hünər istəyir. Burada yazıçının məcazlar sistemindən, zəngin dilindən, folklor qaynaqlarından istifadəsindən, novator, işıqlı fikir və ideyalarından danışmağa imkanım olmadı. Ümid edirəm ki, 90 illiyini qeyd etdiyimiz bu böyük sənətkarın yaradıcılığı bundan sonra daha böyük səylə öyrəniləcək, adına layiq monoqrafiyalar, kitablar yazılacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev M. Dağlar oğlu. Bakı, 2015.
2. Əliyev M. Dağda bahar. Bakı, 1966.
3. Əliyev M. Lənkəran hekayələri. Bakı, 1967.
4. Əliyev M. Torpağın ətri. Bakı, 1970.
5. Əliyev M. Qayaların səsi. Bakı, 1970.
6. Əliyev M. Döyüşən illər. I cild, Bakı, 1981.
7. Əliyev M. Döyüşən illər. II cild, Bakı, 1991.
8. Məmmədov M. Məmmədhusəyn Əliyevin yaradıcılığı. Bakı, 2005.
9. Filips L. Ernest Heminqvey yaradıcılığı haqqında. Bakı, 1983.

Summary
Agazadeh Yadulla
Lankaran State University

Literary activity in the context of a writer and time

Mammadhusein Aliyev the son of mountains in our literature is a well known writer of contemporary Azerbaijan literature leading an exemplary private and creative life he authorized to numerous stories essays novels and plays as well as interesting stage works.



Резюме
Агазаде Ядулла
Лянкранский государственный университет

Художественное творчество в контексте писателя и времени

Мамедгусейн Алиев – одна из знаменитостей азербайджанской литературы. Писатель, проходивший поучительный жизненный путь, является автором десятками интересных повестей, романов, в том числе, драматических произведений. В статье всесторонне анализируется творчество Мамедгусейн Алиева, как поэта и писателя.

Redaksiyaya daxil olma tarixi – 16.11.2020

Çapa qəbul olunma tarixi – 17.02.2021

UOT-37

Bəşirov Vidadi
dosent
Həmidova Aygül
Lənkəran Dövlət Universiteti
vidadi.besirov@mail.ru
hemidova.aygul@list.ru

Yeni pedaqoji texnologiyalar üzrə qazanılmış təcrübənin qiymətləndirilməsi imkanları

Annotasiya: Məqalədə yeni pedaqoji texnologiyalar tətbiq edilərək qazanılan təcrübənin qiymətləndirilməsindən bəhs olunur. Məqalədə həm ənənəvi təhsil metodları və həm də yeni pedaqoji texnologiyalar geniş araşdırılmış və müzakirə edilmişdir. Ənənəvi və yeni pedaqoji texnologiyaların üstünlükləri və çatışmazlıqları göstərilmişdir. Sonda yeni interaktiv pedaqoji texnologiyaların seçilməsinin səbəbləri verilmişdir və sadalanmışdır. Verilən mövzuda araşdırma apararkən qabaqcıl tədqiqat sənədləri tamamilə araşdırılmış və məqalədə qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: təhsil, tədris, pedaqoji texnologiya, pedaqogika, qiymətləndirmə, elm

Ключевые слова: образование, обучение, педагогические технологии, педагогика, оценка, наука

Key words: education, training, pedagogical technology, pedagogy, assessment, science

Qabaqcıl dövlətlərin də öz təhsil sistemlərində istifadə etdiyi aktiv və interaktiv tədris üsullarından respublikamızda da artıq geniş şəkildə istifadə olunmağa başlanılmışdır.

Bu üsulların şagirdin şəxsiyyətinin formalaşmasındakı yeri olduqca mühümdür. Tədris humanistləşdirilmədən, humanitarlaşdırılmadan, demokratikləşdirilmədən şagird şəxsiyyətinin formalaşdırması mümkün olmaz. Tədrisi humanistləşdirməsi prinsipi sosial, mədəni və bəşəri ideyalarda özünü büruzə verir. “Bilindiği kimi islahatların mahiyyətini təhsilin humanistləşdirməsi, demokratikləşdirilməsi, humanitarlaşdırılması, diferensiallaşdırılması və integrasiyası kimi başlıca prinsiplər təşkil etməkdədir. Sadalanan prinsiplər özlüyündə milli zəminə, bəşəri dəyərlərə əsaslanan dünyəvi təhsil sisteminin yaradılmasının, təhsil alanının şəxsiyyət kimi formalaşdırılması üçün onun tədris - tərbiyə prosesinin bərabər hüquqlu subyektinə çevrilməsini bir vəzifə kimi qarşıya qoyur”. Müasir tədris texnologiyalarında şagirdlərin mənəvi və intellektual cəhətdən inkişaf etdirilməsi ön plana qoyulur. Bu kimi müasir texnologiyaların tədris prosesində tətbiqi şagirdlərin prosesdə daha fəal iştirak etməsinə, öz düşüncələrini daha aydın, məntiqi ardıcılıqla ifadə etməsinə zəmin yaradır. Bu üsullar yalnızca şagirdin yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirmir, həm də şagirdin ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır [1].

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinin iclas materiallarında qeyd olunur: “Kəsintisiz təhsilin təmin edilməsi kontekstində şagirdə təhsil verilməsi zamanı onun dünyada qazanılmış təcrübəyə integrasiya prinsipi zəruri faktor kimi görülməli, görülməli fəaliyyətlər məhz bu istiqamətdə aparılmalıdır”. Ancaq bu o demək deyil ki, şagirdi müəyyən mənada fəallaşdıran ənənəvi təlim metodundan imtina edilməlidir. Ənənəvi üsulların müsbət cəhətlərinin istifadə edilərək müasir yanaşmanın, müasir tədris texnologiyalarının, innovasiyaların pedaqoji və psixoloji əsaslarını işləmək və nəticəyönümlü, şagirdlərə istiqamətlənmiş tədris-tərbiyə prosesinin elmi əsaslarının müasir tələblərə müvafiq olan araşdırmaların aparılması təhsil – tədris sisteminin qarşısında dayanan ən aktual problem kimi qiymətləndirilməkdədir [7]. Yuxarıda verilmiş tədris üsulları tədrisdə müəyyən edilmiş məqsədə çatmaqdan ötürü müəllim və şagird fəaliyyətlərinin nizama salınması qaydası hesab olunur. Tədris üsulları dedikdə, məqsədə çatmaq, təhsil

vəzifələrinin həlli yollarının məcmusu anlaşılır. Pedaqoji ədəbiyyatlarda metod anlayışı müəllim və ya şagirdin fəaliyyəti hesab olunur. Müəllimlərin fəaliyyətilə bağlı olan üsullara tədris üsulları, şagirdin fəaliyyət sahəsi olan üsullara isə öyrənmə üsulları deyilir. Müəllim və şagirdlərin birgə fəaliyyəti ilə bağlı olan üsulları tədris üsulları kimi işlətmək lazımdır. Tədris üsulları strukturunda üslubları da fərqləndirmək lazımdır. Priyom üsulun elementidir, onun tərkib hissəsidir, üsulun tətbiqində ayrıca addımdır. Tədris metodikası mürəkkəb, çox parametrliliyə malikdir və tədrisin məqsədi, məzmunu, qanunauyğunluqları və prinsiplərini effektiv şəkildə yerinə yetirmək üçün istifadə edilir. Tədrisin məqsədi və məzmununun keyfiyyəti seçilmiş üsulların praktiki imkanlarından aslıdır. Bu imkanları təmin edən və didaktik sistemin inkişafına təkan verən metodlardır. Tədrisdə istifadə olunan metodlar inkişaf üçün nə qədər şərait yaratsa, tədrisin effektivliyi o qədər yüksəkdir [5]. Bu mənada interaktiv tədris üsullarının üstünlüyü görünür. İnkişaf etdirici, nəticəyə yönəlmiş təlim üç əsas funksiyayı yerinə yetirdiyi üçün, təhsil prosesində bunlar nəzərə alınmalıdır: pedaqoji - şagirdin təlimlə əlaqəli inkişafına təsir edən amillər: mikro mühit, ünsiyyət, şəxsi təcrübələri və üsullar; psixoloji - şagirdlərin psixoloji və psixoloji imkanları, öyrənmə nəticələrinin mənimsənilməsinə təmin etmək: səy, maraq, xüsusiyyətlər; sosial-buraya əxlaq, əmək, elm, sənət, din və s. aid bilik və bacarıqların ötürülməsini əhatə edir [7].

Təhsil prosesinin mahiyyəti olduğundan, sosial şəraitin inkişafı ilə tədris metodlarının məzmunu dəyişdi, Azərbaycan Respublikasının sərbəst, müstəqil inkişaf yoluna keçməsindən sonra tədris metodları inkişafın təbiətinə uyğun formada və məzmununda modernləşməyə başladı. Cəmiyyət təhsil müəssisələri qarşısına müstəqil, mükəmməl, rəqabətçi və yaradıcı insanlar yetişdirmək vəzifəsi qoymuşdur. Bu tapşırıqların icrası milli və mənəvi dəyərlər nəzərə alınmaqla inkişaf etmiş ölkələrdə mövcud olan fəal tədris metodlarından istifadəni tələb edirdi [4].

Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində islahatlar proqramı müasir tədris metodlarından və tədris texnologiyalarından istifadə edilməsinin elmi, pedaqoji və psixoloji əsaslarının inkişaf etdirilməsini əsas vəzifə kimi qoymuşdur. Təhsil sistemində müasir tədris texnologiyalarının tətbiqi təhsil prosesinin səmərəliliyinin və keyfiyyətinin artırılmasında əsas amil olduğunu nəzərə alaraq, belə qənaətə gəlmək olar:

- Təlim prosesi nəticəyə yönəldildiyi üçün hədəf əvvəlcədən təyin olunmalı və öyrənmə şagird mərkəzli olmalıdır;

- Tədris və öyrənmə bir-biri ilə sıx əlaqəli olduğundan, həmişə bir-biri ilə qarşılıqlı düşünülməlidir;

- Təhsil prosesi, hər birinin öz rolu və statusuna sahib olan bir neçə şəxsin iş birliyi nəticəsində ortaya çıxan bir sosial prosesdir və inkişaf rejimində hərəkət etməlidir;

- Təhsil prosesi qarşılıqlı münasibətlərin təbiətindən, mühitin xüsusiyyətlərindən, təhsil müəssisələrinin həcmindən və onların daxili quruluşundan irəli gələn şifahi və duyğusal davranış formaları məcmusunu əhatə etməlidir [3].

Müasir texnologiyalardan istifadə edərək müəllimlər şagirdləri sağlam mühakimə yürütməyə və sonra həyatda tətbiq edəcəkləri məzmunu anlamağa kömək edəcək daha vacib vasitələr edərək dərsləri daha cəlbedici edə bilirlər. Beləliklə, müasir tədris metodları öyrənmə məzmununun daha yaxşı mənimsənilməsi və şagirdlərin müstəqil reaksiya göstərməsi üçün zəruri olan düşüncə prosesinin inkişafı üçün çox faydalı hesab olunur.

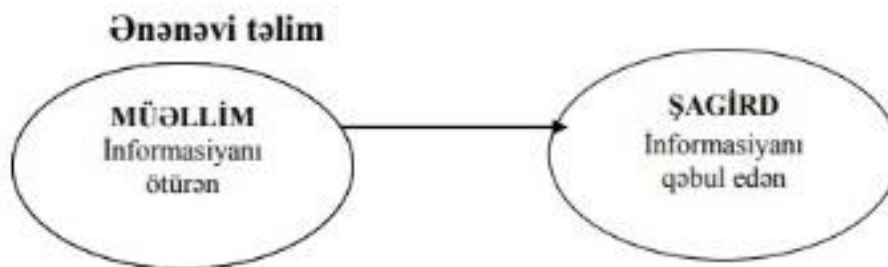
Müasir təhsil texnologiyalarının üstünlükləri prof. A.A. Ağayev deyir: "... dərslər tamamilə fəallaşdırılır, təkcə müəllim yox, həm də şagirdlər yaradıcılıq qabiliyyətləri axtarışında olur, müstəqil düşüncə, təşəbbüskarlıq formalaşır, müasirlik istəyi artır" [6].

Müasir texnologiyalar ənənəvi tədris metodlarından bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir: şagirdin tədqiqat fəaliyyətlərinə cəlb olunması, instruktör tərəfindən problemlə şəraitin təsis

edilməsi, biliklərin şagirdlər tərəfindən müstəqil mənimsənilməsi və s. Bu xüsusiyyətlər bəzi ənənəvi tədris metodlarında mövcud idi, lakin müasir tədris üsulları tamamilə bu xüsusiyyətlərə əsaslanmaqdadır. Tədqiqatlar göstərir ki, müasir tədris texnologiyaları şagirdlərə aşağıdakı prinsiplərə əsaslanaraq yaradıcılıqlarını inkişaf etdirməyə şərait yaradır: [7].

- düşüncənin inkişafına səbəb olacaq konstruktivizm;
- şagirdlərin sosial inkişafına səbəb olacaq birgə tədris;
- biliklərin müstəqil formada qazanılması üçün şəraitin təmin olunması;
- bilik, bacarıqların müstəqil formada qazanılmasına;
- Müəllim təşkilatçı, koordinator kimi çıxışına

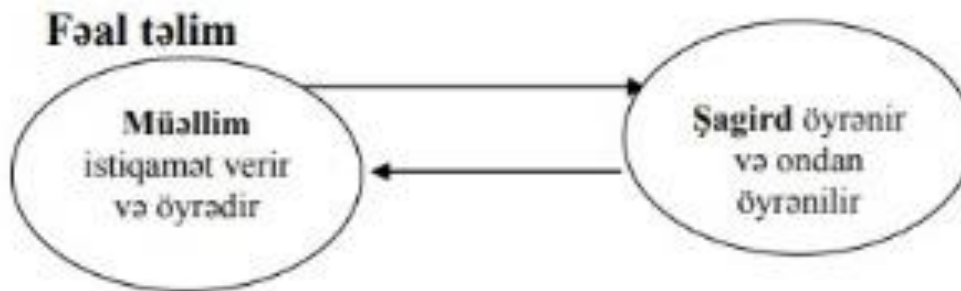
Ənənəvi tədris üçün də müəyyən imkanlar var. Beləliklə, ənənəvi pedaqoji prosesi təsvir edərkən əvvəlcə lövhənin qarşısında dayanan müəllim və onun səssiz dinləyiciləri olan şagirdləri görürük. Bu vəziyyətdə müəllim bilikləri çatdırmağa, şərh verməyə və nümunələr gətirməyə çalışır. Şagirdlər bu məlumatları passiv olaraq qəbul edir, başa düşür və mənimsəyirlər, sonra təkrarlayırlar və ya biliklərini möhkəmləndirmək üçün problem həll etmə prosesində tətbiq edirlər. Yəni ənənəvi bir dərstdə şagirdlər məlumatları əzbərləməyə çalışırlar, müəllim nəticələri özü çəkir və bitmiş formada şagirdlərə məlumat ötürür. Pedaqoji fəaliyyət əsasən pedaqoji fəaliyyət əsasında həyata keçirilir. Ənənəvi öyrənmənin bu xüsusiyyətinə görə izahlı - illüstrativ və ya reproduktiv (təkrarlanan) təlim adlanır. Bu, aşağıdakı diaqramla əsasən təsvir edilə bilər [5].



Belə bir təhsil prosesi nəticəsində heç kim əmin ola bilməz ki, bütün şagirdlər bu bilikləri lazımi səviyyədə başa düşəcəklər. Hazır biliklərə yiyələnmək onun düşüncəsinin inkişafı üçün təkan yaradır, eyni zamanda uşağı yaradıcılıq, azadlıq, müstəqillik, təşəbbüskarlıq kimi xüsusiyyətlərdən məhrum edərək idrak prosesini ləngidir. Nəticədə, təlimin effektivliyi azalır, çünki keyfiyyəti şagirdin əqli qabiliyyətlərinin və yaddaşının inkişaf səviyyəsi, idrak motivasiyasının mövcudluğu və ya olmaması kimi psixoloji amillərdən asılıdır.

İnteraktiv tədris üsulu elə tədris üsulu hesab olunur ki, dərslər zamanı müəllim və şagird arasında qarşılıqlı əlaqə və səmimiyyət mövcuddur. Bu üsulda şagirdlər artıq passiv dinləyici yox, tədrisin fəal iştirakçısı hesab olunur. Şagirdin ən yaxın köməkçisi isə onun müəllimi hesab olunur. Passiv üsulda yalnız müəllim təkbəşinə aktiv fiqur hesab olunurdusa, fəal tədris prosesində isə onlar birgə fəal fiqur hesab edilir [2].

Bu cür interaktiv tədris metodikasında müəllimin təsiri ilə yanaşı, şagirdin də müəllimə təsiri vardır. Fəal tədris zamanı qarşılıqlı müzakirələr və dialoqlar hökm sürür. İnteraktiv təhsilin sxemini aşağıdakı kimi verə bilərik.



Fəal tədrisin prinsipləri aşağıda verilən şəkildə qruplaşdırıla bilər:

1. Şəxsiyyətin özünə yönəlmiş tədris prinsipi
2. İnteraktiv məntiqi prinsip
3. İnkişaf etdirici tədris prinsip
4. “Qabaqlayıcı tədris” prinsip
5. Tədris-tərbiyənin çevikliyi prinsipi
6. Dioloji tədris prinsipi
7. Birgə əməkdaşlıq prinsipi

Ədəbiyyat

1. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait. Bakı, 2007.
2. Soltanova G. İnformasiya cəmiyyəti və müasir təhsilin yenidən qurulmasında şagidlərə alternativ yanaşma. «Təhsil problemləri» qəzeti, 24-31 oktyabr 2010-cu il. New computer Technology in Education 2012
3. Abdulla Mehrabov. Müasir Dərs: Onun Təşkili Və Gedişinə Qoyulan Əsas Tələblər. Bakı, 2013.
4. <http://www.kurikulum.az>
5. <http://www.anl.az>
6. <https://www.aztehsil.com>
7. <https://www.azkurs.org>

Summary
Bashirov Vidadi
Hamidova Aygul
Lankaran State University

Opportunities to evaluate experience on new pedagogical technologies

The article discusses opportunities taken by applying new pedagogical technologies. In the article both, traditional and new pedagogical technologies on educational purposes have been widely researched and discussed. Advantages and disadvantages of traditional and new pedagogical technologies have been shown. At the end reasons of choosing new interactive pedagogical technology is given and listed.



During making research on given topic, popular research papers have been fully investigated and mentioned in the article.

Резюме

Баширов Видади

Хамидова Айгуль

Ленкоранский государственный университет

Возможности для оценки опыта в области новых педагогических технологий

В статье рассматриваются возможности применения новых педагогических технологий. В статье широко исследуются и обсуждаются как традиционные, так и новые педагогические технологии в образовательных целях. Показаны преимущества и недостатки традиционных и новых педагогических технологий. В конце приводятся и перечисляются причины выбора новой интерактивной педагогической технологии.

При проведении исследования по данной теме в статье были полностью выявлены и упомянуты популярные научные статьи.

Redaksiyaya daxil olma tarixi – 16.11.2020

Çapa qəbul olunma tarixi – 17.02.2021

UOT -82.09

Cavadova Yeganə
dosent
Məmmədova Sevinc
Lənkəran Dövlət Universiteti
m.seva98@mail.ru

İngilis dilində sual cümlələrinin xüsusiyyətləri

Annotasiya: Məqalədə ingilis dilində sual cümlələrinin yaranmasından, onların kommunikativ prosesdə rolundan bəhs edilir. İngilis dilində sual cümlələri ümumi, xüsusi, seçmə, ayrıcı, emfatik, olmaqla intonasiya baxımından yarım kommunikativ tiplərə bölünür və onların hər birinin özünəməxsus intonasiya strukturu olur. Bunlardan əlavə, xüsusi, yaxud ümumi sual cümləsi enən və qalxan tonla ifadə edildikdə müxtəlif münasibət çalarları (təklif, təkid, maraq və s.) ifadə edir. İngilis dilində ümumi sual cümlələri əsasən qalxan tonla tələffüz edilir. Lakin ümumi sual cümlələri danışanın münasibətindən asılı olaraq yüksəkdən enən, enən - qalxan, orta səviyyəli qalxan, qalxan - enən tonla realizə olunur. Xüsusi sual cümlələri bir qayda olaraq enən tonla ifadə edilir. Lakin danışanın niyyətindən, məqsədindən asılı olaraq yüksəkdən enən, yüksəkdən qalxan, qalxan-enən tonlarla realizə olunur.

Açar sözlər: sual cümləsi, kommunikativ, funksiya, nitq

Key words: question sentence, communicative, function, speech

Ключевые слова: вопросительных предложение, коммуникативный, функция, речь

Sual cümlələri sual vermək, cavab almaq məqsədilə işlədilir. Danışan şəxs sual cümlələrinin köməyiylə başqasından müəyyən bir məsələni öyrənir, müəyyənləşdirir, fikrini dəqiqləşdirir bu və ya digər məsələyə aid onun münasibətini bilmək istəyir. Sual cümlələri biri birindən həm qrammatik, həm də intonasiya, struktur baxımından fərqlənir. Sual cümlələrinin yaranmasında intonasiya daha çox üstünlüyə malikdir. Sual cümlələrinin kommunikativ və yarım kommunikativ növləri əsasən intonasiyaya əsaslanır.

Bəri başdan qeyd etməliyik ki, intonasiya yaradan situasiya cümlənin vəziyyəti, hər hansı bir sorğunu, sualı, müraciəti, əmri və yaxud nidanı ifadə etmək qabiliyyətinə malikdir və nitq zamanı bunları müəyyənləşdirir. Bu cümlənin qrammatik növünü müəyyən edir və onlar da öz növbəsində aşağıdakılardan ibarət ola bilər:

1. Əmr cümlələri (əmrilər, müraciət, xəbərdarlıq və s.).
2. Nəqli cümlə (bütün hal-vəziyyət növü).
3. Sual cümləsi (suallar, ümumi, xüsusi, discantktiv, alternativ, təkrar suallar və s.).
4. Nida cümlələri.

Bu qeyd etdiklərimiz hamısı birlikdə intonasiyanın kommunikativ funksiyasını yerinə yetirməsinə dəlalət edir, çünki məhz intonasiya vasitəsilə deyilən söyləmin qeyd olunan formalardan hansına aid olması müəyyən edilir.

Heç bir cümləni biz konkret intonasiyasız təsəvvür edə bilmərik. Məsələn: "She comes" cümləsində səsimizin tonu cümlənin sonuna doğru enməyə başlayırsa, "Does she come?" cümləsində isə əksinə olur. Belə ki, "Does she come?" cümləsində sona doğru getdikcə ton yüksəlir. Bu cümlə intonasiya vasitəsilə bir qədər uzun tələffüz olunur və cümlənin sual cümləsi olması intonasiya vasitəsi ilə ifadə olunur. Həmin cümləni sevinclə, kədər və təəssüflə, təəccüb və heyranlıqla və sairə ilə deyə bilərik. Bu zaman isə təbii olaraq "She comes" cümləsində emosionallıq mənası hiss olunur.

Tamamilə təbii olaraq həm xəbər, həm sual, həm də emosional mənalara fərqləndirilməsində intonasiya mühüm rol oynayır desək, heç də bunun təsadüfi olmadığını şahidi ola bilərik.

Dilçilikdə nitqin ritmik və melodik cərəyanı intonasiya adlandırıldığından qeyd etdiklərimiz müxtəlif formada təzahür edir [3, s.75].

İntonasiyanın tipləri təbii olaraq cümlə tipləri ilə üst-üstə düşür: nəqli, sual, əmr, nida intonasiyaları.

Sual cümlələri biri birindən həm qrammatik, həm də intonasiya, struktur baxımından fərqlənir. Sual cümlələrinin yaranmasında intonasiya daha çox üstünlüyə malikdir. Sual cümlələrinin kommunikativ və yarımməntəqəvi növü əsasən intonasiyaya əsaslanır.

Sual cümlələri nəqli cümlədən sonra ünsiyyətdə geniş istifadə edilən cümlə növüdür. Xüsusən də şifahi nitqdə ifadə məqsədinin əhatə dairəsinin semantik çoxcəhətliyi baxımından aktivlik dərəcəsinə görə, sual cümləsi fərqlənir. İntonasiyasının rəngarəngliyi və qrammatik xüsusiyyətlərinin zənginliyi cəhətdən müxtəlif növlərə malik sual cümlələrini bir-biri ilə yaxından bağlı olan üç mühüm əlamətə görə təsnif etmək olar:

- I. Sual cümlələrinin qrammatik cəhətdən quruluşuna görə növləri
- II. Sual cümlələrinin ifadə məqsədinə görə növləri
- III. Sual cümlələrinin ümumi xarakterinə görə növləri

Ünsiyyət prosesində qarşıya qoyulmuş məqsəd baxımından suallar müxtəlif olur. Sual bəzən ifadə edilən fikrə bütövlükdə, bəzən onun bir hissəsinə aid olur; bəzən sual iki fikirdən hansının həqiqətə uyğun olmasını müəyyənləşdirmək məqsədi güdür, bəzən isə danışanın şübhəsini dəqiqləşdirmək üçün işlədilir. Buna müvafiq olaraq ingilis dilində suallar aşağıdakı dörd qrupa bölünür:

1. Ümumi suallar (General questions)
2. Xüsusi suallar (Special questions)
3. Seçmə suallar (Alternative questions)
4. Ayırıcı suallar Disjunctive/ Tag questions)

Cümlənin ümumi məzmununa verilən suala ümumi sual cümləsi deyilir. Ümumi sual cümlələri cümlənin baş üzvləri arasındakı münasibəti ifadə edir. Belə sual cümlələrində müəyyən bir məlumat üzrə təsdiq (yes) və ya inkar (no) ibarət olan cavab tələb olunur. Ümumi suallara verilən qısa cavabın məzmununa uyğun olaraq dilçilər belə sualları "yes, no question" adlandırırlar.

Ümumi sual cümlələrində köməkçi və modal fəllər vurğulu olur. Bunlarla yanaşı cümlənin tərkibində işlənən hər bir avtosemantik söz də vurğulu olur. İlk vurğulu hecadan son vurğulu hecaya kimi cümlənin melodik cizgisi pilləvari formada olur. Sonuncu vurğulu hecda səs tonunda dar diapazonlu qalxma baş verir. Səs tonunun qalxması cümləni sual kimi formalaşdırır. Ümumi sual cümlələri ən çox maraq ifadə edir. Məsələn: I've just seen John. Have you? You are late. Am I? It's your turn. Is it?

Xüsusi sual cümlələri düşən tonla ifadə edilir. Düşən ton həm alçaqdan, həm də yüksəkdən düşən olur. Xüsusi sual cümlələri alçaq düşən tonla tələffüz edildikdə cümlənin məzmununda ciddiyyət, təminatlıq, maraq, bəzən də rəqəbətsizlik və səbirsizlik münasibət mənalara ifadə edir.

Məsələn: Harry is not coming to tea - who is coming to tea.

Xüsusi sual cümlələri sual sözləri vasitəsilə formalaşır. Sual cümlələrinin bu növündə gah subyekt, gah obyekt, gah predikat və s. məlum olmur; danışan məlum olmayan həmin əşya və hadisələri, hal və hərəkətləri, əlamətləri və s. meydana çıxarmaq üçün onlara qeyri-müəyyən şəkildə ifadə edən sual sözlərindən istifadə edir. 'Who comp'osed the 'music'? İngilis dilində xüsusi sual cümlələri bir qayda olaraq düşən tonla tələffüz edilir. Xüsusi sual cümlələri alçaq düşən tonla tələffüz olunduqda onların məzmununda ciddiyyət, təminatlıq, maraq bəzən də rəqəbətsizlik və

səbirsizlik kimi münasibət mənalari ifadə edilir. One book is missing. – Which? Make them at once. – How? Harry is not coming to tea. - 'Who is 'coming to tea then.

Seçmə suallar (Alternative questions) İki fikirdən birini müəyyənləşdirmək, dəqiqləşdirmək məqsədilə işlədilən suallara seçmə suallar deyilir. Seçmə suallar or bağlayıcısı ilə bir-birinə bağlanan iki və daha çox ümumi sualdan ibarət olur: Would she never make a friendship or take an interest in something [4, s.226].

Seçmə suallar hər bir cümlə üzvünə verilə bilər, lakin seçmə sual mübtədaya verilsə, hər bir mübtədanın qarşısında müvafiq köməkçi fel işlənir: Has Jane rung up or has Anna? – Jane has. Seçmə suallar bütöv cavab tələb edir, lakin danışqda bəzən cavab bir sözdən də ibarət ola bilər: Is your house large or small? - My house is small. / It's small [5, s.214] Seçmə sualların intonasiyası (Intonation of alternative questions) İki hissədən ibarət olan seçmə sualların intonasiyasında iki məna qrupu mövcud olur. Bu cümlələrdə ikinci hissə adətən qısa olur. Seçmə sualların birinci hissəsi qalxan, ikinci hissəsi isə düşən tonla tələffüz edilir: Do you like ↑ tea or ↓ coffee [1, s.143].

Ayırıcı suallar (Disjunctive/Tag questions) Cümlədə diqqətə çatdırılan fikirlə bağlı şübhələri dəqiqləşdirmək üçün verilən suallara ayırıcı suallar deyilir. Ayırıcı suallar iki hissədən ibarət olur: birinci hissə nəqli, ikinci hissə isə qısa ümumi sual cümləsi olur, yəni ikinci hissədə əvvəlcə həmin cümlənin ümumi sualının düzəldilməsində istifadə edilən köməkçi və ya modal fel (ya təsdiqdə, ya da inkarda) sonra isə mübtədə işlənir. Birinci cümlə ikincidən vergül ilə ayrılır. Əgər ayırıcı sualın birinci hissəsi təsdiqdədirsə, ikinci hissə inkarda, və ya əksinə, birinci hissə inkardadırsa ikinci hissə təsdiqdə olur: She goes to school every day, doesn't she? She doesn't go to school every day, does she [3, s.94].

Ayırıcı suallarda söz sırasına gəldikdə isə, iki hissədən ibarət olan bu sualların birinci hissəsi nəqli, ikinci hissəsi isə qısa ümumi sual cümləsi formasında olur. Ayırıcı sualların intonasiyası (Intonation of disjunctive questions) İki hissədən ibarət olan ayırıcı sualların hər bir hissəsi ayrıca məna qrupu yaradır. Ayırıcı sualların birinci hissəsi düşən tonla, ikinci hissəsi isə qalxan tonla tələffüz edilir. She is better today, isn't she [2, s.165]. Çox az halda ayırıcı sualların hər iki hissəsi düşən tonla tələffüz edilir. Belə suallar cavab tələb etmir: They are very nice people, aren't they [1, s.144]. İngilis dilində sual cümləsinin yuxarıda sadalanan əsas növlərindən başqa digər növləri də var: ritorik suallar, nəqli suallar, qısaltdı Mübtədə və onun təyininə təsdiqdə sual verərkən söz sırası nəqli cümlədə olduğu kimi qalır və “do, does, did” köməkçi fellərindən istifadə olunmur, xəbər üçüncü şəxsin təkində verilir: Who often writes me a letter?

İnkarda olan cümlənin mübtədasına və onun təyininə sual verdikdə isə “do, does, did” köməkçi fellərindən istifadə olunur: Who doesn't know his right address [6, s.71]. There is (are, was, were və. s) ifadələri ilə işlənən bütün xüsusi suallarda, o cümlədən mübtədaya və ya onun təyininə sual verərkən, to be felinin formaları there sözünün qarşısına keçir: What was there in yesterday's newspaper?

“Ritorik sual cümlələrinin intonasiyası” əsərinin müəllifi olan Q.M.Levitova müəyyən etmişdir ki, sintaktik cəhətdən sual formasında olan ritorik sual cümlələri xüsusi üslubi priyom olaraq daha dərin təsir etmək üçün, bəzən də dərin inam hissi ifadə etmək üçün işlədilir. Q.M.Levitovanın irəli sürdüyü həmin fikri onun ritorik sual cümlələrinin intonasiyası üzrə apardığı eksperimental tədqiqin nəticələri ilə də təsdiq olunur [4, s.87].

Q.P.Torsuyev sual cümləsinin intonasiya baxımından beş formasını qeyd edir: ümumi sual cümləsini iki formada olduğunu göstərir:

- 1) söz sırasının dəyişməsi (are you ready);
- 2) söz sırasının dəyişməməsi (you are ready) olan ümumi sual cümlələri.

Daha sonra o, cümləsinin intonasiya vasitəsilə formalaşan digər növlərini (xüsusi, ayrıcı, seçmə, təkrarlanan) göstərir [6, s. 238-239].

Sual intonasiyası sual cümlələrində olur və onun da aşağıdakı kommunikativ növləri vardır: ümumi sual cümləsi, xüsusi sual cümləsi, alternativ sual cümləsi, discanktiv sual cümləsi.

Sual intonasiyasının ümumi sual cümləsi növü ingilis dilində köməkçi feil “to be”-in müvafiq formasının cümlənin əvvəlinə keçməsilə yaranır. Məsələn:

Did Ali go to the lesson?

Did Ali go to the lesson?

Did Ali go to the lesson?

Will Ali go to the lesson?

İngilis dilində ümumi sual cümlələri qalxan, xüsusi sual cümlələri isə düşən tonla ifadə olunur. Baxmayaraq ki, ümumi sual cümlələri qalxan tonla ifadə olunur, ancaq ümumi sual cümlələri yüksəkdən qalxan, düşüb-qalxan və qalxıb-düşən tonlarla da ifadə olunur. Məsələn, təklif, təkid və müzakirə xarakterli ümumi sual cümlələri yüksək düşən tonla, təkrarlanan ümumi sual cümlələri yüksək qalxan tonla, şübhə ifadə edən ümumi sual cümlələri düşüb-qalxan, çağırış xarakterli ümumi sual cümlələri isə qalxıb-düşən tonla ifadə edilir [5, s.22].

Məsələn: I hate cocoa - would you like a cup of tea then (təklif) Is it raining? - Is it raining? (təkrarlanan ümumi sual) I am sorry, Mammy. - Are you really, sorry (şübhə) He shot an elephant - Did he (çağırış) Cümlənin ümumi məzmununa verilən suala ümumi sual cümləsi deyilir. Ümumi sual cümlələri cümlənin baş üzvləri arasındakı münasibəti ifadə edir. Belə sual cümlələrində müəyyən bir məlumat üzrə təsdiq (yes) və ya inkar (no) ibarət olan cavab tələb olunur. Ümumi suallara verilən qısa cavabın məzmununa uyğun olaraq dilçilər belə sualları “yes, no question” adlandırırlar. Ümumi sual cümlələrində köməkçi və modal fellər vurğulu olur. Bunlarla yanaşı cümlənin tərkibində işlənən hər bir avtosemantik söz də vurğulu olur. İlk vurğulu hecadan son vurğulu hecaya kimi cümlənin melodik cizgisi pilləvari formada olur. Sonuncu vurğulu hecada səs tonunda dar diapazonlu qalxma baş verir. Səs tonunun qalxması cümləni sual kimi formalaşdırır. Ümumi sual cümlələri ən çox maraq ifadə edir.

Xüsusi sual cümlələrində sintaqmın sonunda ton enir. Ancaq ümumi sual cümlələrində isə sintaqmın sonunda ton qalxır.

Discanktiv (ayrıcı) sual cümlələrində ingilis dilində köməkçi feillər və modal feillər vasitəsilə düzəldilir.

Beləliklə, İngilis dilində mövcud olan suprasegment vahidlərdən intonasiyanı, onun kommunikativ tiplərini, növlərini araşdıraraq, belə bir ümumiləşdirmə verə bilərik ki, müqayisəyə cəlb olunmuş dil müxtəlif genezisə malik dildir. Tələffüz zamanı ingilis dilində ayrı-ayrı kommunikativ tiplərin çoxlu çalarlıqları meydana çıxır.

Ədəbiyyat

1. Fəxrəddin Veysəlli. Strukturdilçiliyin əsasları I hissə. Bakı, 2005, 344 səh.
2. Дубовский Ю.А. Анализ интонации устного текста и его составляющих. Минск, 1998, 140 стр.
3. Караева М. Г. Интонационно - грамматические особенности простых ввыводных предложений в разносистемных языках. АҚД, Баку, 1988, 220 стр.
4. Левитов Г.И. Интонация риторического вопроса в современном английском языке, к/диссертация. М.:2008, 198 стр.
5. Пешковский А.М. Русский синтаксис е научном освещении, М.: 2003, стр.392.

6. Торусев Г.П. Вопросы акцентологии современного английского языка. М.: 2008, 91 стр.

Summary
Javadova Yegana
Mammadova Sevinj
Lankaran State University

Features of question sentences in English

The article deals with the emergence of question sentences in English, their role in the communicative process. In English, Question sentences are divided into semi-communicative types in terms of intonation, being general, special, selective, separative, empathic, each of which has its own unique intonation structure. In addition, a specific or general sentence of the story is expressed in descending and rising toneildikda different shades of attitude (suggestion, insistence, interest, etc.) express. In English, common question sentences are pronounced mainly in ascending tones. However, depending on the attitude of the speaker, the common question sentences are performed with a high-pitched, low-pitched, medium-pitched, high - pitched tone. Specific question sentences are expressed in tons, which, as a rule, descend. However, depending on the intention and purpose of the speaker, it is realized in tones that fall from high, rise from high, rise and fall.

Резюме
Джавадова Егана
Мамедова Севиндж
Лянкранский государственный университет

Особенности вопросительных предложений на английском язык

В статье рассказывается о создании вопросительных предложений на английском языке, их роли в коммуникативном процессе. В английском языке вопросительные предложения делятся на полустигиши с точки зрения интонации на общие, специальные, выделительные, раздельные, эмфатические, и каждое из них имеет свою специфическую структуру интонации. Кроме того, при склонении предложения к конкретному или общему вопросу и выражению в щите тонами выражаются различные отношения (предложение, предложение, интерес и т.д.) выражает. В английском языке общие вопросительные предложения произносятся в основном щитом тоном. Но в зависимости от отношения говорящего к общему вопросу предложения реализуются в тонах: нисходящий, нисходящий, нисходящий, средний, нисходящий. Специальные вопросительные предложения, как правило, выражаются нисходящими тонами. Но в зависимости от намерения, цели говорящего он реализуется тонами нисходящего, нисходящего, нисходящего, нисходящего, нисходящего.

Redaksiyaya daxil olma tarixi – 16.11.2020

Çapa qəbul olunma tarixi – 17.02.2021

UOT-930.85

Dədəyev Bilal
dosent
Balayev Xaqan
dosent
Bakı Mühəndislik Universiteti
bdedeyev@beu.edu.az
xabalayev@beu.edu.az

**Tariximizin öyrənilməmiş səhifələrinin izi ilə: H.Z.Tağıyev və Sona xanımın
Osmanlı dövlət ordenləri ilə təltifi**

Annotasiya: Azərbaycan milli burjuaziyasının görkəmli nümayəndələrindən biri olan H.Z.Tağıyev xalqımızın maariflənməsində, sosial - siyasi cəhətdən təkmilləşməsində hər zaman öndə addımlamışdır. O ölkəmizdə incəsənətin, jurnalistikanın və təhsilin inkişafında etdiyi işlərlə öz xalqına misilsiz xidmətlər göstərmiş, öz dövründə “millət atası” kimi şöhrət qazanmışdır. Bir mesenat milyonçu kimi H.Z.Tağıyevin xeyriyyəçilik fəaliyyəti tək Azərbaycanla məhdudlaşmamış, qonşu dövlətlərə və xalqlara da onun tərəfindən sosial həyatın müxtəlif sahələri üzrə maddi yardımlar edilmişdir. Tağıyevin xeyriyyəçilik fəaliyyətləri bütün bu dövlət və xalqlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, o bu xalqların məşhur orden və medalları ilə mükafatlandırılmışdır. H.Z.Tağıyevin Rusiya, İran və Buxara əmirliyinin orden və medalları ilə təltif edilməsi onun nüfuzunu xeyli artırmış, ictimai-siyasi xadim kimi də tanınmasına səbəb olmuşdur. Digər tərəfdən Tağıyevin həyat və fəaliyyətinin tariximizə bəlli olmayan, naməlum istiqamətləri də vardır. Bu baxımdan Osmanlı Türkiyəsində H.Z.Tağıyev və onun həyat yoldaşı Sona xanımın Osmanlı ordenləri ilə təltif edilməsi tarixşünaslığımızda demək olar ki, bilinmirdi. Bütün bunlar bu məqaləmizdə ətraflı bir şəkildə tədqiq edilmiş, Osmanlı xalqı üçün etdiyi xeyriyyəçiliyinə görə H.Z. Tağıyevin I dərəcəli Məcid, ictimai-mədəni sahədəki fəaliyyətlərinə görə isə Sona xanımın II dərəcəli Şəfqət nişanları ilə təltif olunması Osmanlı arxiv sənədləri əsasında ortaya çıxarılmışdır.

Açar sözlər: H.Z. Tağıyev, Sona xanım, Osmanlı ordenləri, Məcid nişanı, Şəfqət nişanı.

Ключевые слова: Г.З.Тагиев, Сона ханум, Османские ордена, орден Маджиди, орден Шафрат.

Key words: H.Z.Tagiyev, Sona khanum, The Ottoman ordens, Majidi badge, Shafkat badge.

Giriş. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra tariximizin və tarixi xadimlərimizin öyrənilməsinə maraq xeyli artmış, obyektiv elmi tədqiqatlar aparmaq üçün əlverişli zəmin yaranmışdır. Belə görkəmli tarixi xadimlərimizdən biri də H.Z.Tağıyev (1838-1924) idi.

Azərbaycan milli burjuaziyasının görkəmli nümayəndələrindən biri olan H.Z.Tağıyev vətən tariximizə milli kadrlarımızın yetişdirilməsində böyük xidmətlər göstərmiş milyonçu və xeyriyyəçi mesenat kimi daxil olmuşdur. İri sənayeçi olan H.Z.Tağıyev xalqımızın maariflənməsində, sosial - mədəni və siyasi cəhətdən təkmilləşməsində hər zaman öndə addımlamışdır. Tağıyevin çoxşaxəli xeyriyyəçilik fəaliyyətindən danışarkən onun ölkəmizdə incəsənətin, jurnalistikanın və təhsilin inkişafı sahəsindəki xidmətlərini xüsusi qeyd etməliyik. Bu mənada Tağıyev tərəfindən 1883-cü ildə Azərbaycanda inkişafda olan teatrımız üçün bina inşa etdirməsini, XIX əsrin II yarısından etibarən əsas qoyulmuş milli mətbuatımıza yardımlarını, 1901-ci ildə Bakıda ilk qızlar məktəbini tikdirməsini, uzun və gərgin mübarizədən

sonra 1916-cı ildə Şollar - Bakı su kəmərinə çəkdirməsini və s. bu yönlü xidmətlərini ən önəmli məqamlar kimi vurğulaya bilərik [18, s.12, 14-15, 29; 20, s.4-11; 22, s.44-67; 8, s.72-79]. Bütün bu deyilənlər göstərir ki, H.Z.Tağıyev öz xalqına misilsiz xidmətlər göstərmiş, öz dövründə “millət atası” kimi şöhrət qazanmışdır.

Neft sənayemizin banislərindən biri sayılan H.Z.Tağıyevin xeyriyyəçilik fəaliyyəti tək Azərbaycanla məhdudlaşmamış, qonşu dövlətlərə və xalqlara da onun tərəfindən sosial həyatın müxtəlif sahələri üzrə maddi yardımlar edilmişdir. O, digər dövlətlərdə də gedən sosial-siyasi prosesləri mütəmadi olaraq yaxından izləyirdi [14, s.38-39; 17, s.19-20]. Qeyd edilən kontekstdən məsələyə yanaşdıqda H.Z.Tağıyevin xeyriyyəçi məsənət kimi xidmətlərinin coğrafi miqyasının xeyli böyüdüyünü müşahidə edirik. Bu müstəvidən proseslərə diqqət yetirdikdə görürük ki, Tağıyev öz dövründə Rusiya, Buxara əmirliyi, Qazaxıstan, Pakistan, Misir, İran və Osmanlı dövlətlərində də xeyriyyəçilik fəaliyyətləri ilə məşğul olmuş, öz insansevərliyi və humanizmi ilə həmin dövlətlərin və xalqların rəğbətini qazanmışdır [18, s.64, 66-67; 22, s.68-74]. Təqdirəlayiqdir ki, Tağıyevin xeyriyyəçilik fəaliyyəti yuxarıda göstərdiyimiz bəzi dövlətlər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, o bu xalqların məşhur orden və medalları ilə mükafatlandırılmışdır. H.Z.Tağıyevin Rusiya, İran və Buxara əmirliyinin orden və medalları ilə təltif edilməsi onun nüfuzunu xeyli artırmış, ictimai-siyasi xadim kimi də tanınmasına səbəb olmuşdur. Etiraf etməliyik ki, sovet dövründə milli burjuaziyamızın nümayəndələri istismarçı siniflər kimi qələmə verildiyi üçün H.Z.Tağıyev və digər tanınmış xadimlərimizin fəaliyyəti hərtərəfli şəkildə tədqiq edilməmişdir. Müstəqillik dövründə bir çox tədqiqatlar aparılsa da Tağıyevin həyat və fəaliyyətinin tariximizə bəlli olmayan, naməlum istiqamətləri hələ də qalmaqdadır. Bu baxımdan Osmanlı Türkiyəsində H.Z.Tağıyev və həyat yoldaşı Sona xanımın Osmanlı ordenləri ilə təltif edilməsi tarixşünaslığımızda əhatəli bir şəkildə öz əksini tapmamışdır. Xüsusilə Azərbaycan Milli Tarixi Muzeyi tərəfindən İstanbulda nəşr edilən “Hacı Zeynalabidin Tağıyev” kitabında Tağıyevə verilmiş orden və medallar barəsində məlumat verildikən, bu məqama toxunulmamışdır [20, s. 73]. Hətta yaxın zamanlarda Türkiyədə Tağıyev haqqında aparılan bir neçə tədqiqat işində, onun Osmanlı dövlətinə etdiyi yardımlar və göndərdiyi hədiyyələrdən bəhs edilsə də, bunların müqabilində Osmanlı nişanları ilə təltif olunduqlarına dair heç bir bilgi keçməməkdədir [11, s.50, 52, 63-66; 21, s.93-95; 22, s.68-75; 8, s.69-85]. Yalnız istisna hal kimi Abdulla Şaiq (1881-1959) oğluna danışdığı xatirələrində qardaşı Yusif Ziya Talıbzadədən (1877-1923) bəhs edərkən ona və Tağıyevə bir Osmanlı ordeninin verilməsini bildirmişdir [13]. Lakin Abdulla Şaiqin xatirələrində məsələnin təfərrüatlarından danışılmadığı kimi, bu faktı sübut edən hər hansı bir elmi sənəd və ya mənbə də göstərilməmişdir.

Tədqiqat işimizin üzərində işləyərkən öz fikir və mülahizələrimizi bilavasitə arxiv sənədləri üzərində qurmuşuq. Bu aspektdən qeyd edə bilərik ki, tədqiqat işimizdə Osmanlı arxiv sənədləri əsasında vurğuladığımız məsələlər dərinlən araşdırılmış və çalışmışıq ki, onların təfərrüatlarını tam barizliyi ilə elmi ictimaiyyətə çatdıra bilək. Bu arxiv sənədlərini bizim üçün təmin etdiyinə görə, Türkiyəli tarixçi alim professor Yusuf Küçükdağa da ayrıca təşəkkür edirik.

H.Z.Tağıyevə Məcidi nişanının verilməsi.

Osmanlı dövrünə məxsus arxiv sənədlərindən məşhur tarixi şəxsiyyətlərimizlə bağlı üzə çıxan ən maraqlı faktlardan biri heç şübhəsiz H.Z.Tağıyevə Məcidi nişanının verilməsi ilə əlaqədardır. H.Z.Tağıyevin Məcidi nişanı ilə təltif edilməsinin tarixçəsinə nəzər yetirdikdə görürük ki, milli burjuaziyamızın tanınmış nümayəndəsinin Osmanlı Türkiyəsinin ən yüksək ordenlərindən birinə layiq görülməsi əlamətdar hadisə nəticəsində baş vermişdir. Belə ki, H.Z.Tağıyev tərəfindən Osmanlı sultanına “Kəşfül-Həqaiq” adında Quran təfsirinin hədiyyə edilməsi sultan II Əbdülhəmid (1876-1909) tərəfindən müstəsna xidmət kimi dəyərləndirilmiş və bundan sonra H.Z.Tağıyev Məcidi ordeni ilə mükafatlandırılmışdır.

Təkrarən də olsa qeyd etməliyik ki H.Z.Tağıyevin həyatının bu dövrünü araşdırdığımız zaman Abdulla Şaiqin böyük qardaşı Y.Z. Talıbzadə ilə bağlı xatirələrində bu məsələyə öləri şəkildə toxunulduğunun şahidi olduq. Atası Abdulla Şaiqlə bağlı dövrü mətbuata verdiyi müsahibələrinin birində Akademik K.Talıbzadə (1923-2006) belə demişdir: “H.Z.Tağıyev 1907-ci ildə Quranı Məmməd Kərim Ağaya tərcümə etdirmiş, Müqəddəs Kitabımızın Azərbaycan dilində 3 cildliyini əmimlə Türkiyə sultanı Əbdülhəmidə göndərmişdir. Sultan Əbdülhəmid də bunun əvəzində brilyantla işlənmiş 2 böyük medal bağışlamış, birini H.Z.Tağıyevə, birini də əmimə (Y. Z. Talıbzadəyə). O medalı atam Abdulla Şaiq ömrünün son illərinə qədər qardaşının yadigarı kimi saxlayırdı” [13].

Tarixi ardıcılığı izləmək məqsədilə bildirməliyik ki, ilk dəfə Quranın Təfsiri “Kəşfül-Həqaiq an nukətil-ayati vəd-dəqaiq (Kəşfül-Həqaiq)” adı ilə Azərbaycan dilinə Bakı vilayət qazısı Mir Məhəmməd Kərim Ağa (1853-1938?) tərəfindən tərcümə edilmişdir. Milli və dini dəyərlərimizə hər zaman böyük hörmət bəsləyən H.Z.Tağıyev Quranın bu Təfsirini şərhlər və izahlarla birlikdə 1904-1906-cı illərdə Kaspi qəzetinin Tiflisdə yerləşən “Buxariyyə” mətbəəsində 3 cildə nəşr etdirmişdir [18, s.20; 12, s.166-167; 7, s.140-142]. Onlardan 50 nüsxəsi hədiyyə edilmək üçün xüsusi tərtibatla hazırlanmışdır. N. Şeyxzamanlı (1883-1967) xatirələrində qeyd edir ki, “Hacı bu Quranı - Kərimi 4000 qızıl lirə dəyərində zinətli daş və almazlarla bəzədərək Yusif Ziya Talıbzadə vasitəsilə İstanbula, sultan II Əbdülhəmidə hədiyyə olaraq göndərmişdir” [19, s.206].

Kəşfül-Həqaiq Təfsirinin sultan II Əbdülhəmidə hədiyyə olunması Osmanlı arxiv sənədlərində də geniş şəkildə əksini tapmışdır. Y.Z. Talıbzadənin Osmanlı dövlətinə getməsi barədə məlumatlar H.Z.Tağıyev tərəfindən Osmanlı dövlətinin Tiflis konsulluğuna bildirilmişdi [6, vərəq 1-2]. İstanbula çatan Y.Z.Talıbzadə xüsusi bir evdə qonaq kimi saxlanılır. 19 avqust 1907-ci ildə sultan II Əbdülhəmidin hüsuruna gələn Y.Z.Talıbzadə H.Z.Tağıyevin sultana yazdığı xüsusi məktubu və Kəşfül-Həqaiq Təfsirini ona təqdim etmişdir [6, vərəq 2-3; 19, s.206; 13]. Məhz bu hadisədən sonra H.Z.Tağıyev və Y.Z.Talıbzadənin mükafatlandırılmasına qərar verilmişdir. 31 avqust 1907-ci il tarixli arxiv sənədindən əldə etdiyimiz məlumatlara əsasən H.Z.Tağıyevə I rütbədən (dərəcəli), Y.Z.Talıbzadəyə isə III rütbədən (dərəcəli) Məcid nişanı verilməsi haqqında sultanın əmri sədri-əzəm tərəfindən elan edilmişdir. Bütün bunlar arxiv sənədində belə qeyd edilir: “Baküdə Cəmiyyəti İslamiyyə müəssisi Hacı Zeynalabidin Ceneral (general) Tağıyofun nəşr - i muarrif xüsusundakı müsaidən cəmilinə binaən mumaileyhə (adı keçənə) birinci rütbədən və Bakü ulumi - ərəbi müdərrisi və məktəbi - idadi müəllimi Talıbzadə Axund Yusif Əfəndiyə üçüncü rütbədən Məcid nişanı – zi - şanlı atası xüsusunda hər nə vəchilə iradəyi - səniyyə cənabı - xilafət - pənahi şərifində buyurulur”. Həmin arxiv sənədinin davamına əsasən 3 sentyabr 1907-ci ildə medalların əldən təhvil verildiyi qeyd olunur [2].

Məcid nişanı 1852-ci ildə sultan Əbdülməcid (1839-1861) tərəfindən təsis edilmiş bir Osmanlı dövlət ordenidir. 5 dərəcədə buraxılan bu nişanın ən ali dərəcəsi I rütbəsi sayılırdı. Osmanlıcada “murassa” (xüsusi qiymətli daşlarla bəzədilmiş olan) adlandırılan I rütbə Məcid nişanının 2500 quruş xəzinə dəyəri var idi (Bax. şəkil 1). Cəmi 50 ədəd buraxılan I rütbə Məcid nişanları yüksək xidmətləri olan dövlət xadimləri və tanınmış xarici ölkələrin nümayəndələrinə təqdim edilirdi. Bu nişanın bütün dərəcələləri həyatboyu verilirdi, yəni şəxsin vəfatından sonra xəzinəyə təhvil verilməli idi. Sadəcə xaricilər bu qaydada istisna təşkil edilirdilər [10, s.154-155; 15, s.396]. Buradan aydın olur ki, H.Z. Tağıyevə verilən nişan geri qaytarılmamışdır. Əfsuslar olsun ki, H.Z. Tağıyevə təqdim olunan I dərəcəli Məcid nişanı dövrümüzə qədər gəlib çatmadığı kimi, təltif olunduğu da ortaya çıxarılan bu arxiv sənədinə qədər tam təfəsilatı ilə də bilinmirdi. İndiyə qədər onun 12 orden və medalla təltif edildiyi bizə məlum idi [20, s.73]. Halbuki H.Z.Tağıyevin

1907-ci ildən sonra çəkildiyi foto-şəkildə və 1912-ci ildə rəssam İ.A. Brodski tərəfindən çəkilmiş portretində onun aldığı orden və medallara diqqət yetirdikdə fərqli mənzərə ilə rastlaşırıq. Belə ki, bu şəkillərdə Tağıyevin sinəsindəki orden və medalların sayı 12-dən çoxdur (Bax. şəkil 3 və 4). Bu orden və medalların hamısı, biri istisna olmaqla, 4-5-6-8 guşəlidir. Şəkildəki ordenlərin rəsmi tam aydın görünmədiyini üçün, ehtimal etmək olar ki, istisna olan 7 guşəli orden məhz Məcidî nişanıdır.

Bu Osmanlı arxiv sənədində diqqətimizi çəkən bir məsələ də H.Z.Tağıyevə “General” olaraq xitab olunmasıdır. H.Z. Tağıyevə 25 yanvar 1907-ci ildə Çar tərəfindən Rusiya imperiyasının 14 dərəcəlik iyerarxiya pilləsində 4-cü yeri tutan “Həqiqi mülki müşavir” rütbəsi verilmişdi. Bu mülki müşavir rütbəsi hərbi iyerarxiyada general-mayor və kontr-admiral rütbələrinə bərabər tutulurdu [20, s.72]. Lakin Bakıdan Osmanlıya göndərilən məktubların heç birində H.Z.Tağıyev özünü Həqiqi mülki müşavir və ya general olaraq təqdim etməmişdir. Görünür Osmanlı dövlətinin özünün Bakı şahbəndəri (konsulu) vasitəsi ilə H.Z.Tağıyevə belə bir adın verildiyi barədə dolğun məlumatı olubdur.

Sona xanımın Şəfqət ordeni ilə təltifi.

Sona xanımın böyük şöhrət sahibi, vətənin inkişafı naminə sərvətini xalqın gələcək rifahı üçün istifadə edən H.Z.Tağıyevin həyat yoldaşı olması onun cəmiyyətdə tutduğu mövqeyini xeyli yüksəltmişdir. H.Z.Tağıyev dövrünün digər sənayeçilərindən fərqləndiyi kimi, Sona xanım da ölkənin ictimai-mədəni həyatında hər zaman xüsusi nüfuzu ilə öndə olmuşdur.

Sona xanımın Osmanlı dövləti tərəfindən II dərəcəli Şəfqət ordeni ilə təltif edilməsi, H.Z.Tağıyevin mükafatlandırılmasından 7 il sonra baş vermişdir. Bu müddət ərzində H.Z.Tağıyevin Osmanlı dövlətində xeyriyyəçilik fəaliyyətini xeyli genişləndirməsi onun nüfuzunu yüksəltmiş, rəsmi dairələr tərəfindən daha yaxından tanınmasına şərait yaratmışdır. H.Z.Tağıyev sosial həyatın bir sıra sahələri üzrə Osmanlı dövlətinə yardımlar etmişdir. Bu isə öz növbəsində Osmanlı hakim dairələrinin H.Z.Tağıyevlə daha sıx əlaqələr qurmaqda marağını artırmışdır. Nəticə etibarilə Sona xanıma II dərəcəli Şəfqət ordeninin verilməsi bu proseslərin məntiqi davamı olmuşdur.

Yeni dövr tariximizlə bağlı Osmanlı arxiv sənədlərini araşdırarkən Sona xanımın təltif edilməsinin təfərrüatlarını tam aydınlığı ilə bir birinin davamı şəklində 3 ayrı tarixli arxiv sənədində izləyə bilirik. Bu sənədlərin 2 və 3-cüsünün məzmunları eyni olsa da, tarixləri arasında 2 gün fərq vardır (Bax. sənəd 3 və 4). Arxiv sənədlərinə əsasən öyrənirik ki, Sona xanımın II dərəcəli Şəfqət medalı ilə mükafatlandırılması məsələsi ilk dəfə Bakı şahbəndəri Kamil bəy tərəfindən qaldırılmışdır. Kamil bəy 1914-cü il fevralın 25-də İstanbula göndərdiyi məktubda H.Z.Tağıyevlə Osmanlı dövləti arasında olan isti münasibətlərə toxunmuş, Osmanlı dövlətinə etdiyi hədiyyələr və maddi yardımlarını xatırlatmış və nəticə etibarilə ona I dərəcə Məcidî nişanı verildiyi üçün, bu dəfə isə zövcəsi Sona xanımın Osmanlı dövləti tərəfindən II dərəcəli Şəfqət ordeni ilə mükafatlandırılmasını tövsiyə etmişdir [4, vərəq 1]. Bakı şahbəndərinin tövsiyə məktubunu göndərdiyi ərəfdə H.Z.Tağıyev (Ağa Musa Nağıyevlə birlikdə), Balkan müharibəsində (1912-13-cü illər) yetim qalan uşaqlar üçün Ədirnədə açılmaq üzrə olan “Darül-eytama” (yetimlər evinə) yardım göndərmişdi [5; 1, vərəq 1-2]. Xatırladaq ki, bu H.Z. Tağıyevin birinci yardım deyildi [19, s.204; 22, s.73]. Hadisələrin sonrakı gedişatından görürük ki, Kamil bəyin məktubu İstanbulda rəğbətlə qarşılanmışdır. Qeyd edilən proseslərin davamı kimi 1914-cü il martın 15-də sədri-əzəmin məktubu ilə Sona xanım II dərəcəli Şəfqət ordeni ilə təltif olunmuşdur. Bununla bağlı arxiv sənədində belə deyilir: “Balkan hərbində hilali-əhmərə (qızılaya) beş bin və bu kərə də Donanmayı - Osmaniyyə və Ədirnədə inşa olunacaq Darül-eytama beş bindən on bin rüblə ianəsi surətiylə müavinəti - hamiyətkarənədə bulunmuş olan Bakü əhaliyi - müsliyyəsi mutəbərətindən Hacı Zeyalabidin Əfəndi Tağıyofun hərəmi Sona xanıma ikinci rütbə Şəfqət nişanı əta olunmuşdur” [4, vərəq 2]. Eyni məzmunlu 17 mart 1914-ci il tarixli sənəddən də aydın olur ki, ordenin Azərbaycana

göndərilməsi işi Osmanlı dövlətinin Sədarət İdarəsi tərəfindən Daxili İşlər Nazirliyinə tapşırılmışdır [3, vərəq 2].

Osmanlı dövlətində “Şəfqət nişanı” başqa ordenlərdən fərqli olaraq müharibə və təbii fəlakətlər zamanı xalqa yardım edən və ictimai-mədəni həyatda fəal olan qadınlara verilmək üçün sultan II Əbdülhəmidin fərmanı ilə 1878-ci ildə çıxarılmışdır. Nişan qızıldan olmaqla 3 dərəcədə hazırlanmış, I və II dərəcələri murassa (xüsusi bəzədilmiş) olmuşdur. Ortasında sultan II Əbdülhəmidin “əl-qazi” adı ilə tuğrası və kənarlarında isə “insaniyyət, müavinət və həmiyyət” sözləri yer almışdır (Bax. şəkil 2). Nişan sadəcə Osmanlı qadınına deyil, eyni zamanda xarici ölkələri təmsil edənlərə də verilmişdir. 1000 quruş xəzinə dəyəri olan bu nişan sahibinin ölümündən sonra varislərindən birində qala bilirdi [10, s.155; 16, s.224-228]. Buradan belə aydın olur ki, verilən bu nişan Sona xanım və ya ailə üzvlərindən birində qalmışdır. Əfsuslar olsun ki, bu nişanın sonrakı taleyi haqqında əlimizdə heç bir məlumat yoxdur.

Nəticə. Tədqiqat olunmuş mövzu üzrə mənbələrin, ilk növbədə özündə o dövrün dövlət sənədlərini əks etdirən arxiv materiallarının öyrənilməsi və təhlili göstərir ki, Yeni dövr tarixinin mürəkkəb mərhələlərində, ağır ictimai-siyasi şəraitlərdə H.Z.Tağıyev Osmanlı dövlətində xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, Türk xalqının üzləşdiyi çətinliklərin həll edilməsində müəyyən işlər görmüşdür.

H.Z.Tağıyevin Osmanlı dövləti ilə münasibətlərinə Türk-müsəlman həmrəyliyi ideyaları da təsirini göstərmişdir. H.Z.Tağıyev hər zaman İslam dininə böyük hörmət bəsləmiş, dinimizin Müqəddəs Mərkəzlərinə səfərlər etmişdir. Tədqiqat işimizdə də bildirdiyimiz kimi Rusiya imperiyasının əsarətində olan Azərbaycandan Osmanlı sultanı II Əbdülhəmidə Kəşfül-Həqiq adlı Quran Təfsirinin hədiyyə edilməsi dediklərimizin əyani sübutu olmaqla yanaşı, H.Z.Tağıyevin böyük vətəndaşlıq cəsarəti kimi də dəyərləndirilə bilər. Eyni zamanda o bununla dini-mənəvi dəyərlərə nə qədər böyük önəm verdiyini bir daha isbat etmişdir. Təsadüfi deyil ki, sultan II Əbdülhəmid H.Z.Tağıyevin bu addımını yüksək qiymətləndirmiş və onu I dərəcəli Məcidi nişanı ilə təltif etmişdir.

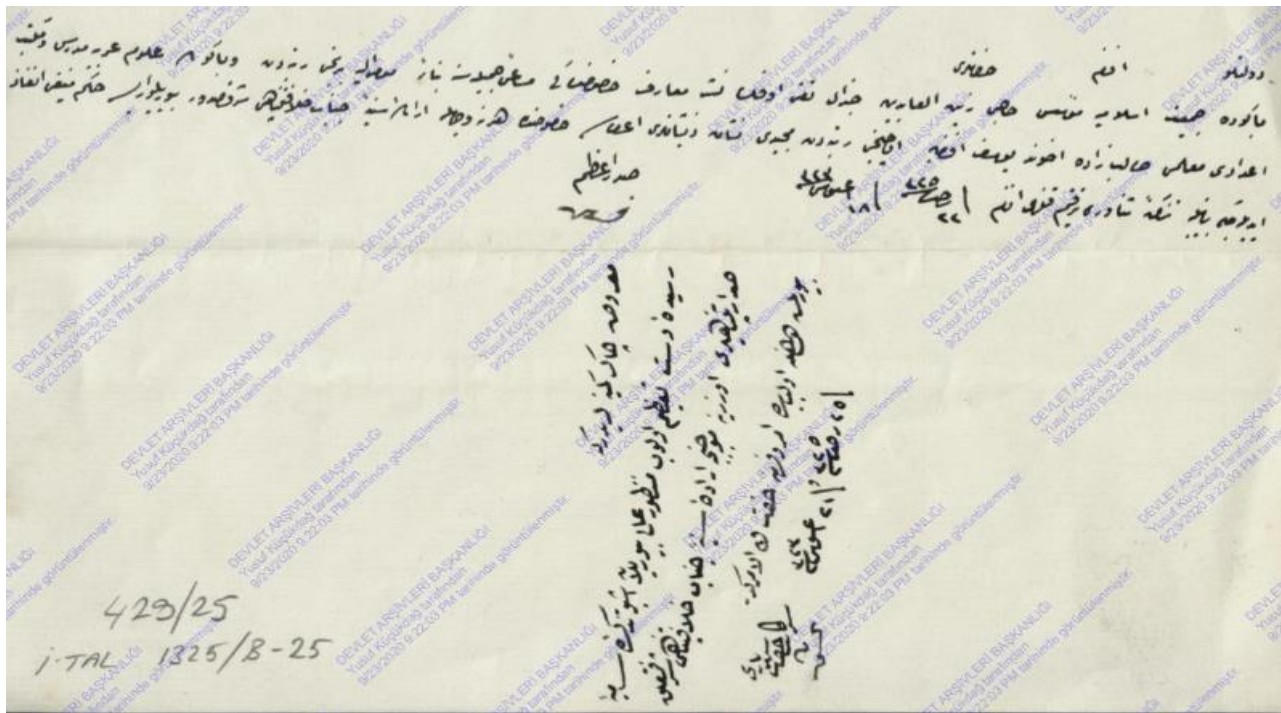
H.Z.Tağıyevə verilmiş Məcidi nişanının dövrümüze qədər gəlib çatdığına dair heç bir məlumat yoxdur. Hətta vaxtilə H.Z.Tağıyevin evi olmuş AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində də onun şəxsi əşyaları içərisində bu ordenə rast gəlinməmişdir. Sadəcə həmin muzeyin müvafiq fondunda nümayiş etdirilən bir ədəd IV dərəcəli Məcidi nişanının olduğu və onun da fərqli təyinatla verildiyi qeyd olunmaqdadır [9].

H.Z.Tağıyevlə yanaşı məqaləmizdə vurğuladığımız kimi Sona xanım da Osmanlı dövləti tərəfindən təltif edilmişdir. Sona xanım ictimai-mədəni fəaliyyətlərinə görə Osmanlı dövlətinin II dərəcəli Şəfqət ordeninə layiq görülmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, bu nişan sultan II Əbdülhəmid tərəfindən təsis edilsə də, Sona xanıma sultan Rəşad dövründə (1909-1918) verilmişdir. Lakin təəssüf olsun ki, Sona xanıma verilmiş ordenin də günümüzədək gəlib çatdığı haqqında məlumat yoxdur.

Tədqiqat işimizin yekunu olaraq deyə bilərik ki, H.Z.Tağıyev və Sona xanımın Osmanlı ordenlərinə layiq görülmələri Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri tarixində əbədi olaraq ən şanlı səhifələrdən biri kimi qalacaqdır.

Sənəd 1.

BOA. İrade Taltifat (İ..TAL). nr. 429/25.



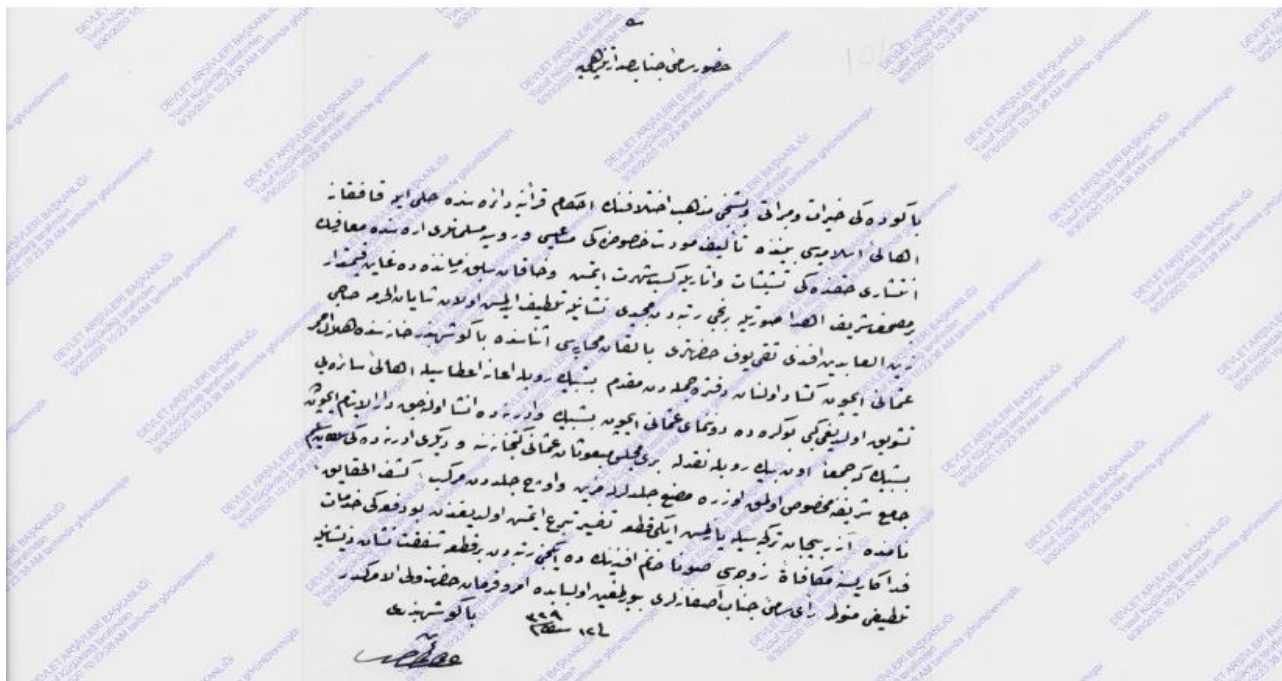
Dövlətli əfəndim həzrətləri Baküdə Cəmiyyəti İslamiyyə müəssisi Hacı Zeynalabidin Ceneral (general) Tağıyofun nəşr-i muarraf xüsusundakı müsaidən cəmilinə binaən mumailəyhe birinci rütbədən və Bakü ulumi-ərəbi müdərrisi və məktəbi-idadi (realni gimnaziya) müəllimi Talıbzadə Axund Yusif Əfəndiyə üçüncü rütbədən Məcidi nişanı-zi-şanlı atası xüsusunda hər nə vəchilə iradəyi-səniyyə cənabı-xilafət-pənahi şərifində buyurulur isə hökmü-münifi infaz ediləcəyi bəyanıyla təzkirəyi-sənavəri tərkim qılındı əfəndim.

Hicri təqvim: 22 rəcəb 1325/rumi təqvim: 23 ağustos (avqust) 1323/ miladi təqvim: 31 avqust 1907 Sədri-əzəm Maruzi-çakəri-kəminələridir ki, Rəsədiyyə-dəsti təzim olub mənzuri-əla buyrula. İşbu təzkirəyi-samiyyəyi-sədarət pənahləri üzərinə mücibincə iradəyi-səniyyə cənabı-xilafət-pənahi şərifin buyrulmuş olmağla, olbabda əmri-fərman həzrəti-vəliyyül əmrindir.

Hicri təqvim: 25 rəcəb 1325/ rumi təqvim: 21 ağustos (avqust) 1323/miladi təqvim: 3 sentyabr 1907

Sənəd 2.

BOA. Meclis-i Vükela Mezbataları. (MV). nr. 234/10. v. 1.



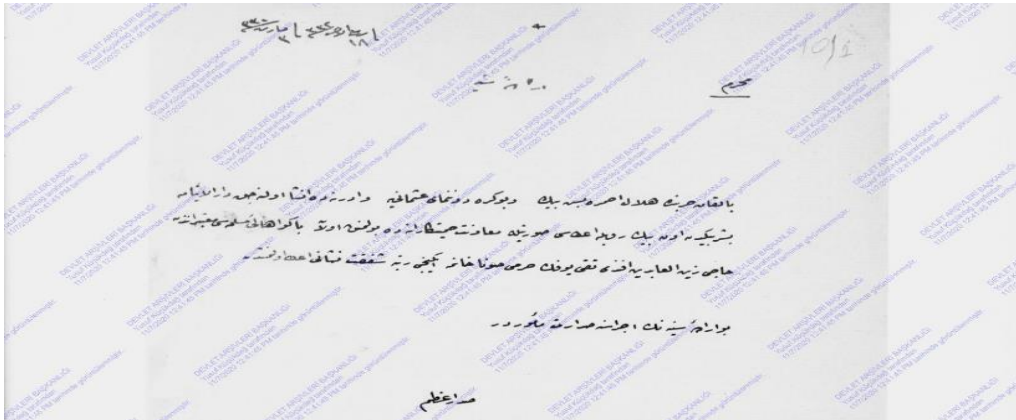
Həzrət samiyə-yi sədarət pənahiləri Baküdəki xeyrat və mübərati və şeyxi münhəbi-ixtilafının ehkami-Quraniyyə dairəsində hali ilə Qafqaz əhaliyi-İslamisi beynində taliyə surət xüsusundaki (.....) və Rusiya müsəlmanları arasında mu'afiyən intişarı xüsusundaki təşəbbüsət və isar ilə kəsbi-şöhrət etməsi və xaqani-səlbi zamanında şayəyi-qiymətdar bir musaffa şərifül-səda surətiylə birinci rütbədən Məcidi nişanıyla təltif edilmiş olunan şayanül-hörmət Hacı Zeynalabidin Əfəndi Tağıyof həzrətləri Balkan müharibəsi əsnasında Bakü şahbəndərixanasında hilali-əhməri-Osmani (qızılay) üçün kəsad olunan rəftə cümlədən müqəddim beş bin rüblə ianə ətasiyla haliən sairəyi - təşviq olunduğu gibi bu kərə də Donanmayi-Osmani üçün beş bin rüblə nəqdlə biri Məclisi-Məbusani-Osmani kitabxanasına və digəri Ədirnədəki Sultan Səlim camii-şərifinə məxsus olmaq üzərə muzi cildlərlə mər'iyyə və üç cild durri-mürəkkəb Kəşfül-Həqayiq namında Azərbaycan Türkçəsiylə yazılmış iki qıta təfsiri təbərru etmiş olduğundan bu dəfəki xidmətinə mükafat zövcəsi Sona xanım əfəndinin də ikinci rütbədən Şəfqət nişanı-zişan ilə təltifi (.....) rami samiyəyi-cənabi-sədarətləri buyuruldu, olabda əmru-fərman həzrəti vəliyəül əmrindir.

Rumi təqvim: 12 şubat 1329/ miladi: 25 fevral 1914.

Bakü şahbəndəri

Sənəd 3.

BOA. Meclis-i Vükela Mezbataları. (MV). nr. 234/10. v. 2.



Hicri təqvim: 17 rəbiəlxəzir 1332/rumi təqvim: 2 mart 1330/miladi təqvim: 15 mart 1914.

Mühüm

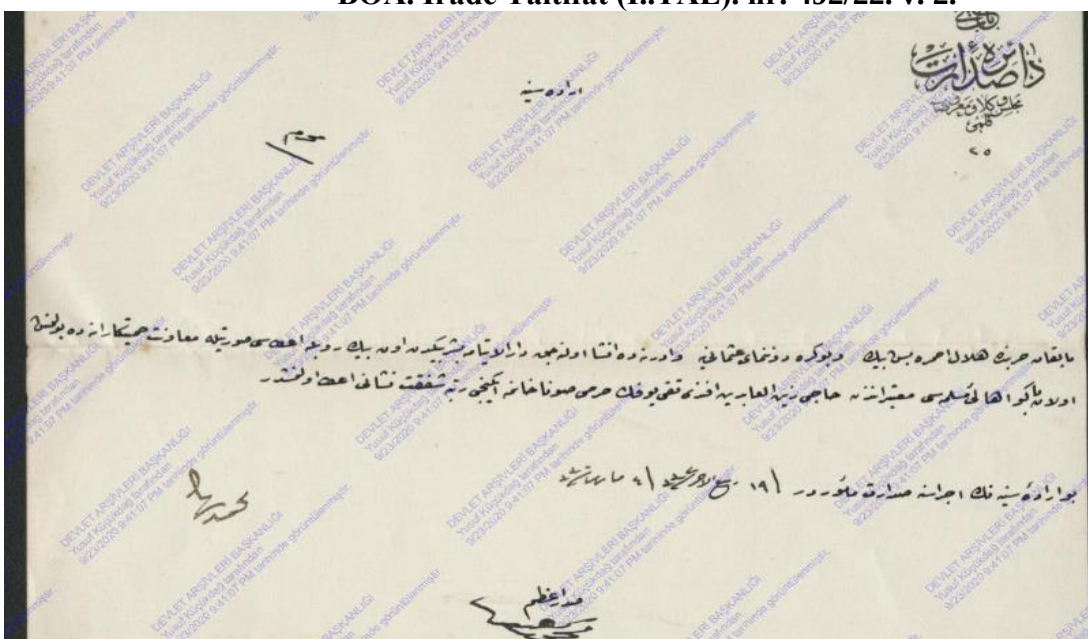
Balkan hərbində hilali-əhmərə beş bin və bu kərə də Donanmayı-Osmaniyə və Ədirnədə inşa olunacaq Darül-eytama beş bindən on bin rüblə ianəsi surətiylə müavinəti-hamiyyət-karənədə bulunmuş olan Bakü əhaliyi-müslimiyyəsi mutəbərətindən Hacı Zeyalabidin Əfəndi Tağıyofun hərəmi Sona xanıma ikinci rütbə Şəfqət nişanı əta olunmuşdur.

Bu iradəyi-səniyyənin icraatına sədarət masurdur.

Sədri-əzə

Sənəd 4.

BOA. İrade Taltifat (İ.TAL). nr. 492/22. v. 2.



Daxiliyyə nəzarəti idarəsinə mühüm Balkan hərbində hilali-əhmərə beş bin və bu kərə də Donanmayı-Osmaniyə və Ədirnədə inşa olunacaq Darül-eytama beş bindən on bin rüblə ianəsi surətiylə müavinəti-hamiyyətkarənədə bulunmuş olan Bakü əhaliyi-müslimiyyəsi mutəbəratından Hacı Zeyalabidin Əfəndi Tağıyofun hərəmi Sona xanıma ikinci rütbə Şəfqət nişanı əta olunmuşdur. Bu iradəyi-səniyyənin icraatına sədarət masurdur.

Hicri təqvim: 19 rəbiəlxir 1332/rumi təqvim: 4 mart 1330/miladi təqvim: 17 mart 1914.

Sədri-əzəm

I dərəcəli Məcidi nişanı

Şəkil 1.



II dərəcəli Şəfqət nişanı

Şəkil 2.



**Tağıyevin 1907-ci ildən sonra
çəkdiyi foto şəkili**

Şəkil 3.



Tağıyevin 1912-cildə çəkdiyi portreti

Şəkil 4.



Ədəbiyyat

1. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO). nr. 4262/319627.
2. BOA. İrade Taltifat (İ.TAL). nr. 429/25.
3. BOA. İ.TAL. nr. 492/22.
4. BOA. Meclis-i Vükela Mezbataları. (MV). nr. 234/10.
5. BOA. Satın Alınan Evrak Hacı Adil Bey Evrakı (HSDHADB). nr. 8/33.
6. BOA. Yıldız Sadarat Hususi Maruzat (Y..A...HUS.). nr. 513/101.
7. Ağayev Murad. M.K.Bakuvinin “Kəşfül-Həqaiq” adlı təfsirinin müqəddimələrinin təhlili. // Din araşdırmaları. 1(2). 2019, s. 139-152.
8. Aladağ Hüseyn Hilmi. Devr-i Hamidide Azərbaycanın İnşasında Cömert Bir İşadamı: Hacı Zeynelabidin Tağıyev. // Adam Akademik. 9/1. 2019, s. 69-85.
9. AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Köməkçi Tarixi Fən Materialları Fondu inv. 1756.
10. Artuk İbrahim. Nişan//TDV İslam Ensiklopedisi, C. 33. İstanbul. 2007. s. 154-156.
11. Aslan Betül. I. Dünya Savaşı Esnasında “Azerbaycan Türkleri”nin “Anadolu Türkleri”ne “Kardaş Kömeği (Yardımları)” ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı. Ankara 2000. 395 s.
12. Bedir Ahmed. Baküvi. //TDV İslam Ansiklopedisi. C. Ek-1. İstanbul. 2016. s. 166-167.
13. Hüseynzadə Rüşad. Zeynalabidin Tağıyevin Türk sultanına hədiyyəsi. <http://www.fact-info.az/news?id=3048> (24.09.2020).
14. Nərimanov Nəriman. Hacı Zeynalabidin Tağıyevin 50 illiyi, məişətə və cəməmətə xidmətləri. “Önər” nəşriyyatı. Bakı.1994. 48 s.
15. Tekin Kemal Hakan. Osmanlı Devletinde Gelenekten Yeniliğe Geçişin Anlamlı Bir Sembolü: Mecidi Nişanları.// The Journal of Academic Social Science Studies. Number: 28, Autumn II. 2014. s. 393-411.
16. Turan Namık Sinan. II. Abdülhamid Döneminde Diplomaside Sembolik Dil İnşasında Nişanın Yeri: Toplumsal Anlamda Ötekini Taltif Etmek “Şefkat Nişanı”. // Halil İncelik Armağanı III, tarih araştırmaları. Editör: Ahmet Özcan. Ankara. 2017. s. 216-245.
17. Sərvət və səxavətlə məşhur cənab Hacı Zeynalabidin Tağıyevin tərcümeyi-əhvalı. “İşıq” nəşriyyatı. Bakı. 1993. 48 s.
18. Süleymanov Manaf. Azərbaycan milyonçuları: Hacı Zeynalabidin Tağıyev. Gənclik. Bakı. 1996. 96 s.
19. Şeyxzamanlı Nağı bəy. Xatirələr. Redaktor: Mahmud Xəlilov. Xan nəşriyyatı. Bakı. 2016. 280 s.
20. Vəlixanlı Nailə və dr. Hacı Zeynalabidin Tağıyev. AMEA-Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi. İstanbul. 2010. 241 s.
21. Yeşilot Okan. Tağıyev, Azerbaycanda Birçok İlki Gerçekleştirmiş Efsanevi Petrol Kralının Hazin Sonu. Kaknüs yayınları. İstanbul. 2004. 112 s.
22. Yeşilot Okan. Hacı Zeynalabidin Tağıyev. Yeditepe yayınları. İstanbul 2015. 136 s.

Summary
Dadayev Bilal
Balayev Khagan
Baku Engineering University

With the unstudied tracts of the history: H.Z.Tagiyevs and Sona khanums awards by the Ottoman state

H.Z. Tagiyev – one of the well-known faces of the Azerbaijani national bourgeoisie-played the great role in being enlightened and political social enhancement of our people. He had an exceptional role in the development of art, journalism and education. On those days he gained the fame as “the father of nation”. As a patron millionier Tagiyevs charity activities didnt limit only in Azerbaijan but also in adjoining countries. He made social and material aid to neighbour countries. Tagiyevs charity activities were highly appreciated by these countries. He was awarded with famous medals ordens of these countries. H.Z.Tagiyev was awarded with ordens and medals by Russian, Iranian, Bukhara Emirates and it gained him quite great authority. On the other hand there are some unknown facts about Tagiyevs charity activities. From this point of view in Ottoman Turkey H.Z.Tagiyevs and his wife Sona khanums awardings were almost unknown. All these facts were thoroughly looked into in this article. H.Z.Tagiyev was awarded with the first class Majidi orden and his wife Sona khanum was awarded with the second class Shafkat badge for her activities in the social cultural fields. All these facts were found according to the arkhiv documents.

Резюме
Дадаев Билал
Балаев Хаган
Бакинский инженерный университет

По следам невыученных страниц нашей истории: награждение Г.З.Тагиева и Сона ханума Османскими государственными орденами

Один из самых известных представителей Азербайджанской национальной буржуазии Г.З.Тагиев всю свою жизнь посвятил просвещению и социально-политическому усовершенствованию своего народа. В области развития искусства, журналистики и образования он сделал очень многое для своей страны и поэтому при жизни получил название «отец народа». Как известный миллионер-меченант Г.З.Тагиев занимался благотворительной деятельностью не только в Азербайджане, но и соседним государствам и народам он оказывал финансовую поддержку по разным отраслям социальной жизни. Эти государства и народы высоко оценили благотворительную деятельность Г.З.Тагиева и он был награжден известными орденами и медалями этих народов. Награждение Г.З.Тагиева орденами и медалями России, Ирана и Бухарского эмирата еще более поднял его авторитет, способствовал его признанию как общественно-политического деятеля. С другой стороны в нашей истории благотворительная деятельность Г.З.Тагиева имеет невыученные страницы. С этой точки зрения награждение Г.З.Тагиева и его супруги Сона ханума в Османской Турции османскими орденами в основном не были изучены в нашей историографии. В нашей данной



стате все эти проблемы были всесторонне изучены. На основе османских архивных документов, в основном впервые введенные в научный оборот, нам становится известно что Г.З.Тагиев за помош оказанную османскому народу был награжден орденом Маджиды I степени; его жена Сона ханум за общественно-культурную деятельность получил орден Шафгат II степени.

Redaksiyaya daxil olma tarixi – 16.11.2020

Çapa qəbul olunma tarixi – 17.02.2021

UOT-37

Əliyev Afiq
dosent
Cəfərli Səbinə
Lənkəran Dövlət Universiteti
qi.afi1958@gmail.com

Pedaqoji fəaliyyətdə monitorinqin mahiyyəti və məzmunu

Annotasiya: Məqalədə monitorinq anlayışının mahiyyəti və məzmunu ilə əlaqədar məsələlər təsvir olunur. Qeyd olunur ki, monitorinq bütün idarəetmə funksiyaları ilə əlaqəlidir, idarəetmənin informasiya dəstəyinə yönəlir və onun səmərəliliyini təmin edir, sistemin vəziyyətini hər an qiymətləndirməyə imkan verir.

Pedaqoji mənada monitorinq ilk növbədə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəlmiş olur və bu konsepsiya ilə əlaqələndirilir. Qəbul etmək lazımdır ki, məktəbdə tədris prosesinin keyfiyyətinin izlənməsi bu prosesin səmərəliliyinin artırılmasında əsas amillərdən biridir. Hər bir şagirdə fərdi yanaşma təmin etmək baxımından onların bilik və bacarıqlarının keyfiyyət və kəmiyyət təhlilini düzgün aparmaq çox vacibdir.

Açar sözlər: monitorinq, təhsilin keyfiyyəti, monitorinqin funksiyaları, monitorinqin mərhələləri.

Key words: monitoring, quality of education, monitoring functions, monitoring stages.

Ключевые слова: мониторинг, качество образования, функции мониторинга, этапы мониторинга.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra təhsil sahəsində aparılan islahatlar, tətbiq olunan yeniliklərin səmərəliliyinin artırılması, əldə olunan nəticələrin izlənilməsi, proqnozlaşdırılması və korreksiya işlərinin vaxtında həyata keçirilməsi məqsədi ilə monitorinq və qiymətləndirmə mexanizmi tətbiq olunmağa başlanmışdır.

Təhsil sahəsində monitorinq mövzusu ilə əlaqədar müəyyən elmi əsərlər mövcuddur, lakin hələ də bu problem kifayət qədər öyrənilməmiş və təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə yetərincə daxil edilməmişdir. Bu baxımdan tədqiq etdiyimiz mövzu çox aktualdır.

Monitorinq sözü latın mənşəli "monere" felindən götürülüb, "xəbərdar etmək" mənasını verir. "Monitorinq" termini XX əsrin ikinci yarısında torpaqsüənəslıq elmində yaranmış və yerin məhsuldar qatında (torpaqda) aparılan daimi müşahidəni ifadə etmək üçün işlənmişdir (ingiliscə monitor –mühahidə aparmaq, göz qoymaq, nəzarət etmək və s.). Bu termin elmi ictimaiyyətin xoşuna gəlmiş və tezliklə yayılaraq, demək olar ki, bütün elm və praktik fəaliyyət sahələrinə daxil olmuşdur.

Təhsil sistemində pedaqoji monitorinq problemi ilə əlaqədar məsələləri Stefanovskaya T.A., Belkin A.S., Javaronkov V.D., Zvereva V.İ., Mayorov A.N.,Kurbanov A.S., Muxtarova N., Mehrabov A., Cavadov İ. və digər alimlər öz əsərlərində tədqiq etmişlər.

Elmi və pedaqoji ədəbiyyatda monitorinqin mahiyyətini müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif təriflərdən istifadə olunur. Təhsildə monitorinq aşağıdakı kimi götürülür:

T.A. Stefanovskaya yazır ki, pedaqoji monitorinq pedaqoji prosesin vəziyyətinin diaqnozu, qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılmasıdır (onun tərəqqisini, nəticələrini, inkişaf perspektivlərini izləyir) [1].

Monitoring təhsillə bağlı məsələlərin optimal həlli yollarının seçilməsi məqsədi ilə pedaqoji prosesin vəziyyəti, inkişafının davamlı olaraq elmi cəhətdən araşdırılmış diaqnostik və proqnostik izlənməsi metodudur [2].

A.N. Mayorov “monitorinq” anlayışını təhsil mühitinin vəziyyətinin və onun idarə edilməsinin davamlı, uzun müddətli monitorinqi kimi insanlara mənfəət və yolverilməz halların baş verməsi barədə müasir məlumat vermək yolu ilə şərh edir [3].

V.İ. Zvereva monitorinqi pedaqoji sistemin fəaliyyəti haqqında məlumatların təşkili, toplanması, saxlanması, emalı və yayılması, vəziyyəti və davamlı inkişafının proqnozlaşdırılmasını təmin edən bir forma olaraq təyin edir [4].

Monitoring sosial informasiyanın dövrü olaraq toplanması, ümumiləşdirilməsi, təhlili və təqdim olunmasının elmi cəhətdən əsaslandırılmış sistemidir [5].

Demokratik idarəetmənin həyata keçirildiyi müasir dövr pedaqoji prosesin hər bir iştirakçısından yeni tərzdə düşünməyi, optimal fəaliyyət göstərməyi, təhsildə keyfiyyət dəyişkənliyinə nail olmağı tələb edir. Təhsildə keyfiyyət dəyişkənliyinə nail olunması müəssisə rəhbərinin müasir idarəetmə texnologiyasına malik olma səviyyəsi və pedaqoji proses subyektlərinin peşəkarlıq səviyyəsi ilə daha çox əlaqədardır.

Təhsildə monitorinq təhsil sistemləri və ya onların ayrı-ayrı elementləri haqqında məlumatların toplanması, işlənməsi, saxlanması və yayılması, habelə əhalinin, valideynlərin və digər sahələrin (mədəniyyət, elm, istehsalat, ictimai həyat) təhsil ehtiyaclarını ödəmək üçün bir sistemdir.

Monitoring ölçmə və müqayisə üçün aydın əsaslar üzərində qurulub. Ölçmə üçün əsas hər hansı bir standartla uyğunluqdur: standart, norma, tələb. Monitoring məlumatları oxşar xüsusiyyətlərə malik iki və ya daha çox sistemi müqayisə etmək bacarığını (oxşar şəraitdəki məktəblər) və bir obyektəki məlumatları zamanla müqayisə etmək bacarığını (eyni məktəbdə bir neçə il ərzində əldə edilmiş təhsil nəticələrinin müqayisəsi) təmin etməlidir.

Monitoring bütün idarəetmə funksiyaları ilə əlaqəlidir, idarəetmənin informasiya dəstəyinə yönəlmiş olur və onun səmərəliliyini təmin edir, sistemin vəziyyətini hər an qiymətləndirməyə imkan verir.



Monitoring bütün təhsil fəaliyyətlərində və onların idarə olunmasında müvafiq səviyyəli mütəxəssislər və idarəetmə strukturları tərəfindən təşkil olunur. Monitoring prosesi izləməyə, inkişaf tendensiyalarını proqnozlaşdırmağa və bunu nəzərə alaraq prosesi tənzimləməyə imkan verir. Təhsilin keyfiyyətinə nəzarət üç əsas vəzifəni həll edir: şagirdlərin təhsil nailiyyətlərinin vəziyyəti barədə məlumatların alınması; təhsil nailiyyətlərinin dinamikasının müəyyənəşdirilməsi; bu nailiyyətlərin vəziyyətinə təsir edən amillərin müəyyənəşdirilməsi və təhlili.

Monitoringin məqsədi keyfiyyətli təhsilə nail olmaq üçün təhsil sektorunun vəziyyəti və fəaliyyətinin əsas göstəriciləri barədə alınan məlumatları ümumiləşdirmək və təhlil etmək, inkişaf meyllərini qiymətləndirmək və proqnozlaşdırmaq, idarəetmədə əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr həll olunur:

- müşahidələrin təşkili, tədris prosesinin şərtləri, təşkili, məzmunu və nəticələri barədə etibarlı və obyektiv məlumat əldə etmək;
- məlumatların sistemləşdirilməsi, səmərəliliyinin artırılması;
- ümumi tənzimləyici normativ materialların, diaqnostik metodların hazırlanması və istifadəsi;
- bütün səviyyələrdə və müxtəlif sahələrdə aparılan tədqiqatların monitoringi mexanizminin yaradılması;
- təhsildə baş verən dəyişiklikləri və bunlara səbəb olan amilləri vaxtında müəyyənəşdirmək;
- monitoring zamanı əldə edilən sosial əhəmiyyətli məlumatlarla idarəetmə orqanlarının, təşkilatların təmin edilməsi.

Monitoringin əsas sahələrinə aşağıdakılar daxildir:

- təhsil sahəsində qanunvericiliyə uyğunluq;
- icbari təhsilin təmin edilməsi;
- tədris prosesinin təchizatı;

- təhsil müvəffəqiyyətinin səviyyəsi;
- müəllim, tələbə və şagirdlərin sağlamlıq vəziyyəti;
- müəllimlərin peşəkar bacarıqları;
- ofis işinin vəziyyəti;
- idarəetmə fəaliyyətinin təşkili;
- istirahətin təşkili və sağlamlığın yaxşılaşdırılması;
- təhsil sistemlərinin effektivliyi;
- təhsil sistemindəki psixoloji iqlim;
- yenilikçi fəaliyyət;
- inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsi və s.

Monitorinqin müxtəlif növlərindən istifadə edilir: pedaqoji, didaktik, sosioloji, psixoloji, tibbi, sanitariya və gigiyenik, iqtisadi, statistik və s. Monitorinq məqsəd və təşkilati imkanlarından asılı olaraq həm ayrı-ayrı istiqamətlərdə, həm də kompleks şəkildə həyata keçirilə bilər.

Təhsilin keyfiyyəti əldə edilmiş bilik səviyyəsinin cəmiyyətin, dövlətin (dövlət standartının) tələbləri ilə istehlakçısına təhsil xidmətlərinin (təhsilin məzmunu) təhsil almaq şərtlərinə uyğunluğudur. Təhsilin keyfiyyətinin monitorinqi məlumatlı və problemli ola bilər.

Informasiya - məlumatların toplanması və yayılması.

Problemli - uğursuzluqların səbəblərini müəyyənləşdirmək (bunlar aşağı istifadə nəticələri, sertifikatlaşdırma, sinif ölçüsü, təlim, növbə, təkrarlayıcıların təhsil keyfiyyətinə təsiri ola bilər).

Monitorinq prosesi zamanı əldə edilən məlumatlar aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- obyektivlik - məlumat məsələlərin real vəziyyətini əks etdirməlidir;
- dəqiqlik - məlumatların səhvləri minimum olmalıdır;
- tamlıq - məlumat mənbələri optimal olmalıdır;
- yetərliklik - məlumat səviyyəsi məlumatlı qərar qəbul etməyə imkan verməlidir;
- sistemləşdirmə - müxtəlif mənbələrdən əldə edilən məlumatlar ümumi məxrəcə gətirilməlidir;
- səmərəlilik - məlumat vaxtında olmalıdır;
- əlçatanlıq - məlumat həll edilməli olan real problemləri görməyə imkan verən formada təqdim olunmalıdır.

Monitorinqin nəticələrindən müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilə bilər:

- şagirdlərə, onların valideynlərinə və müəllimlərinə təhsil müvəffəqiyyətinin səviyyəsinə dair tələbləri izah etmək;
- tədrisin təkmilləşdirilməsi və təlim nəticələrinin yaxşılaşdırılması;
- təhsil standartlarına nail olmaq barədə şagirdləri, onların valideynlərini və müəllimlərini məlumatlandırmaq;
- məktəblərin, təhsil rəhbərliyinin hesabatlılığını təmin etmək;
- təhsil sahəsində idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinə kömək etmək;
- fəaliyyətlər təhlil edilərkən (müəyyən bir müddət üçün);
- sonrakı fəaliyyətləri planlaşdırarkən.

Monitorinqin nəticəsi seçilmiş obyektlərin vəziyyəti barədə məlumat kimi qəbul edilir. Aparılan monitorinqin effektivliyi idarəetmə qərarları qəbul etmək üçün məlumat verib-verməməsi ilə qiymətləndirilə bilər.

Aşağıdakı qruplar monitorinq məlumatlarından istifadə edə bilərlər: rəhbərlik, müəllimlər, şagirdlər, valideynlər, məktəbin sosial tərəfdaşları, təhsil orqanlarının mütəxəssisləri, digər təhsil müəssisələrindəki həmkarları və digər qruplar.

Monitorinqin qiymətləndirmə meyarları (nəticəsi) aşağıdakılar ola bilər:

- əla nailiyyətlərlə müsbət nəticələr;

- əhəmiyyətli çatışmazlıqlar olmadıqda müsbət nəticələr;
- mənfi cəhətlərdən daha çox müsbət nəticələr var;
- müsbət nəticələr var, ancaq əhəmiyyətli sahələrdə əhəmiyyətli çatışmazlıqlar var;
- bir çox əhəmiyyətli çatışmazlıqlar.

Monitoring müstəqil idarəetmə funksiyasıdır ki, onun vasitəsilə həyata keçirilmiş pedaqoji fəaliyyət qiymətləndirilir, məqsədlə fəaliyyətin nəticələri arasında əks-əlaqə yaradılır.

Ədəbiyyat

1. Stefanovskaya T.A. Pedagogika: : dərs vəsaiti. // M., 1998. 368 s.
2. Белкин А.С., Жаворонков В.Д. Педагогический мониторинг образовательного процесса. Вып. 1, – Екатеринбург, 1997, 26 с.
3. Майоров А.Н. «Мониторинг в образовании», СПб. 1998 г.
4. Zvereva V.İ. Məktəbin tədris programı: quruluşu, məzmunu, inkişaf texnologiyası. // M., 2001,170 s.
5. Mehrafov A., Cavadov İ. Ümumtəhsil məktəblərində monitoring və qiymətləndirmə. Bakı, Mütərcim, 2007.

Summary

Aliyev Afig

Djafarli Sabina

Lankaran State University

The essence and content of monitoring of pedagogical activity

In article it is told about concept of monitoring. Monitoring in pedagogical sense first of all is directed on improvement of quality of education and connected with this concept. It is necessary to understand that monitoring of quality of educational process at school is one of major factors of increase of efficiency of this process. In the conditions of providing an individual approach to each pupil it is very important to carry out correctly the qualitative and quantitative analysis of their knowledge and abilities.

Резюме

Алиев Афиг

Джафарли Сабина

Ленкоранский государственный университет

Сущность и содержание мониторинга педагогической деятельности

В статье рассказывается о понятии мониторинга. Мониторинг в педагогическом смысле в первую очередь направлен на повышения качества образования и связан с этим понятием. Следует понимать, что мониторинг качества образовательного процесса в школе является одним из основных факторов повышения эффективности этого процесса. В условиях



обеспечения индивидуального подхода к каждому ученику очень важно корректно провести качественный и количественный анализ их знаний и умений.

Redaksiyaya daxil olma tarixi – 16.11.2020

Çapa qəbul olunma tarixi – 17.02.2021

UOT-811.512.162

Əliyev Nəsimi
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
qarashoglu@mail.ru

Tabeli mürəkkəb cümlələrin ardıcıl konstruksiyalı formalarında ellipsis

Annotasiya: Həm dünya, həm də Müasir Azərbaycan dilçiliyində ellipsis hadisəsinə müxtəlif yanaşmalar mövcud olmuşdur. Ellipsis faktı sadə cümlələr, eləcə də tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında geniş araşdırılmaya cəlb edilsə də, mürəkkəb cümlə, xüsusilə də tabeli mürəkkəb cümlə bu cəhətdən əsaslı araşdırmadan kənarda qalmışdır. Məqalədə tabeli mürəkkəb cümlələrin elliptik formalarının meydana çıxma xüsusiyyətləri haqqında ətraflı məlumat verilir.

Dil üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, ellipsis faktı özünü müxtəlif formalarda təzahür etdirir. Bu cəhətdən tabeli mürəkkəb cümlələr bir neçə qrupa bölünmüşdür. Mövzunun genişliyini nəzərə alaraq məqalədə yalnız bunlardan biri - ardıcıl konstruksiyada ellipsis haqqında geniş məlumat verilmişdir. Bu tipli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə birbaşa baş cümlə ilə əlaqələnmir. Budaq cümlədəki fikir ya bütövlükdə baş cümləyə, ya da baş cümlənin ellipsisə uğramış həmcins xəbərinə aid olur.

Haqqında danışılan dil hadisəsi bədii ədəbiyyatdan, eləcə də şifahi nitqdən gətirilən konkret nümunələrlə izah edilir.

Açar sözlər: ellipsis, tabeli mürəkkəb cümlələr, semantik əlaqə, baş cümlə, budaq cümlə, ixtisar, elliptik cümlə

Key words: ellipsis, complex compound sentences, semantic connection, independent clause, dependet clouse, cutting down, elliptical sentence

Ключевые слова: Эллипсис, сложноподчиненных предложения, семантическая связь главного предложения, придаточные предложения, сокращение, эллиптическое предложение

Dil özünün kommunakativ funksiyasını yerinə yetirib inkişaf etdikcə istifadəçinin məqsəd və dildən istifadə etmək bacarığından asılı olaraq müxtəlif semantik-qrammatik formalarda təzahür edir. Bəzən danışan ifadə etdiyi fikri çatdırmaq üçün bilavasitə tələb olunan nitq vahidlərini işlətməsə də, cümlənin potensial məzmunu onun semantikasının anlaşılmasında çətinlik yaratmır. Bu isə öz növbəsində dilin qrammatik quruluşunda müəyyən dəyişikliyə səbəb olur. Bu zaman dilin qrammatik quruluşu ya daha da mürəkkəbləşməyə doğru inkişaf edir, ya da əksinə qrammatik quruluş müəyyən ixtisarlara hesabına sadələşir. Dilin qrammatik quruluşu üzərində aparılan müşahidələr və tədqiqatlar sübut edir ki, dildə "sadələşmə" prosesi daha intensiv şəkildə özünü göstərir və bu proses həm sadə, həm də mürəkkəb cümlələrin müxtəlif elliptik formalarının yaranması şəklində təzahür edir.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin elliptik formalarının yaranmasına dildə baş verən müxtəlif təbii qanunauyğunluqlar təsir edir. Bu proses dildə qənaət meyli, tabeli mürəkkəb cümlələrin sadələşməsi prosesi, həm baş, həm də budaq cümlələrin transformasiyaya uğraması nəticəsində özünü göstərir ki, bütün bu proseslər dilin təkamül meyillələrinin nəticəsi kimi meydana çıxır. Ə.Əbdullayev bu barədə ətraflı məlumat verərək iki cür təkamül meylinin olduğunu qeyd edir:

- 1) Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərinin artması (qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr)
- 2) Mürəkkəb cümlənin komponentlərindən birinin öz keyfiyyətini itirərək sadələşməsi. [3, s.29], [2, s.400].

Birinci maddə ilə bağlı müəllif qeyd edir ki: "...bir qrup cümlələr iki komponentlikdən üç və daha artıq tərkib hissəsi olan cümlələrə, başqa sözlə, çoxkomponentliyə doğru inkişaf edir"[7, s.511]. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlədə müşadidə edilən ellipsis faktı da özünü məhz çoxkomponentli qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrdə göstərir. Təkamül prosesinin ikinci meyli kimi cümlədə baş verən sadələşmə prosesini qrammatik mənada mürəkkəb cümlənin sadə cümləyə transformasiyası kimi anlaşılməsi yanlışlığa gətirib çıxara bilər. Buradakı sadələşmə əslində komponentlərdən birinin semantik sıxılması, çatdırılan fikrin aydın olmasına baxmayaraq, komponentin – baş və budaq cümlələrdən birinin "gizlədilməsi" kimi özünü göstərir.

Beləliklə, Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin elliptik formalarının meydana çıxma xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onları şərti olaraq aşağıdakı formada qruplaşdırmaq mümkündür:

- ✓ Ardıcıl konstruksiyada ellipsis
- ✓ Paralel konstruksiyada ellipsis
- ✓ Dialoji nitqdə ellipsis.

Bu bölgüyə daxil olan bəliqlərin hər biri geniş bir elmi araşdırmanın mövzusu olduğundan məqalədə onlardan yalnız birincisi haqqında ətraflı məlumat verilmişdir.

Ardıcıl konstruksiyada ellipsis

Ellipsis faktı müxtəlif konstruksiyalarda fərqli şəkildə özünü göstərir; sadə cümlələrdə hər hansı cümlə üzvü ellipsisə uğrayır, bu zaman natamam yarımçıq cümlələr meydana çıxır, tabesiz mürəkkəb cümlələrdə ya komponentlərdən biri bütövlükdə ellipsisə uğrayır, ya da komponentlərin tərkibindəki hər hansı cümlə üzvlərindən biri (daha çox xəbər) ellipsisə uğrayır. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə ellipsis faktı bir qədər fərqli, daha mürəkkəb şəkildə özünü göstərir. Bu zaman hər hansı konkret cümlə üzvləri deyil, bütövlükdə baş və ya budaq cümlələrdən birinin ellipsisə uğraması nəticəsində müxtəlif elliptik formalar meydana gəlir. Bununla bağlı T.Hacıyev qeyd edir ki: "...ellipsis yalnız sadə cümlə səviyyəsində deyil, mürəkkəb cümlə səviyyəsində də, xüsusilə, komponentlərdən birinin ellipsisi şəklində özünü göstərir" [6, s.120]. Bir nümunəyə diqqət edək: *Kimə baxırsan, üzündə bir kədər var*. Nümunə təhlilə cəlb edildikdə, görünür ki, birinci komponentlə ikinci komponent arasında birbaşa əlaqə zəifdir. Çünki ikinci komponent kimi formalaşan "...üzündə bir kədər var" cümləsinin özü baş cümləsi "*görürsən ki*" xəbəri ilə formalaşmış tabeli mürəkkəb cümlədən ibarət olmuş və baş cümləsi ellipsisə uğramışdır. Yəni cümləni bərpa etmiş olsaq, aşağıdakı qarışıq tipli cümlə alınar: *Kimə baxırsan, görürsən ki, üzündə bir kədər var*.

Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin elliptik formalarının meydana çıxma xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, dildə elə tabeli mürəkkəb cümlələr və ya çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr var ki, sonda gələn budaq cümlə əvvəldə gələn baş cümlənin ardıcıl yerləşən xəbərlərindən birinə aid olur, onu bu və ya digər cəhətdən izah edir, konkretləşdirir. Bu konstruksiyalarda budaq cümlənin bilavasitə əlaqələndiyi komponentin işlədilməməsi nəticəsində elliptik forma yaranır ki, bu zaman transform-konstruksiyanın qrammatik təhlili müasir ədəbi dilimizin qanunları çərçivəsində izah oluna bilmir. Qeyd etmək lazımdır ki, istər baş, istərsə də rema funksiyasında çıxış edən budaq cümlə həm struktur, həm də semantik baxımdan heç cür müstəqil deyil. Təbii ki, burada intonasiya bitməzliyinin də böyük rolu vardır. Çünki məlum olduğu kimi cümləni şərtləndirən əsas əlamətlərdən biri də fikir bitkinliyi ilə yanaşı intonasiya bitkinliyi hesab olunur. Tabeli mürəkkəb cümlədə məhz informativ baxımdan əsas olmayan komponent ellipsisə uğraya bilər. Bununla bağlı F.Cəlilov bildirir ki "birinci tərkib hissə artıq məlum olanı, ikinci

komponent isə yeni məlumatı bildirir"[4, s.56]. Buna görə də çox zaman birinci tərkib hissə ellipsisə uğrayır.

Tabeli mürəkkəb cümlələrdə ardıcıl konstruksiyada ellipsis faktı daha çox baş cümlədə müşahidə olunur. Bu konstruksiyalı cümlələrin böyük əksəriyyətinin baş cümləsində feilin müxtəlif zaman və formalarında təzahür edən **demək** feili ellipsisə uğrayır:

A bala sür, (–), sür də.(Elçin) ; Çölə çıxma, heç kimin gözüne görünmə, (...), yaxşı, çıxمام (S.Rəhimov);

Bir məsəl qalıbdır ata-babadan,(...),

Uçarda turacdır, qaçarda ceyran.

(S.Vurğun)

Hər üç nümunənin baş cümləsinin xəbəri ellipsisə uğramış və postpozitiv budaq cümlə baş cümlənin həmin ellipsisə uğramış xəbərini bu və ya digər cəhətdən izah etmişdir. Həmin cümlələrin baş cümləsindəki ellipsisə uğramış xəbəri aşağıdakı şəkildə bərpa etmək mümkündür:

Birinci nümunənin baş cümləsini *deyir* sözü vasitəsilə (*A bala sür deyir, sür də*), ikinci cümlədə *deyirsən* sözü (*Çölə çıxma, heç kimin gözüne görünmə deyirsən, yaxşı nə deyirəm, çıxمام (S.Rəhimov)*), şeir parçasında isə *deyirlər və ya deyərlər* sözləri ilə (*Bir məsəl qalıbdır ata-babadan, deyərlər// deyirlər, Uçarda turacdır, qaçarda ceyran*) bərpa etmək olar.

“*Demək*” sözünün ellipsisə uğradığı elə qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr var ki, burada ellipsis faktı birbaşa mürəkkəb cümlənin “sərhəddində”, yəni baş və budaq cümlənin qovuşuğunda deyil, bütövlükdə budaq cümlə kimi formalaşan mürəkkəb komponentin tərkib hissələri arasında baş verir.

Müasir Azərbaycan dilində çoxkomponentli tabeli mürəkkəb cümlələr haqqında ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən geniş məlumat verilmişdir. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov və A.Həsənovun birgə yazdıqları “Müasir Azərbaycan dili (sintaksis)” və Q.Kazımovun “Müasir Azərbaycan dili (sintaksis)” dərsliklərində bu konstruksiyaya malik cümlələr qarışıq tipli mürəkkəb cümlə adı altında qruplaşdırılmış və onların müxtəlif tipləri, yəni çoxkomponentliyin ayrıca olaraq ya baş cümlədə, ya budaq cümlədə və ya da hər ikisində müşahidə edildiyi tiplərinə çoxlu nümunələr gətirilmişdir.

Cəfərqulu bu dəfə belə bir xəbər gətirdi ki, Əliabbas kişi Həsənağa əmini çağırır yanına ki,(...) məhəllədə mərəkə salmayın.(Elçin)

Verilmiş nümunədə *Cəfərqulu bu dəfə belə bir xəbər gətirdi* – baş cümlə, *Əliabbas kişi Həsənağa əmini çağırır yanına ki, (–) məhəllədə mərəkə salmayın* – budaq cümlədir. Lakin budaq cümlənin özü də tabeli mürəkkəb cümlə kimi təşəkkül tapmış və ellipsis faktı da məhz bu cümlənin komponentləri arasında özünü göstərmişdir: *Əliabbas kişi Həsənağa əmini çağırır yanına (deyir) ki, məhəllədə mərəkə salmayın*

Qeyd etmək lazımdır ki, **demək** sözünün ellipsisə uğradığı cümlə tiplərinə həm klassik ədəbiyyat, həm də müasir ədəbiyyat nümunələrində kifayət qədər rast gəlmək mümkündür. M.Ə.Sabirin satırlarından birini bütövlükdə məhz belə konstruksiyalı elliptik tabeli mürəkkəb cümləyə nümunə gətirmək olar:

-Görmə! - Baş üstə, yumaram gözlərim,

-Dinmə! - Mütiəm, kəsəmə sözlərim.

-Bir söz eşitmə! - Qulağım bağlamam.

-Gülmə! - Pəki, şamı səhər ağlamam.

-Qanma! - Bacarmam! Məni məzur tut...

Dialog şəklində qurulan bu şeir parçasında aydın görünür ki, birinci komponentlərin *deyirsən* sözü vasitəsilə bərpa oluna bilən baş cümləsi ellipsisə uğramışdır. (*Deyirsən, görmə! - Baş üstə, yumaram gözlərim; Deyirsən, dinmə! - Mütiəm, kəsəram sözlərim.*)

Baş cümləsində **“demək”** feilinin müxtəlif zaman və formalarının ellipsisə uğradığı elliptik konstruksiyalar şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində daha kütləvidir. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini qrammatik süzgəcdən keçirdikdə istər sadə cümlələrdə, istərsə də, tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrdə ellipsis faktının intensivliyi diqqət çəkən hadisələrdən biridir.

Aldığını verməyən qohumlardan biri Mollanın yanına gəlir (...) ki:

- Qohum, bir *haftəliyə mənə əlli manat ver, bir alverim var, iyirmi manat qazanc eyləyəcəyəm, sonra sənə əlli manatını qaytararam; Bir gün qonşulardan biri gəlir Mollanın yanına ki, molla sizdə qırx illik sirkə olmaya? (Molla Nəsrəddin lətifələri); Bi gün çovuş gəldi ki, hər kim Məkkəyə gedir, gəlsin (Azərbaycan dastanları)*

Əlbəttə, verilmiş nümunələrin ikinci komponenti kimi çıxış edən budaq cümlələrin ellipsisə uğramış baş cümləsini **deyir//desin** ki sözləri ilə bərpa etmək olar, lakin bu zaman cümlələrin emosional təsir gücü, ekspressivliyi, dinamizmi təbii ki, azalmış olardı.

Bu tipli cümlə konstruksiyalarına xüsusilə də, vasitəsiz nitqli cümlələrdə daha sıx rast gəlinir. Belə ki, danışan məqsədindən asılı olaraq nitqində atalar sözü və məsəllərə müraciət edir və adətən bu tip cümlələrin konstruksiyasında *belə deyirlər, atalar deyib ki, məsəl var, deyərlər, yaxşı deyiblər* ifadələri öz əksini tapır. Bir neçə nümunəyə diqqət edək; *Buna bax e, kor kora kor deməsə bağrı çatlar (S.Rəhman); A bala, əl çək də məndən, ölmək istəyirsən? Keçinin buynuzu gicişəndə çobanın çomağına sürtər (İ.Şıxlı); Bütün günahlar özündədir, vaxtında deyilənə qulaq asmadın. Özü yığılan ağlamaz. (M.İbrahimov)*

İlk baxışda verilmiş bu nümunələrin heç birində ellipsis faktı müşahidə edilmir. Çünki danışan şəxs öz nitqində atalar sözlərindən adi bir informasiya kimi istifadə etmiş və gerçəklik haqqında məlumatı öz dilindən vermişdir. Lakin cümlələrə diqqətlə nəzər yetirdikdə, onları qrammatik süzgəcdən keçirdikdə aydın olur ki, kontekstdə verilmiş atalar sözlərinin əslində birinci komponentə malikdir. Sadəcə olaraq danışan öz nitqini qüvvətləndirmək və daha da əsaslandırmaq üçün vasitəsiz nitq şəklində istifadə etdiyi atalar sözlərinin mənbəyini göstərməyə ehtiyac hiss etməmişdir. T.Hacıyev yazır: “Atalar sözü və zərb-məsəllər o qədər kütləviləşmiş, ümumxalq malı olmuş və indi də işlək xarakter daşıyır ki, əlavə izahata, ifadənin mənbəyini göstərməyə – ona işarə edən ayrıca cümlə strukturunun (baş cümlənin) işlədilməsinə ehtiyac qalmır” [6, s.130].

Əlbəttə, həmin cümlələrə standart formaları artırmaqla (*atalar yaxşı deyib, deyərlər, məsəl var deyərlər*) ellipsisə uğramış baş cümləni bərpa etmək mümkündür, lakin bu zaman cümlələrin təsir gücü azalmaqda yanaşı emosional çağırışı da zəifləmiş olar. Bu tipli konstruksiyalarda budaq cümlədəki tema, semantika, çatdırılan informasiya o qədər aydın və sabitdir ki, əlavə bir rəma və ya izahedici, aydınlaşdırıcı və sual tələb edən baş cümləyə ehtiyac qalmır. Başqa sözlə “...bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərən predikativ vahidlərdən ibarət olan mürəkkəb bir cümlənin struktur-semantik təşkili ellipsisin yaranmasına şərait yaradır” [9].

Hətta atalar sözləri vasitəsilə düzələn elliptik mürəkkəb cümlələrin bəzilərində budaq cümlə vəzifəsində çıxış edən atalar sözlərinin özündə belə ellipsis hadisəsi özünü göstərə bilər. Bu hadisəyə şərti olaraq **“ikiqat” ellipsis** adı vermək olar. Belə bir nümunəyə diqqət edək:

Axi sən ora niyə getmişdin, (... ,) arığın nə işi var qoruyda...

Bu cümlədə yuxarıda bəhs etdiyimiz hadisə yenə özünü göstərir, yəni atalar sözü vasitəsi ilə ifadə olunan budaq cümlənin baş cümləsi ellipsisə uğramışdır. Lakin cümlə diqqətlə nəzərdən keçirildikdə məlum olur ki, atalar sözünün özü də yarımçıq şəkildə verilmiş və o digər bir budaq

cümlənin baş cümləsi vəzifəsində çıxış etmiş, lakin budaq cümləsi ellipsis hadisəsinə məruz qalmışdır. Cümləni tam şəkildə belə yazmaq olar:

Axi sən ora niyə getmişdin, yaxşı deyiblər//atalar yaxşı deyib arığın nə işi var qoruqda, vuralar qılçası sına.

Beləliklə, bu tipli cümlələrdə biz faktiki olaraq iki ellipsis faktının şahidi oluruq. Maraqlısı budur ki, eyni cümlə həm birinci komponentin, yəni ellipsisə uğramış baş cümlənin budaq cümləsi kimi, həm də ikinci komponentin, yəni ellipsisə uğramış budaq cümlənin baş cümləsi kimi çıxış edir. Başqa sözlə eyni cümlə bütöv bir konstruksiyanın – tabeli mürəkkəb cümlənin ayrı-ayrı komponentlərinin həm baş cümləsi, həm də budaq cümləsi kimi başa düşülə bilər.

Yuxarıdakı nümunələrdə, əsasən, xəbəri nitq feilləri ilə ifadə olunan və baş cümləsində ellipsis faktı müşahidə edilən dil faktlarından bəhs etdik. Lakin ellipsis hadisəsi xəbəri **“görmək”** feili ilə ifadə olunmuş baş cümlələrdə də sıx şəkildə özünü göstərir. **“Görmək”** feili qrammatik cəhətdən təsirli feil kateqoriyasına daxildir. Bu səbəbdən də xəbəri bu feillə ifadə olunan baş cümlələr vasitəsilə tamamlıqlı budaq cümlə tələb edir. Dilimizdə işlədilən bəzi konstruksiyalarda əvvəlcə xəbəri **“görmək”** feilinin müxtəlif zaman və şəxs paradigmasına daxil olan və **nə?** sual əvəzliyinin köməyi ilə formalaşan (**nə gördük/nə gördüm**) sual cümləsi işlədilir. Əslində həmin cümlə daha çox ümumilik, mücərrədlik bildirir. Beləliklə **nə gördük?** sualı ilə formalaşan konstruksiyanın ikinci tərəfində bu suala cavab kimi növbəti cümlə formalaşır və əslində, ellipsis faktının da məhz cavab cümləsində reallaşdığı fakt özünü göstərir. Bu zaman cavab cümləsi kimi formalaşan konstruksiya tamamlıq budaq cümləsi olur ki, onun baş cümləsinin xəbəri yenidən **“görmək”** sözü ilə ifadə olunur. Məsələn;

*Xanverdi sövdəgər qızı Nərgiz xanımı götürüb çarhovuza tərəf gəldi, nə gördü? **Gördü ki**, on dörd gecəlik ay kimi bir oğlandı, əyləşib çarhovuzun başında oxuyur. (Azərbaycan dastanları)*

*Elə ki, Zöhrə xanımın otağının bərabərinə yetişdilər nə gördülər? **Gördülər ki**, Zöhrə xanım yaralı ah kimi kulaqfirəngidə boynunu büküb Tahirin yolunu gözləyir. (Azərbaycan dastanları)*

Verilmiş nümunələrdən göründüyü kimi **“görmək”** feilinin hər iki konstruksiyada – həm sual bildirən birinci komponentdə, həm də cavab cümləsi kimi formalaşan ikinci komponentdə işlədilməsi lüzumsuz təkrar kimi cümlənin emosional təsir gücünü zəiflətməklə yanaşı, danışığ sürətini də aşağı salır. Buna görə də çox zaman danışığ prosesi zamanı təkrara yol verməmək üçün çatdırılacaq fikrin və cümlənin semantikasının pozulmaması şərtilə bəhs olunan konstruksiyanın ikinci komponentindəki təkrar olunan xəbər və deməli, tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsi ellipsisə uğrayır. Məhz bunu nəzərə alaraq Y.Q.Testeles qeyd edir ki “Elliptik ixtisar və ya ellipsis mətn və ya dialoqla bağlı olan bir və ya bir neçə cümlədə təkrar olunan hissələrin ixtisarıdır”[8, s.483].

*Elə ki, qırxıncı otağa gəldi, **nə gördü**, mərmər hovuz içində süd, hər tərəf gül, çiçək, gül gülü çağırır, bülbül bülbülü.*

*Bağban sevinə-sevinə özünü yetirdi arvadının yanına, gəlib **nə gördü**, arvadının doğduğu oğlanın başında, qaşında, kirpiyində tük yoxdu, özü də ət kimidi (Azərbaycan dastanları)*

Baş cümləsində **“görmək”** feilinin ellipsisə uğradığı konstruksiyaların müəyyən bir qismində birinci komponentin – baş cümlənin xəbəri **“baxmaq”** feilinin müxtəlif şəkilləri ilə ifadə olunur ki, bu zaman yenə ikinci komponentdə - budaq cümlədə **“görmək”** feili ellipsisə uğrayır.

*Cəllad Qasım özünü yetirdi xanabağçaya, **baxdı** (...) **ki**, Tahir sağında Məhəmməd, solunda Əhməd adlı qulamı ilə oturub çarhovuzun başında, quru çörəyi suda isladib yeyir; Mahmud **baxdı***

(...) **ki**, bir cavan onu meydana çağırır; Az keçdi, çox keçdi, bir də **baxdı** (...) **ki**, budu atasının xərkəni bir neçə ulaq yük aparır; Hüseynqulu xan **baxdı** (...) **ki**, Qurbani həmin Qurbani deyil; **Baxdı**

(...) **ki**, çöldə bir keçəl dana otarır. (Azərbaycan dastanları)

Fikrin bu şəkildə ifadəsi daha çox danişiq nitqinə xasdır və şifahi xalq ədəbiyyatında – dastan və nağıllarımızda bu tipli nümunələr kifayət qədərdir.

Xəbəri **baxmaq** feili ilə ifadə olunan və yuxarıda təhlilə cəlb etdiyimiz tabeli mürəkkəb cümlələrdə bu söz (**baxmaq**) konstruksiyanın baş cümləsi kimi çıxış edirdi və “*görmək*” feili həmcins xəbər olaraq ellipsisə uğrayırdı. Lakin elə konstruksiyalı tabeli mürəkkəb cümlələr də vardır ki, **baxmaq** sözü budaq cümlənin xəbəri kimi çıxış edir və bu tipli cümlələr relyat-korelyat münasibətləri əsasında bağlanır. Məsələn:

Hara baxırsansa, görürsən ki, orada bir fərəh, bir duyğu adamın qəlbini uçurur (Ş.Qurbanov)

Verilmiş nümunədə ikiqat tabelilik özünü göstərir; konstruksiyanın birinci komponenti – budaq cümlə ikinci komponentlə deyil, üçüncü komponentlə tabelilik əlaqəsinə girib yer budaq cümləsini formalaşdırmışdır. Çünki burada baş bə budaq cümlələr arasında relyat-korelyat münasibəti artıq konstruksiyanın budaq cümlənin hansı növdə olmasının göstəricisi olmaqla yanaşı, baş və budaq cümlənin yerini də müəyyənləşdirmişdir. Eyni zamanda bu konstruksiyanın ikinci sadə cümləsi (*görürsən ki*) baş cümlə funksiyasını yerinə yetirib özündən sonrakı budaq cümlə ilə obyekt əlaqəsinə girərək tamamlıq budaq cümləsini formalaşdırmışdır. Göründüyü kimi birinci cümlə həm relyat-korelyat əlaqələnməsinə görə, həm də semantik cəhətdən birbaşa üçüncü cümlə ilə əlaqələnməmişdir. Lakin bu semantik-qrammatik əlaqələnmədə ikinci komponent “zəif tərəf” kimi çıxış etdiyindən onun düşməsi üçün real şərait yaranır ki, ellipsis faktı da məhz bu zaman özünü göstərir.

Beləliklə, yuxarıdakı cümlədə *görürsən ki*, ifadəsi cümlənin ümumi mənasına heç bir xələl gətirmədən ellipsisə uğrayır və aşağıdakı cümlə konstruksiyası meydana çıxır:

Hara baxırsansa, orada bir fərəh, bir duyğu adamın qəlbini uçurur.

Bu tipli cümlə konstruksiyaları yalnız **baxmaq** sözünün baş və ya budaq cümlədə işlənməsi yolu ilə yaranmır. Yuxarıda qeyd olunan relyat-korelyat münasibətlərinin köməyi ilə əlaqələnen digər tabeli mürəkkəb cümlə tiplərində də ellipsis faktı özünü göstərməkdədir. Xüsusilə budaq cümləsinin xəbəri vəzifəsində işlənən *getmək* feilinin köməyi ilə yaranan və relyat-korelyat əlaqələnməsi ilə bağlanan tabeli mürəkkəb cümlələrdə də ellipsis faktı müşahidə edilir. Bu zaman baş cümlədə korelyatın olub-olmamasından asılı olmayaraq ellipsisə uğrayan baş cümləni müxtəlif ifadələrin köməyi ilə bərpa etmək mümkündür:

Hara gedirsən, orada belə problem var.

Hara gedirsən, kobudluq, rəzalət, süründürməçilik ...

Hara gedirsən, giriş qadağandır, nəyə toxunursan, bu, filankəsidir, toxunmaq olmaz.

Birinci nümunədə konstruksiyanın komponentlərini – baş və budaq cümləni relyat-korelyat əlaqələnməsi qrammatik cəhətdən sıx şəkildə bağlasa da, ikinci komponent semantik cəhətdən digər bir cümlə ilə əlaqlənir ki, ellipsis hadisəsi də məhz bu faktla özünü göstərir. Bu zaman bütövlükdə konstruksiyanın baş cümləsi kimi çıxış edən ikinci komponenti bu dəfə ellipsisə uğramış cümlənin budaq cümləsi funksiyasını yerinə yetirməyə başlayır: *Hara gedirsən, **görürsən ki**, orada belə problem var.*

İkinci cümləyə diqqət etdikdə, görürük ki, komponentin ikinci tərkib hissəsində ikiqat ellipsis faktı özünü göstərir. Əgər birinci ellipsis faktı birbaşa tabeli mürəkkəb cümlə ilə bağlıdırsa, ikinci ellipsis faktı sadə cümlə ilə bağlıdır. Başqa sözlə birinci ellipsisə uğramış söz baş cümlə kimi

bərpa oluna bilirsə, ikinci ellipsis sadə cümlənin xəbəri kimi bərpa oluna bilir və müxtəlif şəkildə təsəvvür edilə bilər. Həmin cümlənin tam formasını belə bərpa etmək mümkündür: *Hara gedirsən, görürsən ki, kobudluq, rəzalət, var//süründürməçilik baş alıb gedir və.s*

İlk iki nümunədə ellipsisə uğrayan cümlələr *görürsən//görürsən* ki ifadələri ilə bərpa etmək mümkündürsə, üçüncü nümunədə potensial varlığı hiss olunan, ellipsisə uğrayan cümləni daha çox **demək** sözü vasitəsilə bərpa etmək məqbuldur: *Hara gedirsən, deyirlər, giriş qadağandır, nəyə toxunursan, deyirlər, bu, filankəsindir, toxunmaq olmaz.*

Xəbəri **baxmaq** feili ilə ifadə olunan konstruksiyanın heç də hamısında ellipsis faktı **görmək** sözü vasitəsilə özünü göstərmir. Elə konstruksiya vardır ki, sonda gələn budaq cümlənin ellipsisə uğrayan baş cümləsi digər feillər vasitəsi ilə, çox zaman da *fikirləşmək, düşünmək* sözləri ilə reallaşa bilər.

Uşaqlıqda mən heyvanat parkında şirlərin nə qədər at yediklərinə baxırdım (...) ki, burada bu qədər atla doymayan şirlər bəs meşədə marallar, ceyranlar olmasaydı, nə edərdilər?(İ.Əfəndiyev); Onun insanlığa sığmayan vəhşiyənə təbiətindən irəli gələn bu dəhşətli hərəkətinə baxdım(...) ki, ilahi necə olur, adına insan deyilən belə məxluqlar dünyaya gələ bilər?(Ç.Abdullayev)

Verilmiş nümunələrin birincisində ellipsisə uğramış sözləri **fikirləşirdim //düşünürdüm** feilləri, ikincisində isə həmin feillərin şühudü keçmiş zamanı ilə (**fikirləşdim//düşündüm**) bərpa etmək mümkündür:

Uşaqlıqda mən heyvanat parkında şirlərin nə qədər at yediklərinə baxırdım və fikirləşirdim//düşünürdüm ki, burada bu qədər atla doymayan şirlər bəs meşədə marallar, ceyranlar olmasaydı, nə edərdilər?; Onun insanlığa sığmayan vəhşiyənə təbiətindən irəli gələn bu dəhşətli hərəkətinə baxdım və fikirləşdim// düşündüm ki, ilahi necə olur, adına insan deyilən belə məxluqlar dünyaya gələ bilər?

Hal-hazırda Müasir Azərbaycan dilində komponentləri arasında aydınlaşdırma əlaqəsi kimi verilən bir çox tabesiz mürəkkəb cümlələr vardır ki, əslində həmin cümlələrin semantik struktur xüsusiyyətlərinə nəzər yetirdikdə onların tabeli mürəkkəb cümlənin elliptik formalarına aid olduğunu görmək olar. Q.Kazımov aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədən danışarkən qeyd edir ki, bu cümlələr "...iki komponentdən - iki tərkib hissədən ibarət olur. Tərkib hissələrdən biri ümumilik bildirir, digəri onu izah edib aydınlaşdırır". *Həyatın işığından göz qamaşırdı:hər kəncdə süd rəngli bir lampa yanırdı* [5, s.293]. Nümunə kimi verilən bu cümlənin aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümləyə aid olması ilə, əlbəttə, razılaşmaq mümkün deyil. Lakin "Müasir Azərbaycan dili (sintaksis)" dərslində aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin qrammatik xüsusiyyətləri müəyyən cəhətdən izah olunsada, verilən nümunələrin bəziləri ilə razılaşmaq mümkün deyil:

Sübh tezdən duranda çox vaxt onun özünü yox, işlərinin izlərini görə bilirdim: alma fidanına su tökülmüş, həyat-ərtəf çalğılanmış, yerini dəyişib iydənin kölgəsinə qoyduğu stol səliqədə; Mən onun son hərəkətlərini təhlil edəndə, deyəsən, düzgün nəticə çıxartdım: yüngül qazanılmış şöhrətin gücü ilə qapıları, hətta ürəkləri belə ayaqla açmağı öyrənənlər bu havanı itirəndə əylirlər, sifət-simanı da itirirlər (B.Bayramov) [1, s.281].

Verilmiş nümunələrə diqqət etdikdə açıq-aydın görünür ki, konstruksiyanın ikinci komponentində baş cümlə ellipsis hadisəsinə uğramışdır; birinci nümunənin ellipsisə uğramış baş cümləsini *göürdüm//göürdüm ki* sözləri vasitəsilə, ikinci cümlədə isə *başda düşdüm ki//bu qərara gəldim ki* və s.bu kimi cümlələr vasitəsi ilə bərpa etmək mümkündür.

Aydınlaşdırma əlaqəsi haqqında deyilənləri nəzərə alaraq aşağıda bir çox mənbələrdə, dərslərdə təbii mürəkkəb cümləyə nümunə kimi verilmiş cümlələri də tabeli mürəkkəb cümlənin elliptik formalarına aid etmək olar:

O baxışlarını uzaq bir nöqtəyə dikdi: bu işi kim görmüş olar?; Ana tez ona tərəf döndü və ağladı: otun üstündə, rəngi solğun bir uşaq uzanmışdı.

Bu cümlələrdə aşkar görünür ki, ikinci komponent (*bu işi kim görmüş olar?; otun üstündə, rəngi solğun bir uşaq uzanmışdı*) budaq cümlə funksiyasını yerinə yetirir və heç də tam mənasilə semantik və qrammatik cəhətdən birinci komponent - baş cümlə (*O baxışlarını uzaq bir nöqtəyə dikdi; Ana tez ona tərəf döndü və ağladı*) ilə bilavasitə əlaqələnmir. Çünki bu konstruksiya budaq cümlə, əslində, baş cümlədə ixtisara uğramış xəbərlə əlaqədardır. Onu isə müxtəlif şəkildə bərpa etmək olar. Birinci cümlədə *fikirləşdi// fikirləşdi ki* feili xəbərini işlədib budaq cümlənin onu tamamladığının şahidi olaraq ki, bu vasitə ilə də tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə alınar. Həmin cümləni tam konstruksiya belə bərpa etmək olar: *O baxışlarını uzaq bir nöqtəyə dikdi və fikirləşdi ki, bu işi kim görmüş olar?* İkinci cümlədə isə birinci komponentin ixtisar olunmuş həmcins xəbəri kimi yenə *gördü//gördü ki* sözlərindən istifadə etməklə bərpa etmək olar, eyni zamanda həmin konstruksiya bağlayıcı vasitə kimi səbəb bağlayıcılarından da istifadə etmək mümkündür. Belə ki, həmin cümləni aşağıdakı konstruksiya bərpa etmək mümkündür: *Ana tez ona tərəf döndü və ağladı, çünki gördü ki, otun üstündə, rəngi solğun bir uşaq uzanmışdı.*

Bu rekonstruksiya nəticəsində əgər birinci cümlə tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləyə çevrilmişdisə, ikinci cümlədə səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə yaranmışdır. Lakin səbəb budaq cümləsi kimi formalaşan ikinci komponent özü də mürəkkəb quruluşa malik olub, tamamlıq budaq cümləsi kimi reallaşmışdır.

Beləliklə, dil üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, dildə baş verən təbii proseslər istər yazılı ədəbiyyat nümunələrində, istərsə də şifahi nitqdə tabeli mürəkkəb cümlələrin müxtəlif şəkildə təzahür edən elliptik formalarının yaranmasına zəmin yaradır. Digər formalara nisbətən ardıcıl konstruksiya ellipsis daha geniş şəkildə özünü göstərir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili, IV hissə, Sintaksis, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 424 səh
2. Abdullayev Ə.Z., Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1974, 419 səh.
3. Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı, III cild, Bakı, 2013, 521 səh.
4. Cəlilov F., Mürəkkəb cümlə sintaksisi, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1983, 116 səh.
5. Kazımov Q.Ş, Müasir Azərbaycan dili, Sintaksis, Bakı, “Təhsil” nəşriyyatı, 2010, 496 səh.
6. Müzəffəroğlu T., Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi, Azərnəşr, Bakı, 2002, 304 səh.
7. Y.M.Seyidov, Ə.Z.Abdullayev, A.M.Məmmədli, Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: Söz birləşmələri, tabeli mürəkkəb cümlələr, frazeologiya IV cild, Bakı-2014
8. Тестелец Я.Г., Введение в общий синтаксис, Российский государственный гуманитарный университет, 2001, с.797 .
9. Эллиптические сложные предложения Стародубова Татьяна Анатольевна (автореферат)

Summary
Aliyev Nasimi
Lankaran State University

Ellipsis in consecutive forms of the complex sentences

Different approaches to the elliptical phenomenon existed both in the world and in modern Azerbaijani linguistics. Although the fact of ellipsis has been widely investigated in simple sentences, the complex sentences, and especially the sentences with subordinate clauses, have remained out of substantive investigation.

Observations on the language show that the ellipse manifested itself in various forms. The article provides detailed information on the manifestation of elliptical forms of complex sentences. In this regard, subordinate compound sentences are divided into several groups. Given the breadth of the topic, the article provides extensive information about only one of them - the ellipsis in a sequential construction. In this type of compound sentence, the subordinate clause is not directly related to the main sentence. The idea in a subordinate clause applies either to the main sentence as a whole or to the elliptical homogeneous predicate of the main sentence.

The language phenomenon we speak of is explained by specific examples from the fiction books as well as from the oral speech.

Резюме
Алиев Насими
Лянкяранский государственный университет

Эллипсис в последовательно построенных формах сложноподчинённых предложений

И в мировом, в том числе, и в современном азербайджанском языкознании были разные подходы к образованию эллипсиса. Несмотря на то, что факт эллипсиса в простых предложениях был достаточно исследован, сложные предложения, особенно, сложноподчинённые предложения, с этой точки зрения, находились вне основательного исследования. В статье даются обширные сведения об особенностях образования эллиптических форм сложноподчинённых предложений.

Проведённые анализы и наблюдения над языком показывают, что факты эллипсиса в сложносочинённых предложениях проявляются в разных формах. По этой черте сложноподчинённые предложения делятся на несколько групп. Учитывая обширность темы в статье даётся сведение только об одной из них - эллипсисе в последовательной конструкции. В предложениях такого типа придаточная часть не имеет прямой связи с главной частью. Выраженная в придаточной части мысль или полностью относится к главной части, или же относится к эллиптированному однородному сказуемому в главной части.

Факты эллипсиса подтверждаются конкретными примерами из художественной литературы и устной речи.

Redaksiyaya daxil olma tarixi – 16.11.2020

Çapa qəbul olunma tarixi – 17.02.2021

UOT-37.01

İbadov Rakif
dosent
Qurbanzadə Mirhüseyn
Lənkəran Dövlət Universiteti
mirhuseyin.96@gmail.com
rakif_ibadov@mail.ru

Tarixin tədrisində interaktiv təlim və əyanilikdən istifadə

Annotasiya: Bu məqalədə təhsil sistemi və onun müasir dövrümüzdə məktəblərdə tətbiqindən danışılır. Eyni zamanda müasir dövrümüzdə təhsil sisteminin müasir dövrün tələblərinə və onun qayda qanunlarına uyğunluğunun vacib olduğu qeyd olunur. Şagirdlərin şəxsiyyətlərinin formalaşmasında bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşmasında interaktiv təlimin rolundan söhbət gedir. Şagirdlərin dərslərini daha rahat bir şəkildə mənimsənilməsində əyani vasitələrin rolundan danışılır. İnteraktiv təlimdə müasir avadanlıqların yeri və rolu, onların istifadəsinin təhsildə hansı üstünlükləri qazandırdığından, onların təhsildə tətbiqindən danışılır. Dövrün tələblərinin nəzərə alınması məhz təhsilin inkişafında əvəzedilməz rola malik olduğu qeyd olunur. Müasir dövrümüzün ən önəmli problemlərindən biri də məhz məktəblərdə əsrin yeni texnologiyalarının tətbiqinin zəif inkişaf etməsidir. Bu məqalədə onun səbəbləri və bunun aradan qaldırılmasının üsullarından söhbət gedir. Müasir təhsil sisteminə malik olmaq və müasir dövrün tələblərinə cavab verən şəxsiyyətlər yetişdirmək üçün bu çox vacib məsələdir. Eyni zamanda məqalədə müasir təlim sisteminin bəzi problemlərinə toxunulmuş və bu problemlərin meydana gəlmə səbəbləri diqqət mərkəzinə alınmışdır.

Açar sözlər: tarix, şəxsiyyət, müəllim, metod, məktəb, bilik, təhsil, təlim, texnologiya

Key words: history, personality, teachers, pupil, method, school, training, technology

Ключевые слова: история, личность, учитель, метод, школа, знания, образование, обучение, технологии

Bildiyimiz kimi tədris prosesi çox mürəkkəb və eyni zamanda çətin prosesdir. Onun təşkil olunması çox çox uzun zaman alır. Lakin buna baxmayaraq müəllimlərin metodikaları çox da dəyişikliklərə məruz qalmır. Baxmayaraq ki, hər bir müəllimin özünəməxsus metodikası və metodologiyası mövcuddur. Əslində bu metodologiya elminin də əsas hədəfi müəllimlərə metodlar öyrətməklə yanaşı və eyni zamanda ən önəmlisi təcrübəli, dərslər prosesini kifayət qədər maraqlı edə bilən, şagirdlərə verilən materialın mənimsədilməsində uğur qazanmış təcrübəli və potensiallı şəxsləri önə çıxararaq onların təcrübəsindən gənc müəllimlərin istifadə etməsidir. Müasir dövr cəmiyyətinin sürətli inkişafı bəşər cəmiyyətində bir sıra dəyişikliklərin olmasını zəruri etmişdir. Bu yeniliklər eyni zamanda təhsil sahəsindən də özünü göstərməkdədir. Təhsil sisteminə təlim modelləri əsasən üç əsas qrupa ayrılır: passiv, aktiv və interaktiv. Təcrübələr göstərir ki, təlimin interaktiv formada təşkil olunması və müasir təlim texnologiyalarından istifadə dərslər keyfiyyətli, maraqlı və daha cəlbedici olmasına kömək edir. Lakin interaktiv təlim metodu o zaman müsbət nəticə verə bilər ki, şagirdlər üçün müasir tələblərə cavab verən əlverişli mühit yaradılsın. Biz öyrədici mühiti əsasən sadaladığımız üç komponentdə cəmləyə bilərik: 1. Sosial - psixoloji, 2. İnformasiya mühiti, 3. Əşyavi mühit [4, s.71]. Müasir təlim texnologiyalarının tədris prosesində tətbiq olunması şagirdlərin dərslər olan marağın artmasına və bununlada onların qavrama qabiliyyətlərinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. İnteraktiv təlim metodları eyni zamanda şagirdlərdə

bir sıra yeni qabiliyyətlərin formalaşmasına gətirib çıxara bilər. Biz bunları aşağıdakı kimi sıralaya bilərik [2, s.4].

1. Biliklərə müstəqil yiyələnmək və yenilərini əldə etmək bu bilikləri yaradıcılıqla işləmək
2. Onlardan həyatda məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə etmək
3. Öz yoldaşları ilə problemlərin həllində əməkdaşlıq etmək
4. Öz qabiliyyətlərini gerçəkləşdirmək üçün yollar axtarmaq
5. Müqayisəli təhlillər aparmaq
6. Doğru və yanlış müəyyən etmək

Yuxarıda sadaladığımız xüsusiyyətlərlə yanaşı interaktiv metodları aktual edən bir sıra tələblərdə mövcuddur.

1. İnsanların bazar iqtisadiyyatı cəmiyyətində yaşaması və hər kəsin özünü bu cəmiyyətdə yaşaya bilməsi üçün hazırlaması
2. Uşaqların 20-30 il əvvəlki zamana görə dünyagörüşünün, sosial, texniki məlumatlılıq səviyyəsinin yüksək olması
3. Bütün bunları nəzərə alaraq artıq çevik və düşündürücü idrak fəallığını doğurmayan metodlar uşaqların marağını təmin etmir, onları canlandırmır, fəaliyyətə qoşmur [3, s.72].

İnteraktiv təlimin bundan başqada üstünlükləri mövcuddur ki, məhz bu da şagirdlərin şəxsiyyətinin formalaşmasında əvəzolunmaz rola malikdir. İnteraktiv təlim şagirdlərdə özünə inamı artırır, şəxsiyyətlərarası münasibətləri yaxşılaşdırır, məktəbə və oxumağa meyl, rəğbəti artırır. Cəmiyyətin dəyişməsi, yeni tələbatların meydana gəlməsi və eyni zamanda yeni situasiyaların meydana gəlməsi interaktiv təlimə keçirilməsini zəruri etmişdir. Ümumiyyətlə, bəşər cəmiyyəti son zamanlarda interaktiv təlimin daha da təkmilləşdirilməsi istiqamətində müəyyən işlər görür. İnteraktiv təlimin cəmiyyətə qazandırdığı dəyərlər əvəzedilməz rola malikdir. Bu dəyərlər məhz şagirdlərə məntiqli düşünmə, hadisələrə tənqidi yanaşma, müstəqil olaraq qərar çıxarma, ətrafda olanları yaradıcı olaraq dəyişmə, bilikləri müstəqil əldə etmə, praktik problemləri müstəqil olaraq əldə etmə, şəxsiyyətin inkişafına dair yeni məqsədlər ortaya qoyma kimi xüsusi rola malikdir [3, maddə 4]. Bu, qeyd etdiklərimiz tarix dərslərində daha geniş tətbiq olunmalıdır ki, şagirdlər məhz gələcəkdə tam bir şəxsiyyət kimi formalaşması daha sürətli formada getsin və eyni zamanda onlarda vətənpərvərlik duyğuları formalaşsın. İnteraktiv təlimin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, şagirdlərə seçmə hüququ verir, onlara geniş imkanlar təqdim edir ki, özləri daha doğru və uyğun olanı seçsinlər. Bu baxımdan interaktiv təlimdə müasir təlim texnologiyalarından və eyni zamanda əyani vasitələrdən geniş şəkildə istifadə olunmalıdır. Hər bir müəllim tədris etdiyi mövzu ilə bağlı olaraq müəyyən suallar ortaya qoymalı və şagirdlərin həmin problemli sual haqqında öz fərziyyələrini irəli sürmələrini tapşırıq kimi təqdim etməlidir. Lakin müəllim özündə eyni zamanda problemli vəziyyətin yaradılması zamanı müəyyən xüsusiyyətlərə diqqət yetirməlidir [1, s.547-548; 2, s.12] və bunlar da aşağıdakılar kimi göstərmək olar.

1. Diqqəti cəlb edən və maraqlı
2. Müxtəlif fərziyyələr yaradan
3. Müstəqil tədqiqat üçün mümkün olan
4. Şagirdin imkanlarına müvafiq olan
5. Şagirdlərin öz bacarığını həyata keçirməyə imkan verən

Ənənəvi təhsil sistemində interaktivlik yaratmaq və onun ünsürlərindən istifadə etmək çətinlik yaradırdı. Lakin kurikulum sistemi məhz interaktiv təlimin daha geniş şəkildə ortaya çıxmasına, onun xüsusiyyətlərindən daha geniş şəkildə istifadəyə imkan yaratmışdır. Ənənəvi təhsil sistemində daha çox yük müəllim üzərinə düşürdüsə, artıq kurikulum sistemində bunun əksi müşahidə olunur. Müəllim sadəcə olaraq bir istiqamətləndirici rolunu oynayır ki, bu da şagirdlərin daha çox

çalışmasına gətirib çıxarır. İnteraktiv təlimdə müəllim şagirdlərlə bir sıra oyun texnologiyalarından da istifadə edə bilər. Tarix təlimində oyun mühüm ünsürdür. Müəllim oyun vasitəsi ilə bilikləri tədris edərkən yalnız onların gələcəyini deyil, bu günkü maraqlarını da nəzərə almalıdır. Bu zaman müəllim get - gedə oyunun şərtlərini çətinləşdirərək şagirdlərin öz məntiqi, elmi bacarıqlarından istifadə etməyi tələb etməlidir [1, s. 552-557]. Şagirdlər oyun prosesi boyunca əldə etdikləri bilikləri təcrübədən keçirərək daha rahat bir şəkildə qavrayırlar. Lakin müəllim bütün proses boyunca diqqət yetirməlidir ki, şagirdlər tarixi prosesin obyektivliyindən və eyni zamanda da onun qanunauyğunluğundan kənara çıxmasın, tarixi hadisələrlə mədəniyyətin tipoloji xüsusiyyətləri arasında əlaqələrin qurulmasına gətirib çıxara bilsin. Qrup oyunlarının əsas rolu ondan ibarətdir ki, şagirdlər arasında əlaqələr genişlənir, onların kollektivlə işləmə bacarığı artır və eyni zamanda özlərinə aid azad düşüncə formalaşır. Bu zaman şagirdin bu oyunlarda əsas rolu ondan ibarət olur ki, burada o tədqiqatçı kimi çıxış edir. Onlar araşdırır, müəllimin rolu isə onlardan fərqli olaraq onlara fasilitator - bələdçi rolunu oynayır. Fasilitator dedik də, bu zaman müəllim şagirdlərin təhsil standartlarına uyğun olaraq, dövlət tərəfindən təyin olunmuş məqsədlərə çatmasını təmin edir. Müasir dövrümüzdə oyunlarla yanaşı fəal təlimin başqa bir neçə geniş yayılmış üsullarından da istifadə olunur. Bunlara misal olaraq musahibə, diskusiya və debatları misal göstərə bilərik. Bu üsullar yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi şagirdlərdə biliklərin müstəqil şəkildə mənimsənilməsinə və yeniliklərin kəşf edilməsinə, qazanılmış biliklərin yaradıcılıqla yenidən işlənməsinə, təcrübədə onlardan istifadə edilməsinə, problemləri həll etmək üçün yoldaşları ilə əməkdaşlıq etməyi və özünürealizə yollarını axtarıb tapmaq kimi keyfiyyətlərin əldə olunmasına şərait yaradır.

Tədris prosesi boyunca müəllim şagirdlərdə dərsə olan marağın oyadılması və daim onları aktiv şəkildə saxlamaq üçün müxtəlif interaktiv iş metodlarından istifadə edə bilər. Müəllim dərs boyu cütlərlə iş, qruplarla iş və s. kimi interaktiv iş metodlarından istifadə etdiyi zaman şagirdlər arasında bir sıra şəxsi keyfiyyətlərin inkişaf etdiyinin şahidi olacaqdır. Məhz bu kimi interaktiv iş formalarının tətbiq olunması ilk öncə şagirdlərdə özünə inam hissinin aşılınması üçün çox vacibdir. İnteraktiv təlimin ən önəmli ünsürlərindən biri də məhz əyanilikdir. İnteraktiv dərs prosesində əyaniliyin geniş şəkildə istifadə olunması məhz şagirdlərin diqqətinin dərsə yönəlməsinin əsas hissəsidir. Müasir dövrümüzdən fərqli olaraq elmi texnologiyalar demək olar ki, yox səviyyəsində idi və dərs prosesində əyani vasitələrdən istifadə etmək o qədər də əlçatan deyildi. Buna baxmayaraq hər bir müəllim dərs prosesində müxtəlif əyani vasitələrdən istifadə edirdi. Tarix dərslərində ən çox istifadə olunan əyani vasitələr əsasən xəritələr idi ki, bu da şagirdlərin diqqətini kifayət qədər cəlb edə bilmirdi. Lakin bəzən aktiv müəllimlər dərslərini daha da maraqlı etmək üçün müxtəlif əyani vasitələrdən istifadə edirdilər. Bunlar numizmatik materiallar, portretlər, arxeoloji materiallar, müxtəlif əldə hazırlanmış tarixi fiqurlar və s. istifadə olunurdu. Məktəbdə olan tarix kabinetləri də məhz bu baxımdan çox önəmli rolə malikdir. Bura məktəbdə kiçik bir muzey funksiyasını həyata keçirir. Lakin bura muzeydən fərqli olaraq həm də, burada təhsil almış şagirdlərin də əl işləri saxlanılır. Burada həm şagirdlərin, həm də müəllimlərin illər ərzində topladıqları materiallar qorunub saxlanılır, dərs prosesində şagirdlərə təqdim olunur. Şagirdlərin burada saxlanılan əl işləri növbəti ildə həmin kabinetdən istifadə edəcək şagirdlərə əslində stimül verir ki, onlar da öz növbəsində həmin sıralarda öz əsərlərini görsünlər. Bunun üçün sanki şagirdlər bir –biri ilə yarışa girir və hər kəs bacardığını əsirgəməməyə çalışır. Burada yalnız əl bacarığı olanlar deyil, həm də bəzən evlərində, qohumlarında olan tarixi maddi mədəniyyət nümunələrinin məktəbdə tarix kabinetinə toplanmasına səbəb olur. Bu müsbət bir haldır. Çünki şagird növbəti tarix dərsinə daha da həvəslə gələcək. Bu kimi proseslərdə bəzən şagirdlər kiçik ensiklopedik materialları özündə əks etdirən dərgilərdə meydana gələcəkdir. Lakin tarix müəllimi diqqətli olmalıdır ki, hər bir şagirdin

gətirdiyi eksponata, dərgiyə xüsusi diqqət ayırsın. Çünki burada fərqli münasibətlər bəzən şagirdlərin dərstdən uzaqlaşmasına gətirib çıxara bilər.

Müasir dövrümüzdə əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq əyanilikdən istifadə daha geniş şəkildə tətbiq olunur. Elmdə əldə olunmuş son nailiyyətlər bütün sahələrdə olduğu kimi məktəblərdə təlim prosesində öz təsirini göstərmişdir. XXI əsr kompyuter texnologiyalarının inkişafı bütün elm sahələrində olduğu kimi tarixin tədrisi prosesində də böyük önəmə malikdir [1. s.557]. Şagirdlərin təliminin texnologiya ilə əlaqələndirilməsi 1999-cu ildə Şaron Adams və Meri Börns tərəfindən “Texnologiyalar üzrə yardım proqramı” çərçivəsində “Təhsilin inkişafı üzrə Saustvest Laboratoriyasında texnologiyaların integrasiyasına əsaslanan bu nəzəriyyəsinə istinad edərək şəxsiyyətyönlü və konstruktiv siniflərin yaradılması ilə işlənilib hazırlanmışdır. 2005 - ci ildən etibarən Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi və Mədəd Azərbaycan Humanitar Təşkilatının (RELİEF) birgə layihəsi olan Müəllimlərin Peşəkarlıq Səviyyəsinin Təkmilləşdirilməsi təlimlərində Respublika müəllimləri mərhələ - mərhələ Konstruktiv, interaktiv təlimlərə, müasir pedaqoji texnologiyalarla yaxından tanış edilirlər. Bu təlimlərin praktik əhəmiyyəti çox böyükdür. Haqqında geniş məlumat verdikimiz interaktiv təlim metodları da yeni texnologiyaların əsas və aparıcı komponentlərindəndir. İnformasiya texnologiyaları fənninin öyrənilməsinə marağı artırmağa, informasiya sahəsini genişləndirməyə və eyni zamanda şagirdlərin idrak qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə imkan yaradır. Müasir təhsil sistemində dərslərin daha keyfiyyətli formada hazırlanması və daha geniş məlumatların əldə olunması üçün internet şəbəkəsi, həmin materialların toplanaraq təqdim edilməsi üçün hazırlanması və s. kimi proseslər məhz son elmi nailiyyətlərin göstəricisidir. Kompyuter texnologiyalarının tətbiq olunması əyanilikdən istifadə zamanı da müəyyən asanlıq yaradır. Tədris prosesində müəllim hər hansı bir tarixi prosesi izah edərsə və bu zaman artıq onun internet vasitəsi ilə topladığı materiallar məhz onun köməyinə çatacaqdır. Bu materiallar audiomateriallar, fotosənədlər, videomateriallar ola bilər. Bu zaman bir sıra texnoloji yeniliklərdən də istifadə etmək mümkündür. Fəal(interaktiv) təlim prosesində səsucaldanlardan, projektorlardan, monitorlardan istifadə oluna bilər. Müəllim əgər dərstdə II Dünya müharibəsi mövzunu tədris edərsə, bu zaman həmin dövrə aid külli miqdarda həm fotosənədlər, həm audiomateriallar, videosənədlər mövcuddur [5, s.80-84]. Bu zaman dərş prosesində həmin materiallar geniş şəkildə müzakirə olunduğu zaman, həmin materialların qeyd etdiyimiz texnoloji vasitələrlə təqdim olunması şagirdlərdə həm dərşə olan marağı artırır, həm də onların mövzunu daha dərinlən mənimsəməsinə kömək olur. Müəllimin dərş prosesi boyunca bir sıra materialların, daha doğrusu dərşdən kənar materialların və yaxud maraqlı faktların şagirdlərin diqqətinə çatdırılması onların dərşə qarşı olan marağının daha da artmasına səbəb olur. Lakin bu proses sadəcə olaraq dərşə olan maraqla kifayətlənmir. Çünki bu zaman müəllim bu maraqlı faktı və ya tarixi prosesi oxuduğu ədəbiyyatı şagirdlərin diqqətinə çatdırdığı zaman şagirdlərdə eyni zamanda sinifdən xaric oxu üçün də maraq yaranır. Bu zaman şagirdlərə kitab oxumaq mədəniyyətinin aşılınması prosesi də meydana gəlir. Eyni zamanda tarix fənninə olan maraq onların daha çox araşdırma apararaq müəyyən mənada tarixi biliklərinin genişlənməsinə gətirib çıxarır. Şagirdlər tarixi ədəbiyyatları çox oxuduqca onlarda tənqidi təfəkkür formalaşır. Tənqidi təfəkkürün formalaşması şagirdlərin şəxsiyyətlərinin formalaşmasında əvəzedilməz rola malikdir. Onların qərar verəbilmə bacarıqlarının da sürətli və eyni zamanda doğru qərar vermə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Müasir təlim sistemində həm müəllimlərin daha keyfiyyətli dərş keçməsi, həm də şagirdlərin verilən materialların daha dərinlən mənimsənilməsi üçün fəal(interaktiv) təlim çox önəmli rola malikdir. Çünki interaktiv təlimin imkanları ənənəvi təlim sistemindən fərqli olaraq daha genişdir. İnteraktiv təlim sistemində az öncədə qeyd etdiyimiz kimi əsas portret müəllim idisə, bu artıq fəal(interaktiv) təlim sistemində tamamilə dəyişir və əsas portret şagird olur. Təlim sistemində şagird daha çox çalışan tərəf olur ki,

bu da biliklərin daha dərinlən mənimsənilməsi üçün çox vacibdir. İntraktiv təlimin məhz əsas üstünlüyü bundan ibarətdir. Bu gün dünyanın istənilən yerində təhsil sistemi elə qurulmağa çalışılır ki, şagirdlər bilikləri hazır şəkildə deyil, araşdıraraq, analiz edərək və eyni zamanda nəticə çıxararaq əldə etsin. Çünki müasir dövrün tələbləri bundan ibarətdir və interaktiv təlimi zəruri edən əsas şərt budur. Bu günkü dövrümüzdə hər bir müəllimin əsas hədəfi məhz cəmiyyətə daha xeyirli, vətənpərvər, tərbiyyəli və müasir gənclər yetişdirməkdir. Bildiyimiz kimi məhz təhsil sisteminin və təhsil standartlarının əsasları da bu istiqamətdə qoyulur. Məktədə hər bir müəllimin qarşısına qoyulan öhdəliklər bunlardır. Yəni, ilk öncə cəmiyyətə tərbiyyəli, əxlaqlı və vətənpərvər gənclər yetişdirməli, daha sonra isə savadlı cəmiyyət formalaşdırılmalıdır.

Fəal (interaktiv) təlimin üstünlüklərinə baxmayaraq, müəllim ənənəvi metodlardan tam şəkildə imtina etməməlidir. Təlimin məqsədindən, məzmunundan və şagirdlərin hazırlığından asılı olaraq müəllim öz seçimini etməlidir. Məsələn, müəllim əgər bacarıq və vərdişlərin formalaşması məqsədini qoyursa, o daha çox reproduktiv (təkrarlama və model üzrə iş) metodunu üstün tuta bilər. Əgər təlimin məzmunu çox mürəkkəbdirsə, çoxlu sayda yeni məlumatları bilməyi tələb edərsə bu zaman ənənəvi izahedici - illüstrativ metod daha çox səmərə verə bilər. Lakin ənənəvi dərslərin gedişində də interaktiv elementləri (düşündürücü suallar, cümlələrdə qısa fikir mübadiləsi, müşahidə olunanları izah etmək və s.) salmaq mümkündür və eyni zamanda məqsədəuyğundur.

Yuxarıda sadaladığımız bütün xüsusiyyətlər məhz dövrün tələbidir. Lakin müasir dövrümüzdə bu danılmaz faktdır ki, məktəblərimizin sadəcə kiçik bir hissəsi bu müasir texnologiyalarla təchiz olunmuşdur. Bunun aradan qaldırılması müasir dövrün əsas problemlərindəndir. Son zamanlarda bu kimi problemlərin aradan qaldırılması üçün müəyyən addımlar atılsa da problemin böyük bir hissəsi yerində qalır. Bəzi məktəblər müasir avadanlıqlarla təchiz olunsada onların uzun müddət baxımsız qalması və müasir proqram və qoruyucu vasitələrlə təchiz olunmaması həmin məktəbdə olan müasir texnologiyaların da istifadəsə halda düşməsinə səbəb olmuşdur. Bu kimi problemlərin aradan qaldırılması üçün ilk öncə bu kimi texniki avadanlıqlara xüsusi nəzarət sistemi yaradılmalıdır. Bu sistem həm müasir texnologiyaların həm texniki, həm də onu yeni proqram təminatları ilə təmin etməlidir. Eyni zamanda təhsilin müvafiq strukturunda çalışan şəxslər zaman - zaman məktəbləri elektron vasitələrlə təmin etməlidir. Bu vasitələr müasir tələblərə cavab verməli və şagirdlərin yaş psixologiyasına uyğun şəkildə tərtib olunmalıdır. Son dövrlərdə kurikulum sisteminə keçdikdən sonra orta məktəblərdə tarix kitablarının tərtibində həm müsbət istiqamətdə həm də mənfi istiqamətdə müəyyən dəyişikliklər mövcuddur. Müsbət dəyişikliklər ondadır ki, burada şagirdlərin yaş psixologiyası nəzərə alınaraq tədris materialları ona uyğun şəkildə tərtib olunmuş, kifayət qədər olmasada interaktiv dərslər üçün müəyyən mənada əyani vasitələrə yer verilmişdir. Mənfi cəhəti isə ondadır ki, bu kitabların bəzilərinin tərtibində müəyyən səhvlərə yol verilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Əmirov M. "Tam orta məktəbdə tarixin fəal/ interaktiv təlimi metodikası. Dərs vəsaiti, Bakı- 2014.
2. Veysova Z. " Fəal interaktiv təlim, Müəllimlər üçün vəsait", UNICEF- 2007.
3. Təhsil haqqında qanun , Bakı hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı, 2009.
4. Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu "Elmi əsərlər", Bakı- 2017.
5. Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün tarix proqramları, Bakı- 2000.

Summary
Ibadov Rakif
Gurbanzade Mirhuseyin
Lankaran State University

Use of interactive teaching and visualization in teaching history

This article discusses the education system and its application in modern schools. At the same time, it is noted that in our modern education system it is important to comply with the requirements of modern times and its laws. We are talking about the role of interactive learning in the formation of knowledge, skills and habits in the formation of students' personalities. The role of visual aids in making it easier for students to master the lesson is discussed. The place and role of modern equipment in interactive learning, the advantages of their use in education, their application in education are discussed. It is noted that taking into account the requirements of the time has an irreplaceable role in the development of education. One of the most important problems of our time is the weak development of the application of new technologies of the century in schools. This article discusses its causes and ways to overcome it. This is a very important issue for having a modern education system and cultivating individuals who meet the requirements of the modern age. At the same time, the article touches on some problems of the modern training system and focuses on the causes of these problems.

Резюме
Ибадов Ракиф
Гурбанзаде Мирхусейн
Ленкоранский государственный университет

Использование интерактивного обучения и визуализации в преподавании истории

В этой статье обсуждается система образования и ее применение в современных школах. В то же время отмечается, что в нашей современной системе образования важно соблюдать требования современности и ее законы. Речь идет о роли интерактивного обучения в формировании знаний, навыков и привычек в формировании личности студентов. Обсуждается роль наглядных пособий в облегчении учащимся усвоения урока. Обсуждаются место и роль современного оборудования в интерактивном обучении, преимущества их использования в образовании, их применение в образовании. Отмечается, что учет требований времени играет незаменимую роль в развитии образования. Одна из важнейших проблем современности - слабое развитие применения новых технологий века в школах. В этой статье обсуждаются его причины и способы преодоления. Это очень важный вопрос для современной системы образования и воспитания людей, отвечающих требованиям современной эпохи. В то же время в статье затрагиваются некоторые проблемы современной системы обучения и акцентируется внимание на причинах этих проблем.

Redaksiyaya daxil olma tarixi – 16.11.2020

Çapa qəbul olunma tarixi – 17.02.2021

UOT-82-09

İbrahimova Leyla
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
ileyla_88@list.ru

Səməd Vurğun yaradıcılığında işlənən antroponimlər və onların bədii xüsusiyyətləri

Annotasiya: Səməd Vurğun xalqımızın dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi görkəmli şəxsiyyətlərdən biridir. O, mədəniyyət tariximizə Azərbaycan ədəbiyyatının klassiki, böyük şair və dramaturq, nəzəriyyəçi və ədəbi prosesin təşkilatçısı kimi daxil olmuşdur. Əlli illik ömrünün otuz ilini ədəbi yaradıcılığa həsr edən Səməd Vurğun yüksək vətəndaşlıq poeziyasının əbədi yaşamaq hüququ qazanmış nümunələrini yaratmışdır. Azərbaycanın xalq şairi Səməd Vurğun bütün yaradıcılığı boyu mənsub olduğu xalqın keçmişini və bu gününü, arzu və istəklərini qələmə almış, onun gələcək taleyini düşünmüş, xalq ruhunun, xalq həyatının tərcümanı olmuşdur. Azərbaycan xalqının milli - ictimai düşüncə, əxlaq və məənəviyyət, bədii təfəkkür və intellekt ənənəsi XX yüzilin ortalarında öz təkrarsız əksini bu bədii - tarixi fenomendə – Səməd Vurğun poeziyasında tapır. Qanadlı və romantik bir vətəndaşlıq amalına, bədii - estetik və fəlsəfi ideala xidmətdə miqyaslı, qlobal meyarlar və hədudlar onu yalnız böyük sələfləri ilə yox, həm də böyük müasirləri ilə müqayisədə də əks olunur.

Bədii yaradıcılığında onomastik vahidlərdən, xüsusilə antroponimlərdən istifadə də şairin bədii ustalığı qabiliyyəti bir daha özünü təsdiq etmiş olur. Belə ki, aid olduğu xalqın tarixinə, adət - ənənəsinə, eləcə də folkloruna dərindən bələd olması şairə hər bir antroponimi yerli - yerində, müvafiqəyyətlə istifadəsinə imkan verir. Əlbəttə, həmin adların yerində və məqamında işlənməsi, sözlərin axıcılığına təsir etməsi sənətkarın böyük ustalığının təcəssümüdür və Səməd Vurğun kimi qüdrətli şairdə, hər sözü ölçülü - biçili olan bir sənətkarda da, şübhəsiz, adın yerinə düşməməsinə qətiyyənlə rast gəlmək olmaz. Beləliklə, şairin yaradıcılığı həm də bir növ adların möhtəşəm qalereyasıdır.

Açar sözlər: Səməd Vurğun, antroponim, üslubi xüsusiyyətlər, adlar, ləqəblər

Key words: Samed Vurgun, anthroponyms, stylistic characteristics, names, nicknames

Ключевые слова: Самед Вургун, антропонимы, стилистические особенности, имена, прозвища

Onomastika bütövlükdə xüsusi adların toplusudur. Dilçilikdə “onomastika” sözünün iki mənası izah olunur: 1) dildə mövcud olan xüsusi adların hamısı; 2) dilçiliyin xüsusi adları öyrənən bəhsi. A.Qurbanov isə dildəki xüsusi adların məcmusunun – onomastika, ondan bəhs edən dilçilik sahəsinin isə onomalogiya adlandırılmasını daha məqsədəyönlü hesab etmişdir [1, s.129]. Müasir dövrimizdə onomalogiya dilçiliyin tam müstəqil şöbəsi kimi formalaşmışdır. Dilimizin onomastikası çox mürəkkəb sistemə malikdir. Bir sıra problemlərin açılması və mükəmməl onomastik nəzəriyyə yaradılması dilçiliyin mühüm vəzifələrindən biridir. Onomalogiyada ümumi isimlər – apelyativ leksika, xüsusi isimlər onomastik leksika terminləri ilə əvəz olunmuşdur. Onomastik vahidlər öz vəzifə, funksiya və mənalara görə ümumi adlardan kəskin sürətdə fərqlənir. “Onomastikanı dilçiliyin xüsusi bir qolu” adlandıran A.V.Superanskaya yazmışdır: “Xüsusi adlar linqvistik kateqoriyalara daxil olan bütün sözlər kimi eyni elementlərdən təşkil olunsa da, cəmiyyətə fərqli xidmət edir” [7, s.17]. Onomastik vahid dil işarəsi üçün tələb olunan ikitərəfliyə - ümumi adlara xas olan ifadə edən və ifadə edilənin birliyinə malik deyildir. Eynicinsli bütün əşyalar ümumi isimlər, eynicinsli əşyaları bir - birindən fərqləndirmək üçün

verilən adlar isə xüsusi isimlərdir. Xüsusi adların, yəni xüsusi isimlərin bir neçə qrupa bölündüyünü nəzərə alsaq, onomastikanın da həmin bölgüyə uyğun olaraq bölmələri olduğunu görürük. Xüsusi isimlərə aşağıdakılar aiddir:

a) şəxs adları, soyadlar, təxəllüs və ləqəblər; b) coğrafi adlar ; c) səma cisimlərinə verilən adlar; ç) qəzet və jurnallara, müxtəlif əsərlərə, ictimai və məişət obyektlərə verilən xüsusi adlar; d) heyvanlara verilən xüsusi adlar.

Xüsusi isimləri onomastik vahidlərlə eyniləşdirərək aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: a) şəxslərin adları, soyadları, təxəllüs və ləqəblərini antroponimlərə; b) bütövlükdə coğrafi adları toponimlərə; c) müxtəlif yaşayış məntəqələrinin adları – yəni şəhər, rayon, kənd adları toponim və oykonimlərə; ç) səma cisimlərinin adları (ay, planet və s.) astronim və ya kosmonimlərə; d) çay, göl, dəniz, okean adlarını hidronimlərə; e) heyvanlara verilən xüsusi adları zoonimlərə; ə) bina – tikili adlarını oykodonimlərə və ya urbanonimlərə; f) qəzet və jurnallara, müxtəlif əsərlərə verilən xüsusi adları isə ideonimlərə aid etmək olar. [5, səh.73].

Onomastik vahidin mənası cümlənin tərkibində müəyyənləşir. Bədii ədəbiyyatda da onomastik vahidlərə yer verilməsi, onların poetik mənzərədən təhlilinə gətirib çıxarır. Vahidin ədəbi dilin bədii üslubunda öyrənilməsi nəticəsində "poetik onomastika" adlı tədqiqat sahəsi yaranır və burada bədii əsərlərə, bədii əsərlərdəki surətlərə, təsvir olunduğu yerlərə verilən adlar təhlil olunur. Eyni zamanda, bədii əsərlərdəki onomastik vahidlərin üslubi xüsusiyyətləri, əsərin ideya - bədii təsir qüvvəsinin artmasında onomastik vahidlərin rolu, bədii ədəbiyyatda xüsusi adların komik təbiəti, etnik adlar, onomastik vahidlərin obrazlılığı, bədii əsərlərdə xüsusi ad yaradıcılığı, bədii əsərlərdə xüsusi adların sintaktik və semantik xüsusiyyətləri, hər hansı bir yazının fərdi onomastikasının təhlili və s. kimi məsələlərə xüsusi diqqət yetirilir" [2, s.3].

Əsərin bədii dilinin əsas özəlliyi və gözəlliyi əlbəttə ki, dilin zənginliyi, fikri ifadə imkanlarının genişliyi və bunu təmin edəcək bədii təsvir və ifadə vasitələrindən düzgün istifadədədir. Bu cəhətdən Səməd Vurğun yaradıcılığı daim diqqət mərkəzində dayanan, ümdə nümunələrdən olmuşdur. Apelyativ və onomastik leksikadan istifadə baxımından da Xalq şairinin yaradıcılığı tədqirəlayıqdır və leksik - semantik, qrammatik baxımdan diqqəti cəlb edir, onun yaradıcılığında işlətdiyi sözlərin əksəriyyətini xüsusi adlar təşkil edir və bu adların morfoloji və sintaktik üslubi xüsusiyyətlərinin tədqiqi daxildir. Onomastika dilçiliyin digər şöbələri kimi daim inkişafdadır, belə ki, cəmiyyətin, sosial həyatın inkişafı ilə əlaqədar bir onomastik vahidin digərini əvəzləməsi, köhnəni yenisi əvəz etməsi mümkündür [3, s.123]. Lakin onomastik vahidlərdə baş verən bu dəyişikliklərə baxmayaraq, onların qrammatik mənasında nisbətən ətalətlik yaşanır.

Onomologiyanın əsas və ən geniş yayılmış sahəsini antroponimika təşkil edir. Antroponimika yunan dilində "antropos" (insan) və "onuma" (ad) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Məlum olduğu kimi antroponim müxtəlif şəxs adlarının məcmusunu bildirən termin, insana aid hər hansı bir xüsusi addır və şəxsin öz adını, atasının adını, soyadını, ləqəb, təxəllüs və s. əhatə edir. Azərbaycan antroponimikası ilə yaxından məşğul olan prof. Afad Qurbanov antroponimikanın tədqiqat sahəsini əsas adlar (şəxs adı, ata adı, фамилия) və köməkçi adlar (ləqəb, təxəllüs, titul) olmaqla iki qrupa bölmüş və hər qrupun da özünə məxsus növlərini nəzərə alaraq altı kateqoriyada təhlil etmişdir.

Lakin bəzi tədqiqatçılar antroponimik sistemə titul və fəxri adları aid etməyib, onları yalnız antroponimikanın tədqiqat sahəsinə aid etmişdilər. Amma bu mülahizə mübahisə doğurur, çünki titullar və fəxri adlar bilavasitə ünsiyyət zamanı istifadə edilmir və ünsiyyəti səhməna salmağa xidmət etmir. Həmçinin yeni antroponimin yaradılması üçün heç bir əsas ola bilmir. Məsələn, Səməd Vurğunla ünsiyyət zamanı heç kəs ona Azərbaycan Xalq Şairi deyər müraciət etməzdi [1, s.36].

Antroponimlər dialektal, fərdi, ədəbi, poetik, topoantroponim, real, reprezentativ antroponimlərə ayrılır. Azərbaycan dilində antroponimin iki növü var: real və qeyri - adi antroponimlər. Cəmiyyətdə insanları bir - birindən fərqləndirmək məqsədi ilə istifadə olunan hər bir həqiqi ad real antroponimdir. Yazılı ədəbiyyat və folklorda müəyyən bədii məqsədlərlə bağlı işlənən antroponim qeyri - adi bədii antroponim adlanır.

Antroponimlərdə xalqın özünəməxsus mədəniyyəti, məşğuliyyəti, etik və estetik görüşləri öz əksini tapmışdır. “Antroponimika” isə, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, “antropos” (insan) və onuma (ad) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib, şəxs adları - antroponimlər haqqında elm deməkdir. Deməli, poetika, poetik və antroponimika terminlərinin məzmunundan aydın olur ki, poetik antroponim dedikdə istər ümumişlək sözlə birlikdə, istərsə də ayrılıqda bədii və estetik mənə kəsb edə bilən antroponimlər nəzərdə tutulur. Bu qrup antroponimlərin öyrənilməsi ilə məşğul olan elm sahəsi isə poetik antroponimika adlanır. Son vaxtlara qədər bu sahənin tədqiqinə az əhəmiyyət verilmişdir. Oudur ki, elm aləmində, hələlik, “poetik onomastika” termini sabit olmadığı kimi, “poetik antroponimika” termini də sabitləşməmişdir. Ayrı-ayrı tədqiqat əsərlərində “poetik antropo nimika”, “ədəbi antroponimika”, “üslubi antroponimika” kimi terminlərdən istifadə olunur. Əlbəttə, elmi üslubun termini aydın, dəqiq, sadə və tam məzmunlu olmalıdır. Bu baxımdan elmi üslubda çoxterminlikdən yox, vahid termindən istifadə etmək daha münasibdir. Bizim mülahizəmizə görə, bədii əsərlərdə özünə yer tapan şəxs adlarını - antroponimləri elə bədii antroponim, onu öyrənən elm sahəsini isə bədii antroponimika adlandırmaq daha münasib olardı.

Bədii antroponimika dedikdə, hər şeydən əvvəl, bədii əsərlərə və həmin əsərlərdəki surətlərə - personajlara verilən adların üslubi xüsusiyyətlərini, əsərin bədii təsir gücünün artmasına xidmət edən, ona əlavə imkan yaradan antroponimik vahidlərin rolunu, komik təbiətini, obrazlılığını öyrənən antroponimika nəzərdə tutulur. Başqa sözlə desək, bədii antroponimika bədii əsərlərdəki bədiilik funksiyası daşıyan antroponimik vahidlərin öyrənilməsi ilə məşğul olur. Bütün onomastik vahidlər kimi, antroponimik vahidlər də xalqımızın tarixinin bu və ya digər açılmamış səhifələrinin, ədəbi dilimizin tarixini, üslubiyyatını və müasir dilimiz üçün səciyyəvi olan sahələrinin öyrənilməsinə geniş imkan verir.

Səməd Vurğun yaradıcılığında rast gəlinən əsas leksik vahidlərdən biri də məhz antroponimlərdir. Lakin şairin yaradıcılığında işlənən şəxs adlarının (antroponimlərin) heç də hamısı bədii mənə ifadə edə bilmir. Oudur ki, bədii əsərlərdə personajların adı kimi istifadə olunan bütün antroponimləri də bədii antroponim üsulu ilə öyrənmək olmaz. Bədii əsərlərdəki ikinci qrup antroponimlər, yəni əsərin süjeti ilə bağlı olub, bədiilik və obrazlılıq kəsb edə bilməyən antroponimlər isə adi antroponim kimi tədqiq edilir. Bu baxımdan, bədii əsərlərdə istifadə olunan antroponimləri iki qrupa bölmək olar: bədii antroponimlər, nəqli antroponimlər.

Bədii antroponimlər, adından göründüyü kimi, əsasən poetik - lirik əsərlərdə işlədilir və bədii mənə kəsb edir. Onlar əsərdə təsvir olunan hadisələrin cərəyan etdiyi yer və ictimaiyyət, personajın xarakteri, fərdi düşüncəsi və nitqi ilə bağlı olub, bədii məzmun və mənə daşıyır.

Məsələn,

O gözəl dilbərə ad verək Bahar

Keçmişdir ömründən iyirmi bahar [6, s.47].

Saray qızı Mahniyar

Tanınmış diyar-diyar [6, s.54].

Yuxarıdakı poetik parçalardakı Bahar və Mahniyar antroponimləri bədii mövqələrdə və məqamlarda işlənmişdir.

Nəqli antroponimlər isə əsasən, nəsr əsərlərindəki personajların adı ilə bağlı olur və onlardan heç bir bədiilik və obrazlılıq gözlənilmir. Məhz bədii əsərlərdə işlədilən belə personaj adları nəqli antroponimlər adlanır.

Deməli, janrıdan asılı olmayaraq, bütün bədii əsərlərdə istifadə olunan antroponimik vahidləri bu iki yolla araşdırmaq xalqın tarixi, dili və məişəti baxımından daha yaxşı nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Bədii əsərlərdə işlədilən onomastik vahidlərin, - “şifahi ədəbiyyatda onomastik vahidlər, yazılı ədəbiyyatda onomastik vahidlər” - olmaqla iki istiqamətdə öyrənilməsinə də məsləhət bilirlər. Birinci məqamda şəxs adlarının real həyatdan götürülməsi və xalq arasında fəal şəkildə işlədilməsi, əsərin süjet məzmunu ilə bağlılığı, sənət - peşə ilə əlaqələndirilməsi, hidronimik və astronomik adlardan geniş istifadə edilməsi, hörmət məqamında qadın adının sonuna “xanım”, kişi adının sonuna “ağa, bəy” sözlərinin qoşulması, adların təsviri xarakter daşması və həmahəngləşdirilməsi, adqoyma və addəyişmə (fəaliyyətinə, igidliyinə, sənətinə görə ikinci adqoyma) ənənəsi, dini - əfsanəvi ideyalarla əlaqədar olması və s. əsas götürülür.

İkinci məqamda isə, adın bədii obrazı adlandırmağa xidmət etməsi, yazıçı tərəfindən personajlara verilən adların (müsbət və ya mənfi surətlər) şüurlu surətdə seçilməsi, onların xarakteri, əsərin süjeti və məzmunu ilə uyğunluğu, eyni adın bir neçə əsərdə işlədilməsi, rəsmi və yazıcının bədii təxəyyülünün məhsulu olan onomastik vahidlərdən istifadə olunması ön plana çəkilir. Həmçinin yazıcının xalq qəhrəmanlarının və xalq arasında geniş yayılmış, rəğbət qazanmış adlarını öz əsərinin surətlərinə qoyması və mövcud həyat hadisələri ilə əlaqələndirilməsi, ülvəi məhəbbəti tərənnüm etdiyi zaman dastan qəhrəmanlarının adından və ləqəbindən vasitə kimi istifadə etməsi və s. bədii antroponimika üçün əsas olmalıdır [4, s.27].

Müasir Azərbaycan dili inkişaf etmiş zəngin lüğət tərkibinə malik dünya dillərindən biridir. Onun lüğət tərkibində xüsusi adlar silsiləsini onomastikanı əmələ gətirən antroponimlər, toponimlər, etnonimlər, kosmonimlər, astronimlər, zoonimlər, hidronimlər və özünəməxsus leksik laylar təşkil edir. Başqa dillərdə olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilində də onomastika, xüsusilə, onun çox geniş yayılmış bir sahəsini təşkil edən antroponimiya problemləri maraqlı səciyyəvi cəhətlərə malikdir. Bu nöqtəyindən Azərbaycan xalq şairi Səməd Vurğunun əsərlərində işlənən poetik antroponimlərin öyrənilməsi tədqirəlayıqdır.

Səməd Vurğun yaradıcılığında işlənən antroponimlər bədii ustalığ cəhətdən də diqqəti çəkir. Belə ki, şairin “Vaqif”, “Fərhad və Şirin”, “Xanlar” və “İnsan” dramlarını; “Aygün”, “Bəsti”, “Talistan”, “Zəncinin arzuları”, “Ölüm kürsüsü”, “Buruqlar səltənəti”, “Köhnə dostlar”, “Üsyan”, “Zamanın bayraqdarı”, “Muradxan”, “Xumar”, “Lökbətan”, “Kənd səhəri”, “Acı xatirələr”, “Qız qalası”, “Aslan qayası”, “Bulaq əfsanəsi”, “Dar ağacı”, “Ölən məhəbbət”, “Aydın əfsanəsi”, “Hürmüz və Əhrimən”, “Bakının dastanı” və digər poemalarında 660-a yaxın antroponimdən, o cümlədən, 80-dən çox adsız personajdan və antroponim yerində işlənən toponim və müxtəlif terminlərdən bacarıqla istifadə etmişdir. Həmin antroponimlərdən 270-i poemalarda, 64-ü dram əsərlərində, 180-ə qədər isə şeirlərində işlədilmişdir. Şair bədii əsərlərində öz ideyasını, istək və arzularını lazımi səviyyədə ifadə etmək məqsədilə müxtəlif mənşəli antroponimlərdən də istifadə etmişdir. Bu da, hər şeydən əvvəl, yüksək beynəlmiləçilik ideyalarının bayraqdarı olan şairin güclü vətənpərvərlik və insanpərvərlik hisslərinə malik olması ilə üzvi surətdə bağlıdır. Şairin əsərlərində işlənən antroponimlərin 340-ı Azərbaycan mənşəli olduğu halda, 175-i başqa dillərin antroponimiyasından alınmadır.

Səməd Vurğunun antroponimlər qalereyası çox zəngin və rəngarəngdir. Bu şairin təxəllüsü seçimində də əks olunmuşdur. Belə ki, şair “Vurğun”, “El vurğunu”, “Düşgün Səməd”, “Səməd Mənsur”, “Dəli Şair”, “Vəkizadə Səməd”, “Vurğun Səməd” təxəllüsləri ilə çıxış edərək artıq, 30-cu illərdən öz əsərlərində “Səməd Vurğun” təxəllüsünü sabitləşdirir. Heç şübhəsiz ki, bu təxəllüs şairin

öz doğma Vətəninə, Elinə, Xalqına və Dilinə vurğunluğun simvolu olub, “vurulmuş, vurğunu olan mənasını verir”:

Görünsə gözüne o Dürrə xanım,
De ki, Vurğun gədalara dönübdür [6, s.5].

S.Vurğunun poeziyasında, demək olar ki, əksər antroponimlər real həyatdan, tarixdən - tarixi şəxsiyyətlərin adından götürülür və mövcud hadisələrin təsviri məqamında onlara məharətlə yeni bədii məna və bədii don geydirilir. Bu da antroponimin həm zahiri ahəngdarlığını, həm də daxili mənasını qat-qat artırır, onun daha oxunaqlı və daha təsirli olmasına imkan yaradır.

Məsələn,
Vaqif, ey şeirimizin könül dastanı.
De söhbətin hanı, de sazın hanı?

Səninsə qəlbinin əsdi telləri,
Yazdın Vidadiyə bu şad xəbəri.

Havalansın Xanın səsi,
Qarabağın şikəstəsi.

Aşıq Şəmşir, Dəlidağdan keçəndə,
Kəklikli daşlardan xəbər al məni [6, s.139].

S.Vurğun öz əsərlərində yeri gəldikcə təsvir etdiyi epizodların daha dolğun və daha mənalı olmasını nəzərə alaraq müxtəlif quruluşlu antroponimlərdən istifadə etmişdir. Antroponimlərin mənacə ekspressivlərini nəzərə alan müəllif yeri gəldikcə bəzən bir (yalnız ad və ya təxəllüs), bəzən iki (ad, atanın adı və ya фамилия, təxəllüs), bəzən də üç (ad, atanın adı, фамилия və ya təxəllüs) üzvlü adlardan istifadə etmişdir. Antroponimlərin ekspressivliyindən bəhs edərkən onların tərkibinin morfoloji quruluşu nəzərdə tutulmur. Məsələn, S.Vurğunun əsərlərində Leyla. Sona (“Talistan”), Elxan (“Üsyan”), Nemət, Şəfiqə, Üzeyir, Ülfət (Aygün”), Eldar, Xuraman, Gülnar (“Vaqif”), Xaspolad, Püstə, Züleyxa (“Xanlar”), Fərhad, Şirin, Fitnə (“Fərhad və Şirin”), Səhər, İslam, Güloğlan (“İnsan”) kimi tək işlənən adlar; Füzuli (“Talistan”, “Muğan”), Vaqif (“Vaqif”) kimi tək işlənən təxəllüslər, Manya Kərimova (“Muğan”) kimi iki üzvlü antroponimlər. Ağa Məhəmməd şah Qacar (“Vaqif”) kimi üç üzvlü antroponimlər də işlədilmişdir. S.Vurğunun başqa əsərlərində olduğu kimi “Aygün” poemasında da ifadə olunan məna və məzmunundan asılı olaraq, daha sadə, anlaşıqlı, ahəngdar və müasirlik baxımından daha maraqlı və daha məzmunlu olan antroponimləri seçmiş və öz məşhur əsərinin personajlarına ad vermişdir. Bu mülahizəni aşağıdakı poetik parçalar da təsdiq edir.

Əmirxan Aygünü, Ülkəri anıb,
Dolmuş ürəyini boşaldan zaman,
Onunla bir yerdə Nemət dayanıb,
Gözləri dolardı həyəcanından...

Gəldi, qoşa gəldi, Ay ilə Ülkər,
Piyada getdikcə asfalt yolları,
Bu ki lap şəhərdir, şəhər dedilər.

Ülkərin dalınca Aygün də qalxdı,
Əmirxan bu dəfə Elyara baxdı [6, s.116].

Poemadan götürülmüş bu parçalardakı Nemət, Əmirxan, Aygün, Ülkər, Ay, Elyar və s. antroponimlər həm personajın adının seçilməsinə, həm əsərdə qoyulan mənə və məzunun daha dolğun və əhatəli olmasına, həm də poemanın bədii cəhətdən daha da zənginləşməsinə xidmət etmişdir. Bu antroponimlərdən Ay, Ülkər, Aygün fəza cisimlərinin adı əsasında düzələn şəxs - qadın adları; Elyar isə “el və yar” sözlərinin birləşməsindən düzələn kişi adıdır.

Xalq şairi S.Vurğunun əsərlərində işlənən antroponimlər öz sabitliyi etibarilə də müxtəlifdir. Onların bəzisi sabit olaraq şairin bir neçə əsərində, bəzisi isə əksinə, qeyri-sabit olaraq, müəyyən bir əsərdə işlənir. Bu nöqteyi-nəzərdən, S.Vurğunun əsərlərində işlənən antroponimləri iki qrupa bölmək olar:

1. Sabit antroponimlər. S.Vurğun bəzən bir neçə əsərində eyni antroponimdən istifadə edir. Bu da, hər şeydən əvvəl, çox güman ki, həmin antroponimin xalq arasında müsbət əxlaqi keyfiyyətlər ifadə edərək geniş yayılmasından irəli gəlir. Belə antroponimlərə “şah” adlar deyilir. Məsələn, S.Vurğunun əsərlərindəki Koroğlu (17), Vaqif (15), Füzuli (12), Nizami (10), Məcnun (12), Leyla (9), Babək (6), Fərhad (5), Murad (7) antroponimləri “şah” adlardır.

Müəllifin əsərlərində işlənən personajlar qalereyasına dərinlikdən nəzər saldıqda aydın olur ki, sabit antroponimlərin bir qrupu gənc nəsə vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, əməksevərlik və sevgi-məhəbbət hissləri tərbiyə etməklə yanaşı; digər qrupu dünyada azadlığı, sülh və əmin-amanlığı boğan xalqların milli azadlıq hərəkatına qarşı mübarizə aparan, demokratik və mütərəqqi ideyalara göz yuman adamlara dərin nifrət və kin bəsləmək hisslərini aşılayır.

Bütün bunları nəzərə alaraq, sabit antroponimləri iki qrupa ayırmaq olar:
a) müsbət keyfiyyətli antroponimlər: Fərhad (“Fərhad və Şirin”), “Aygün”, “Muğan” (“Buruqlar səltənəti”), Xanlar (“Xanlar”, “Buruqlar səltənəti”), Məcnun (“Ayün” “Muğan”, “Xumar”, “Aslan qayası”, “Lökbaan”), Leyli (“Aygün”), Eldar (“Vaqif”, “İnsan”), Elxan (“Bakının dastanı”, “Üsyan”), Cəlal (“İnsan”), Humay (“Muğan”), Murad (“Vaqif”, “Köhnə dostlar”, “Muadxan”)
b) mənfi keyfiyyətli antroponimlər: Napoleon (“Bəsti”), Hitler (“Muğan”, “Köhnə dostlar”), Kolçak (“Köhnə dostlar”)

2. Qeyri-sabit antroponimlər. Bu qrup antroponimlər də hər hansı bir əsərdə irəli sürülən ideya, məqsəd və məzmunun əsli olaraq həm müsbət, həm də mənfi xarakterli personajların adını bildirir. O cümlədən, Bəsti (“Bəsti”), Leyla (“Talistan”), Sarvan (“Muğan”), Aygün, Əmirxan (“Aygün”), Vidadi, Gülnar (“Vaqif”), Mehriban (“Xanlar”) və Səhər (“İnsan”) antroponimləri müsbət xarakterli personajların; Qacar (“Vaqif”) antroponimi isə mənfi xarakterli personajların adını bildirir.

S.Vurğunun əsərlərinin antroponimik xüsusiyyətlərini araşdırarkən, daha bir çox maraqlı xüsusiyyətlərə rast gəlmək olur. Şair öz əsərində irəli sürdüyü ideya və məqsəddən asılı olaraq, toponimi və coğrafi termini antroponim yerində işlətməmişdir. Məsələn: şair Azərbaycan, Dağıstan və Şərq kimi toponim və coğrafi terminləri poetik lövhələrlə səciyyələndirərək antroponim simvolunda tərənnüm etmişdir:

Bilir Azərbaycan, bilir Dağıstan
Dərdim el içində bir şüar olub [6, s.28].

Yenə at belinə qalxır Dağıstan.
 (“Buruqlar səltənəti”)

İnlədi Şərq, inlədi...

Tunc əsrlərin dəmir cəngəlində [6, s.102].

S.Vurğunun lirikasında “Memar” və “Sənətkar” sözlərinin də ümumiləşdirilərək antroponim

yerində işləndiyinə rast gəlirik:

Hər səhnənin öz hüsnünə, öz rənginə,
Başqa boyaq, başqa bir rəng vursa əlin.
Memar yoldaş! Puça çıxar öz əməlin!
Döydü qapımızı bir acı ruzgar,
Durdu insan qəlbi, öldü sənətkar... [6, s.126].

Şairin əsərlərində “laçın, şahin və tərən” zoonimləri də ümumiləşdirilərək poetik antroponim yerində işlədilmişdir:

Laçınlar yuvası, haylar ocağı [6, s.15].
Tərən kimi qıy vuraraq, buludlardan buludlara,
Uçub gedir şahinlərim dumanları yara-yara [6, s.52].
Tərənəm. Tərənəm, gözəl tərənəm!
Sənə qurban olsun bu Düşgün canım [6, s.73].

Şairin əsərlərində düşmənlər milli mənsubiyyətindən asılı olaraq xalqın adını bildirən etnonim və ya həmin xalqın iradəsini ifadə edən siyasi partiyaların adı antroponim yerində işlədilmişdir.

Bilirəm, arxasında dayanmış yol çapanlar,
Əli faşist süngülü o almanlar, yaponlar...
Gülür, hünər və həyat [6, s.232].

Azərbaycan antroponimiyasında olduğu kimi, S.Vurğunun əsərlərində işlənən antroponimlərin əsasını da hamı tərəfindən eyni dərəcədə və eyni mənada başa düşülən ümumişlək sözlər təşkil edir. Ədəbi dilimizdə olduğu kimi, Səməd Vurğun yaradıcılığında işlənən antroponimlər də öz əsasına görə müxtəlif və rəngarəngdir.

S.Vurğunun antroponimlər qalereyasında kosmonimlər əsasında düzələn adlar da özünəməxsus bir yer tutur. Şair fəza cisimləri üçün səciyyəvi olan parlaqlığı, aydınlığı, saflığı və təmizliyi öz personajlarında görməyi arzulamış və bu məqsədlə də onları kosmonimlərin adı ilə adlandırmışdır: Ay (“Aygün”, “Aydın əfsanəsi”), Aybəniz (“Aygün”, “Aydın əfsanəsi”), Aygün və Ülkər (“Aygün”), Günəş (“Aydın əfsanəsi”), (“Bakının dastanı”), Mahniyar (“Aslan qayası”) və s. Doğma vətəninə vurğunu olan şair öz personajlarına ad seçərkən təbiətin gözəlliklərini də unutmur. O, personajlarını da gül-çiçək kimi ətirli, zərif və incə görmək istəyir. Bu məqsədlə onlara Püstə (“Xanlar”), Lalə (“Lalə” şeiri), Gülnar (“Vaqif”), Gülzar (“Aygün”, “Kənd səhəri”), Güloğlan (“İnsan”), Gülsənəm (“Xumar”) kimi adlar verir.

S.Vurğun bədii yaradıcılığında dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə qiymətli incilər bəxş etmiş və dünyada öz təxəllüsləri ilə məşhur olmuş klassiklərimizi də yaddan çıxarmır. O, əsərlərinin ideyası, məqsəd və məzmunundan asılı olaraq bəzən onları şah əsərinin baş qəhrəmanı səviyyəsinə qaldırır, Vaqif - (“Vaqif” dramında), bəzən də yeri gəldikdə onların nəsihətamiz ideyalarını və hikmətli sözlərini oxuculara çatdırır, tərbiyəvi xarakter daşıyan ayrı - ayrı epizodlarda səhnəyə gətirir və onların təxəllüsünü antroponim yerində işlədir: Nizami - (“Muğan”, “Aygün”, “Bakının dastanı”); Nəsimi - (“Azad ilham” şeiri); Füzuli - (“Talışan”, “Muğan”); Vaqif - (“Vaqif”, “Aslan qayası”, “Bakının dastanı”); Sabir - (“Bakının dastanə” poeması, “Sabirin şərəfinə”, “Çil toyuğun tək yumurtası” şeirləri). Şaiq (“Səmimiyyət yolu” şeiri) və s.

Şairin əsərlərində zoonimlər əsasında düzələn antroponimlərə də müəyyən qədər yer verilmişdir. Məsələn: Sona (“Talışan”), Aslan (“Aslan qayası”, “Bakının dastanı”), Göyərçin (“Göyərçin” şeiri), Zümrüd (“Bakının dastanı”) və s.

Xalq şairinin əsərlərində keçmişdə vəzifə bildirən sözlər əsasında düzələn antroponimlər də işlənmişdir: Xan (“Azərbaycan” şeiri), Xanpaşa (“Pambıqçılar” şeiri), Muradxan (“Muradxan”) və s.). Müasir poeziyanın ustası S.Vurğunun əsərlərində həsrət, intizar və nigarançılıq bildirən sözlər

əsasında düzələn antroponimlərə də rast gəlmək olur. Məsələn: Həsərət (“Həsərət” şeiri); Nigar (“Dar ağacı”) və s.

S.Vurğunun poemalarında qiymətli əşyaların adlarını bildirən sözlər əsasında düzələn antroponimlər də işlədilmişdir: Almaz, Zərnigar (“Bakının dastanı”) və s. Şairin əsərlərində Məhəmməd (“Bəsti”, “Üsyan”, “Vaqif”), Adəm (“Bəsti”), Əhriman (“Buruqlar səltənəti”), “Muğan”, “Hürmüz və Əhriman”), Hürmüz (“Muğan”, “Ölən məhəbbət”, “Hürmüz və Əhriman”), Xıdır (“Bulaq əfsanəsi”) kimi dini və əfsanəvi adlara da rast gəlmək olur. Bu qrup adlardan müəllif, əsas etibarilə, köhnəliyi qalıqlarının tənqidi və ifşası məqamlarında istifadə etmişdir.

Göründüyü kimi antroponimlər bütövlükdə əsərin ideyasına, süjet xəttinə, hadisələrin inkişafına birbaşa xidmət edir. Əlbəttə, sənətkar antroponim seçərkən daha çox yaşadığı dövrün, mühitin səsinə qulaq asır, çünki dil xalqın malıdır və bu cəhətdən, tamamilə təbiidir ki, hər bir dil mənsub olduğu xalqın tarixi ilə bağlıdır. Dil elə bir güzgüdür ki, xalqın tarixi bu və ya digər şəkildə öz əksini tapır. Bu cəhətdən Səməd Vurğun yaradıcılığında istifadə olunan antroponimlər sistemi zəngin və rəngarəngdiliyi ilə xüsusi ilə seçilir. Çünki hər bir xüsusi ad, hər şeydən əvvəl sözdür, söz kimi də dil sisteminə daxil olur və ədəbi dilin bütün üslublarında işlədilir. Nəticədə, demək olar ki, xalq şairi Səməd Vurğun öz əsərlərində qəhrəmanların adını çox müvəffəqiyyətlə, ustalıqla seçmişdir. Məhz şairin xalq həyatını, onun adət-ənənələrini, tarixini və folklorunu dərinlən bilməsi müəllifin zəngin adlar qalereyası yaratmasına səbəb olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Çobanov M. “Azərbaycan antroponimiyasının əsasları” Bakı 2017, 412 s.
2. H. Hüseynova Bədii əsərlərdə onomastik vahidlərin rolu. Bakı 2017, 190 s.
3. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1977, 300 s.
4. Qurbanov A. Poetik Onomastika. Bakı: API, 1988, 39 s
5. S. Cəfərov “Müasir Azərbaycan dili” Bakı 1982, 155 s.
6. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri 5 cildə, Bakı: Şərq-Qərb, 2005
7. Суперанская А.В. Языковые и внеязыковые ассоциации собственных имен. Антропонимика, Москва: Наука, 64 с.

Summary

Ibrahimova Leyla

Lankaran State University

Anthroponyms used in the works by Samad Vurgun and their stylistic characteristics

The stylistic characteristics of anthroponymy are discussed widely in this article. It has been noted that the names selected according to the place in which incidents happened create natural and national colour in the work. These names are distinguished for their simplicity and naturalness and include to the national onomastic units. The authors address to name system of their period or to the names of their acquaintances in the period of election of these names. If the personage of the work is foreigner, the names in foreign language are used. Sometimes in the process of selection of names, the moral qualities of the personages and place where all incidents happen are considered



equally. While analysing the stylistic characters of these names, it is impossible to consider their meanings, their used literary style, their historical period that they belong to, and the outlook of the author.

Резюме

Ибрахимова Лейла

Ленкоранский государственный университет

Антропонимы использованные в произведениях Самеда Вургуна и их художественные особенности

В статье обширно рассматриваются стилистические особенности антропонимов. Отмечается, что имена, выбираемые в соответствии с местом свершения событий, придают произведению натуральный, национальный колорит. Отличаясь своей простотой и природностью, эти имена входят в систему национальных ономастических единиц. Порой при выборе имен одновременно учитываются нравственные качества персонажей и место свершения событий. При анализе стилистических качеств этих имен нельзя не учитывать их смысловые особенности, литературный стиль, в котором они используются, исторический период, к которому они относятся, а также мировоззрение писателя.

Redaksiyaya daxil olma tarixi – 16.11.2020

Çapa qəbul olunma tarixi – 17.02.2021

UOT-811.111

İsmayılova Afaq
dosent
İbrahimova Şəbnəm
Lənkəran Dövlət Universiteti
afaq.ismayilova@outlook.com
dew.ibragimoff@gmail.com

İngilis dilində köməkçi nitq hissələrinin tədrisində interaktiv təlim metodlarından istifadə edilməsi

Annotasiya: Məqalədə İngilis dilində köməkçi nitq hissələrinin tədrisində interaktiv təlim metodlarından istifadə edilməsi haqqında bəhs edilmişdir. Bilirik ki, dərs prosesində interaktiv təlim metodlarından istifadə zamanı şagirdlərin fəallığı maksimum dərəcədə artır, onlarda yaradıcı, məntiqi və tənqidi təfəkkür inkişaf edərək müstəqil düşünmək, başqasının fikrinə münasibət bildirmək, sərbəst rəy söyləmək kimi xüsusiyyətlər formalaşır. İnteraktiv təlim prosesində müəllim və şagird qarşılıqlı əlaqədə olur. Müəllim tərəfindən qoyulan problemin həllində şagirdlər aktiv mövqe tutur.

Köməkçi nitq hissələrinin tədrisi zamanı interaktiv təlim metodlarının istifadəsi faydalı nəticələr verir. Şagirdlər dərs zamanı daha aktiv olaraq, yeni mövzunu daha asan qavrayır və yadda saxlayır. Müəllimlər yüksək peşəkarlıq göstərərək interaktiv təlim metodlarından istifadə etməklə yüksək nəticələrə nail ola bilirlər.

Açar sözlər: ingilis dili, köməkçi nitq hissələri, tədris, interaktiv təlim metodları

Ключевые слова: английский язык, вспомогательные части речи, обучение, интерактивные методы обучения

Key words: english, auxiliary parts of speech, teaching, interactive teaching methods

“Köməkçi nitq hissələrinin müstəqil leksik mənalara olmur, heç bir suala cavab vermir və buna görə də cümlə üzvü ola bilmir. Mənşə etibarilə əsas nitq hissələrindən törəyən köməkçi nitq hissələri cümlənin təşkilində yardımçı rola malikdir. Onlar ya sözlər və cümlələr arasında qrammatik əlaqə və münasibətləri təmin edir, ya da fikrin formalaşmasında rəngarəng çalarlıqlar və emosional-ekspressiv boyalar yaradaraq, danışan şəxsin, bəzən də başqasının müxtəlif hissi münasibətlərinin ifadəsinə xidmət göstərmiş olur. Bu baxımdan köməkçi nitq hissələrinin özlərini də iki qismə ayırmaq olar:

1) Sözlər və cümlələr arasında müxtəlif əlaqə və münasibətləri təmin edən köməkçi nitq hissələri. Bunlara qoşma və bağlayıcı daxildir;

2) Müxtəlif emosional-ekspressiv və hissi münasibətlərin ifadəsinə xidmət edən köməkçi nitq hissələri. Bunlara ədat və modal sözləri daxil etmək olar” [2, s.45].

Məmmədova Mələk müəllifi olduğu “İngilis dilinin qrammatikası” adlı kitabında ingilis dilində işlənən köməkçi nitq hissələrindən bəhs edərkən yazır ki: “Artıqlıq, sözünü, ədat və bağlayıcı köməkçi nitq hissələridir. Onlar cümlə üzvləri və ya cümlələr arasında müxtəlif münasibətləri göstərir, ancaq özləri cümlə üzvləri olmur” [3, s.2].

E.M.Qordon və İ.P.Krıllova İngilis dilində nitq hissələrini məna, forma və funksiyaya görə təsnif edirlər. Onlar həmçinin nitq hissələrini əsas və köməkçi olmaqla iki qrupa ayırırlar ki, bu, əsasən onların leksik mənasına və cümlədəki funksiyalarına əsasən müəyyənləşdirilir. Əsas nitq hissələri müstəqil leksik mənaya malik olması və cümlədə əsas və yaxud ikinci dərəcəli cümlə üzvü rolunda çıxış etməsi ilə təyin edilir. Buraya feil, isim, sifət, say, əvəzlilik, zərf daxildir. Köməkçi nitq

hissələri əsas nitq hissələrindən semantik cəhətdən onunla fərqlənir ki, ya onların leksik mənası daha ümumi xarakter daşıyır (məsələn, in, and, even), ya da onlar ümumiyyətlə leksik mənaya malik olmurlar (the, a). Bundan əlavə köməkçi nitq hissələri heç bir cümlə üzvü rolunda çıxış etmir, onlar cümlədəki sözlər arasında müxtəlif əlaqələri ifadə edir, bəzən isə sözlərin mənasını xüsusiləşdirir. Bu əlamətlərə əsasən köməkçi nitq hissələri artikl, sözünü və bağlayıcı olaraq üç qrupa bölünür [6, s.7-8].

Müasir dövrdə ümumtəhsil məktəblərində tədris zamanı, əlbəttə ki, köməkçi nitq hissələrinin tədrisində də interaktiv təlim metodlarından istifadə olunur.

Ümumiyyətlə dərslərdə interaktiv təlim metodlarından istifadənin şagirdlər üçün bir çox faydaları vardır. Bu haqda oxuyuruq ki: "Ümumtəhsil məktəblərində təlimin yeni texnologiyalar, o cümlədən interaktiv metodlar əsasında qurulması elmin sürətli inkişafının və təhsilin cəmiyyətdəki rolunun getdikcə artmasının nəticəsidir" [9].

"İnteraktiv təlim metodlarının tədris prosesinə tətbiq edilməsi şagirdlərin təlim fəallığının onların nitq və təfəkkürünün dialektik şəkildə gücləndirilməsi və təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərməlidir. Bütün bunlar nəticə etibarilə, Azərbaycan Respublikasının Təhsil İslahatı proqramında göstəriləndiyi kimi, cəmiyyətə inteqrasiya yolu ilə demokratikləşdirmə və humanitarlaşdırma prinsiplərinin həyata keçirilməsi deməkdir" [9].

"Fəal təlimdə müəllim bütün fərqi aydın şəkildə şagirdlərə başa salmaq üçün müxtəlif interaktiv təlim metodlarına müraciət etməlidir. Düzgün metodun seçilməsi üçün həm yüksək elmi biliyə, həm də mükəmməl pedaqoji ustalığa malik olmalıdır" [9].

Köməkçi nitq hissələrinin tədrisində də hər bir müəllim düzgün təlim metodu seçərək və hər bir şagirdin fərdi bacarıqlarını, psixoloji xarakterini, yaş xüsusiyyətlərini, biliklərini və sairəni mütləq nəzərə almalıdır.

Hazırkı dövrdə müəllimlərin hər biri müasir texnologiyalardan düzgün istifadə etməyi bacarmalıdır.

"Müasir texnologiyalardan təhsil sahəsində necə istifadə edildiyini bilmək və onların necə səmərə verdiyini anlamaq üçün ilk olaraq biz MT-lar dedikdə nəyi nəzərdə tutduğumuzu anlamalıyıq. Təhsil sahəsində MT-lar dedikdə əsasən informasiya kommunikasiya texnologiyalarından istifadə nəzərdə tutulur. Burada informasiyanın toplanması, emal edilməsi, ötürülməsi, qorunması, çevrilməsi nəzərdə tutulur. Bu cür texnologiyalar dünyada yalnız informasiya mənbəyi kimi deyil, həm də əsas mənada sürətli kommunikasiya kimi tanınır" [1, s. 6].

"İnformasiya və kommunikasiya cəmiyyətin ayrılmaz bir hissəsidir. Dünyanın bütün mədəniyyətlərində informasiyanın ötürülməsi bir çox müxtəlif yollarla həyata keçirilib. Bura nitq, mahnı, rəsm, yazı və s. daxildir. Yazı ən böyük informasiyanın ötürülməsi vasitələrindən biridir. Yazının çapa verilməsi, jurnallardan, qəzetlərdən istifadə bunu geniş şəkildə həyata keçirir. Ən yeni innovativ texnologiyalar informasiya ötürülməsini sürətləndirdi və kommunikasiyanı daha yüksək nöqtəyə çatdırdı" [1, s.6-7].

"İnsanlar müxtəlif ölkələrdə bir-biriləri ilə internet vasitəsilə işıq sürətində informasiya bölüşür və kommunikasiya yaradırlar. Bu yolla insanlar bir-birilərinə daha yaxın olur və tanıyırlar. Onlar mədəniyyətləri arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri aşkar edir, bu yolla qarşılıqlı anlaşma yaradırlar. İnternet vasitəsilə müxtəlif məşhur universitetlərdə də təhsil almaq mümkündür. Hətta fiziki qabiliyyəti məhdud olan insanlar da bu yolla məktəblərdə, kolleclərdə, universitetlərdə distant təhsil ala bilərlər. Həqiqətən internetin bizə təhsil sahəsində verdiyi imkanlar çox önəmlidir və sadə bir dillə desək internet əsasən təhsil üçün yaradılmışdır" [1, s.6-7].

"Müasir dövrdə İKT- nin təhsil sahəsinə tətbiqinin əsas məqsədi intellektual səviyyəli, məntiqi cəhətdən yüksək inkişaf etmiş, tənqidi və yaradıcı düşüncəli, informasiya ilə işləməyi

bacaran tələbələr yetişdirməkdir. İndi insanlar bəzi peşə sahələrində ömür boyu öyrənmə ilə üzləşirlər. İnsanların həyatında internetin mövcud olması belə onlara tam effektivliyi qaranti etmir. Onun birinci yüksək və ikinci təhsildə effektivliyi bəzi faktorlardan asılıdır” [1, s.7].

“Məşhur metodist Penny Urn fikrinə əsasən kompüter və internet önəmli öyrətmə materialıdır. Bu günlərdə öyrənənlərin “computer literate” olmasına ehtiyac vardır və dil öyrənmədə ondan istifadə məntiqi cəhətdən çox vacibdir. Onlardan istifadə daha çox individual işə əsaslanır. Beləliklə öyrənənlər öz sahələrində daha da inkişaf edə bilər. Internetdə bir çox proqramlara özünü yoxlama testləri daxildir. Gənc və yaşlı öyrənənlər üçün kompyuterdən istifadə maraqlı və cəlbedici olur. Onlar daha motivasiyalı olurlar. Kompüterlərlə işləmək həm müəllim, həm də tələbələr üçün vaxt aparır. Dərsin çox hissəsi proqramların qurulmasına, öyrənənlərin qoşulmasına, bir proqramdan digərinə keçərək məsələnin həll edilməsinə ayrılır. Kompüterdən istifadə edən müəllimlər üçün vərəqdə test hazırlamaq önəm daşımır” [7, s.190].

“İngilis dilinin tədrisində İKT-dən düzgün istifadə edilməsi tədris prosesinə yeniliklər gətirməklə yanaşı öyrənənlərin bilik almağa marağını artırır, onları daha motivasiyalı edir, müəllimin məşğələyə hazırlıq prosesini asanlaşdırır. Dil dərslərində İKT-dən elə istifadə etmək lazımdır ki, öyrənənlər dərs prosesində fəal iştirak etsinlər, öz əməyinin bəhrəsini görsünlər və özlərini qiymətləndirə bilsinlər” [4, s.42].

Köməkçi nitq hissələrinin tədrisində tədris materialları da dəqiq seçilməlidir.

“Tədris materiallarının seçimində əsasən sistemlilik, ardıcılıq, əlçatanlıq, fərqli yanaşma, elmilik kimi əsas didaktik prinsiplər nəzərə alınmalıdır. Lakin universitetlərdə tədris materiallarının öyrənilməsinə ayrılan vaxt məhduddur. Artıq bu cür problemlərin olması tədris prosesində müasir texnologiyalardan və innovativ təhsil metodlarından istifadəni vacib amil kimi ortaya qoyur. Əgər əvvəllər müəllimlər informasiyanın əsas mənbəyi hesab olunurdularsa, hal-hazırda onlar informasiya ilə tələbə arasında vasitəçi rolunu oynayırlar. Onlar öz tələbələrində informasiya ilə işləmə metodlarını öyrətməlidirlər. Bütün bunları nəzərə alaraq ali təhsilin həmçinin pedoqoji təhsilin məzmun və texnologiyasını təkmilləşdirmək lazımdır” [4, s.42].

“Mütəxəssislər sübut etmişlər ki, uşaqlar məktəbə ilk daxil olduqdan sonra onlarda idrak prosesləri müəyyən qədər ləngiməyə başlayır. Bunun üçün dərslər elə təşkil olunmalıdır ki, onlar şagirdlərin emosiyalarına təsir edə bilsin, onların motivasiyasını artırsın və onları fəal dərs prosesinə cəlb etməyi bacarsın. Bununda bir neçə yolu mövcuddur. Bunlardan biri də dərslərdə, yəni ingilis dili dərslərində texnologiyanın müxtəlif növlərindən istifadə edilməsidir. Bu zaman şagirdlər dərslərdə fəal şəkildə iştirak etməyə can atırlar. Bu deyilənlərə isə İKT-dən düzgün şəkildə istifadə etməklə nail olmaq olar. İngilis dilinin interaktiv təlim üsulları ilə tədrisi hər bir şagirdin 11 imkan və ehtiyaclarını, müxtəlif bilik səviyyəli şagird auditoriyasını nəzərə alan bir prosesdir. Təlim prosesində əsas mahiyyət ondan ibarətdir ki, təlim öyrənənlərin yalnız elmi biliklərlə zənginləşməsi demək deyil, həmçinin onlarda təfəkkürün formalaşması, biliklərin müstəqil şəkildə əldə edilməsi, mənimsənilməsi, bacarıq və vərdişlərin şəxsi keyfiyyətlərin təşəkkül tapmasıdır” [1, s.47].

“ Internet for English teaching “ kitabının müəllifləri olan Shetzer, Varschauer, Meloni ingilis dilinin tədrisində internetdən istifadə etməyin 5 əsas səbəbini qeyd etmişlər:

1) Orijinallıq - dil öyrənmə orijinal və mənalı kontekstdə baş verdikdə daha səmərəli olur və daha çox fayda verir . İnternet isə dil öyrənməni orijinal edən ucuz bir metoddur. Tələbələr internet vasitəsilə onları maraqlandıran hər bir mövzuda çoxlu sayda orijinal materiallara sürətlə, 24 saat giriş imkanı əldə edir və onlar burada real ünsiyyət qurur və nəşr imkanlarına giriş əldə edirlər.

2) Savadlılıq- internetdə yazmaq, oxumaq, ünsiyyət qurmaq, tədqiqat aparmaq və nəşr etmək 21-ci əsrdə tələb olunan savadlılığın yeni vacib formalarındandır. Siz ingilis dili və texnikanı

vəhdətdə sinifdə tətbiq etməklə öz tələbələrini akademik və iş sahəsində bir çox bacarıqlara yiyələnmələrinə kömək etmiş olacaqsınız.

3) Qarşılıqlı əlaqə - bu dil öyrənmədə və mənimsəmədə başlıca şərtlərdən biridir. Yeni kurikulumda əsasən də dil öyrənmədə interaktiv təlim prinsipi başlıca rol oynayır. İnternet vasitəsilə tələbələr 24 saat ərzində dünyanın hər yerində olan yerli və ya yerli olmayan dil daşıyıcıları ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaq imkanına malikdirlər.

4) Canlılıq - çox vaxt tələbələr ingilis dili dərslərində yeni qrammatik qaydaları və kontekstdən kənar lüğəti əzbərləyərək öyrənirlər. Bu cür tədris adi və ya monoton hesab oluna bilər. İnternet isə tədrisə canlılıq gətirir və tələbələrin real həyatdakı ehtiyaclarına uyğun gələn ünsiyyət qurduğuna görə internet tələbələri motivasiya edir.

5) Müstəqillik-internet müəllim və tələbələrə müstəqil tədqiqatçılara çevrilmək imkanı verir. Müəllimlər və tələbələr istədiklərini istədikləri vaxt tapa bilirlər. İnternet bacarığı olan müəllimlər və tələbələr gələcəkdə multimedia yaradıcılarına çevrilə bilirlər [8].

“Fəal (interaktiv) təlim metodları ilə aparılan dərslərin mühüm elementlərindən biri olan təqdimat şagirdin tədqiqat fəaliyyətinin göstəricisi sayılmalıdır. Bu metod şagirdlərə imkan verir ki, o, tədqiqatın nəticəsini müxtəlif yollarla təqdim edə bilsin, öz fikirlərini dəqiq ifadə etmək, mükəmməl nəticə çıxarmaq bacarığına yiyələnsin” [9].

Eyni zamanda köməkçi nitq hissələrinin tədrisi zamanı çalışmaq lazımdır ki, şagirdlər öz fikirlərini düzgün ifadə etmək üçün yaxşı təqdimat etməyi bacarsın.

Təqdimatı hazırlayarkən uşaqlar qrup şəklində çalışırlar.

“Təqdimata hazırlaşan şagird qrup halında işləyəndə ünsiyyət mədəniyyətinə yiyələnir, fikir bölüşməyi bacarır. Belə olduqda isə onun (onların) hazırladıqları təqdimat dəqiq olur, yaxşı tərtibatı ilə diqqəti cəlb edir. Təqdimata hazırlaşan şagirdlər təqdimatın hansı formada keçirmək barədə qaydalara yiyələnirlər. Müəllim təqdimatın növü və onun keçirilməsi qaydaları barədə şagirdləri təlimatlandırmalıdır. Bu təlimatlara əməl edən şagird vaxtdan səmərəli istifadə etməyə, fikrini daha dəqiq və yığcam şəkildə ifadə etməyə əvvəlcədən hazır olur. Təqdimatı keçirərkən ona şərh verməyi bacarır. Təqdimat müzakirə olunur və meyar cədvəli əsasında qiymətləndirilir. Təqdimat fərdi və ya qrup şəklində həyata keçirilə bilər” [9].

İngilis dilində xüsusilə köməkçi nitq hissələrinin şagirdlər tərəfindən dərk edilməsi çətin bir prosesdir. Ona görə də sonda məqaləni böyük alman pedaqoqu A. Disterveqin sözləri ilə yekunlaşdırmaq istədim.

O deyirdi: “Bacardıqca uşaqlara az öyrətməli, amma daha çox düşünməyi öyrətməli. Uşaqların başını biliklərlə doldurmayın. Sobanı da ağzınadək odunla doldursan o yanmaz, tüstüləyər. Amma, az odun qoysan və onu sistemli qoysan soba alovlanıb yanar. Uşaqlara fikirləri deyil, daha çox fikirləşməyi öyrətmək lazımdır” [5, s.28].

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə. Yeni təlimin metod və texnologiyalarından istifadənin nəzəri və praktik məsələləri. ARTPI-nin elmi əsərləri, 2006, s. 132.
2. Axundov A. Dilçiliyin tarixi nəzəriyyəsi və metodları (Mətn): ali məktəb tələbələri üçün dərslik / elmi red. Ə.Rəcəbov. - Bakı: Maarif, 1979, 256 s.
3. Məmmədova Mələk İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, “Adiloğlu” nəşriyyatı - 2011, 450 s.
4. Veysova Z. Fəal/ interaktiv təlim. Bakı 2007, s. 77.

5. Дистервег А. Руководство к образованию немецких учителей. Избранные педагогические сочинения. М.: Учпедгиз, 1956.
6. Gordon E.M., Krylova I.P. A Grammar of Present-day English (practical course). Москва, Феникс, 1999, 265 p.
7. Ur P. A Course in Language Teaching. Printed in Great Britain at the University Press, Cambridge, 1996, 190 p.
8. Warschauer M., Shetzer H., Meloni C. Internet for English Teaching. Washington: United States Department of State, 2003, 176 p.
9. <https://oyu.edu.az/journal/journals/konfrans-materiallari.pdf>.

Summary
Ismailova Afaq
Ibrahimova Shabnam
Lankaran State University

Use of Interactive teaching methods in the teaching of auxiliary speeches in english

The article discusses the use of interactive teaching methods in teaching auxiliary parts of speech in English. We know that the use of interactive teaching methods in the teaching process increases the activity of students to the maximum, they develop creative, logical and critical thinking, develop the ability to think independently, to express the opinion of others, to express themselves freely. In the process of interactive learning, the teacher and the student interact. Students take an active role in solving the problem posed by the teacher.

The use of interactive teaching methods in the teaching of auxiliary parts of speech gives useful results. Students are more active during the lesson, easier to grasp and remember a new topic. Teachers can achieve high results by using interactive teaching methods with high professionalism.

Резюме
Исмаилова Афаг
Ибрагимова Шабнам
Лянкранский государственный университет

Использование интерактивных методов обучения при обучении вспомогательной речи на английском языке

В статье рассматривается использование интерактивных методов обучения при обучении вспомогательным частям речи на английском языке. Мы знаем, что использование интерактивных методов обучения в учебном процессе максимально повышает активность студентов, у них развивается творческое, логическое и критическое мышление, развивается способность мыслить самостоятельно, выражать мнение других, свободно выражать себя. В процессе интерактивного обучения учитель и ученик взаимодействуют. Студенты принимают активное участие в решении задачи, поставленной учителем.

Полезные результаты дает использование интерактивных методов обучения при обучении вспомогательным частям речи. Студенты более активны во время урока, легче



усваивают и запоминают новую тему. Учителя могут добиться высоких результатов, используя интерактивные методы обучения с высоким профессионализмом.

Redaksiyaya daxil olma tarixi – 16.11.2020

Çapa qəbul olunma tarixi – 17.02.2021

UOT-811.512.162

İsmayılova Afaq
dosent
Qocayeva Aynur
Lənkəran Dövlət Universiteti
afaq.ismayilova@outlook.com
aynur.qocayeva.97@mail.ru

Mətnlərdə əvəzliyin işlənmə gərəkliyi

Annotasiya: Məqalədə mətnlərdə əvəzliyin işlənmə gərəkliyi haqqında bəhs edilmişdir. Bildiyimiz kimi, əvəzlilər əsasən ismi əvəz edən nitq hissəsi olduğuna görə ismə xas olan xüsusiyyətləri özündə daşıyır. İngilis dilində əvəzlilərin mətnyaratmada rolu böyükdür və ismi əvəz edən bir nitq hissəsi kimi mətn daxilində işlənen əvəzlilər müxtəlif sintaktik funksiyaları, xüsusən də mübtədə və tamamlıq funksiyasını yerinə yetirir. Əvəzlilərin mətnlərdə əsas funksiyalarından biri onların məhz semantik kateqoriyanı təmsil etməsi, yəni mənə ilə bağlı olub cümlələrarası əlaqəni təmin etməsidir. Həmçinin əvəzlilərin mətnlərdə əsas funksiyalarından biri onların semantik kateqoriyanı təmsil edib, cümlələrarası əlaqəni təmin etməkdir ki, təyini əvəzlilər də bu funksiyada çıxış edərək mətnin formalaşmasına xidmət edən formal əlaqə vasitələridir.

Açar sözlər: mətn, mətnyaratma, əsas nitq hissəsi, əvəzlik.

Ключевые слова: текст, создание текста, основная часть речи, местоимение.

Key words: text, text creation, main part of speech, pronoun.

Oruc Musayev müəllifi olduğu “İngilis dilinin qrammatikası” kitabında əvəzlilər haqqında yazır: “Şəxsləri, əşyaları və ya onlara xas olan əlamət və keyfiyyətləri adlandırmadan bildirən nitq hissəsinə əvəzlik deyilir.

Əvəzlik əsas nitq hissələrindən biri olub, malik olduğu leksik – qrammatik mənə baxımından digər nitq hissələrindən fərqlənir: əvəzlilərin bildirdiyi mənə, adətən, nisbi olur, onların əvəz etdikləri sözün mənasından asılı olmur. Məsələn, üçüncü şəxs tək əvəzliyi “it” təkdə olan müxtəlif isimləri əvəz edə bilər: a book - it, a table - it, a tree - it və s.

Əvəzliləri digər nitq hissələrindən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də onların ümumiləşdirmə xassəsinə malik olmasıdır. Fərdi xüsusiyyət və keyfiyyətlərinə baxmayaraq bütün danışanlar I, dinləyənlər you, haqqında danışılanlar isə he (she, it) əvəzliyi ilə göstərilir.

Ümumiləşdirmə xassəsi işarə əvəzlilərinə daha dərinə gedir: maddi aləmdə mövcud olan bütün şəxs, əşya və şeyləri, onlara xas olan əlamət və keyfiyyətləri işarə etməklə göstərmək üçün, əksər dillərdə, demək olar ki, əsasən cəmi iki işarə əvəzliyi vardır. İngilis dilində: this, that; Azərbaycan dilində: bu, o”.

Müasir ingilis dilində mövcud olan əvəzlilər istər malik olduqları leksik – qrammatik mənə, istər sintaktik funksiya, istərsə də morfoloji kateqoriya baxımından bir- birindən fərqlənir. Buna görə də əvəzlilər müxtəlif qruplara ayrılır, təsnif olunur” [9, s.54].

“Əvəzliləri təsnif edərkən bəzi dilçilər onlardan müstəqil nitq hissəsi kimi, bəziləri isə ismin, sayın, sifətin və zərfin tərkib hissəsi kimi bəhs etmişlər. A.K.Vorovkova görə əvəzlik formal-qrammatik əlamətinə görə müstəqil nitq hissəsi deyil, qrammatik cəhətdən ya isimdir, ya da sifətdir. Belə bir yanaşma özünü İ.Vandriesin fikirlərində də göstərir. O da əvəzliləri ayrıca nitq hissəsi hesab etmir. A.M.Peşkovski isə əvəzliyi xüsusi nitq hissəsi adı altında verir və əvəzliləri ismi əvəzlilər və sifət əvəzlilər adı altında qruplaşdırır. Digər bir yanaşmada isə K.Duen belə qənaətə

gəlir ki, artıqlıq, əvəzlilik və saylar ayrıca bir qrup təşkil edir və bu sözlər həm ismi müəyyənləşdirir, həm də ismi əvəz edir” [6, s.107-109].

“Əvəzliyi ayrıca bir nitq hissəsi kimi təsnif edən dilçilərə C.Körm, M.İ.Steblin Kamenski, V.Z.Panfilov, A.N.Kononov və başqalarını göstərmək olar. Bu dilçilər içərisində A.N.Kononov əvəzliyin müstəqil bir nitq hissəsi kimi müəyyənləşməsində üç əsas prinsipi - semantik, sintaktik və morfoloji meyarları əsas götürür. Bu müəllifə görə, əvəzlilik digər nitq hissələrindən öz semantik və bir çox spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir” [6, s.108].

Mətnlərdə əvəzliyin işlənmə gərəkliliyindən bəhs etməzdən əvvəl mətn dilçiliyi ilə bağlı nəzəriyyələrə və fikirlərə nəzər salaq:

Mətn dilçiliyini T.Nikolayeva belə səciyyələndirmişdir: “Mətn dilçiliyinin məqsədi mətnin qrammatik kateqoriyalarının formal və məzmun vahidlərinin qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir”. Bu yanaşmada mətnin formal vahidlərinə söz sırası, leksik təkrarlar, artıqlıq, əvəzliliklər və s. bu kimi vahidlər, məzmun vahidlərinə isə anafora, katafora, deyxis, qeyri-müəyyənlik, müəyyənlik və s. daxil edilmişdir” [5, s.33].

“Mətn dilçiliyində əsas diqqəti cəlb edən amillərdən biri mətn daxili əlaqələrdir. Bu əlaqələr bir sıra dilçi tərəfindən tədqiq edilmişdir. Bunlardan T.Nikolayeva mətn formalaşdırıcı vasitələri 3 qrupda müəyyənləşdirmişdir:

- 1) intonasiya;
- 2) söz sırası;
- 3) eksplisit seqment göstəricilər, yəni əvəzliliklər, bağlayıcılar və s.

İ.R.Qalperin isə mətn daxili əlaqə vasitələri sırasında formal əlaqə vasitələri ilə yanaşı anafora və katafora hadisələrini də qeyd etmişdir. Azərbaycan dilçiliyində A.Məmmədov formal əlaqə vasitələrini

- 1) fonetik təkrar;
- 2) morfoloji təkrar;
- 3) leksik təkrar;
- 4) sintaktik təkrar;
- 5) leksik-qrammatik vasitələr;
- 6) deyktik elementlər kimi qruplaşdırmışdır” [8, s.25-27].

“Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə aparılmış tədqiqatlarda A.Hüseynovun, R.Məmmədovanın, A.Məmmədovun, Ə.Abdullayevin, K.Abdullayevin işləri mühüm yer tutur. K.Abdullayevə görə, mətn bir sıra komponentlərin, cümlələrin müəyyən şəkildə qurulmuş qarşılıqlı əlaqəsindən yaranır. Komponentlərin kəmiyyəti baxımından mətnin sərhədləri prinsip etibarlı ilə sonlu deyil. Amma o da var ki, mətn öz tərkibinə müxtəlif strukturlu cümlələr qəbul edir və bu müxtəlif strukturlu sintaktik vahidlər mətnin tərkibinə daxil edilərkən müəyyən mənada özlərinə məxsus struktursemantik sərhədləri itirir və bütöv mətnin kompozisiya-semantik və struktur sərhədlərində əriyirlər” [2, s.229].

“Mətnin formalaşmasında çıxış edən formal və semantik əlaqə vasitələri ayrılır. İstər makromətnlərdə, istərsə də mikromətnlərdə semantik münasibətlər eyni formal əlaqə vasitələriylə həyata keçirilir. Müasir İngilis dilində formal əlaqə vasitələri sırasında əsas nitq hissələrinin rolu dənılmazdır. Morfoloji vasitələrin mətn həddlərinin müəyyən olunmasında əhəmiyyətini nəzərdə tutaraq Ə.Xəlilov qeyd edir ki, sintaktik bütövə daxil olan cümlələr ya bu vahidin daxilindəki morfoloji elementlərin və yaxud da sintaktik vahidlərin (söz birləşməsinin, cümlənin) mənasını, orada ifadə olunmuş fikrin tam açılmasına xidmət edir. Ona görə sintaktik bütövün sərhədləri həmin vəzifəni ödəmək üçün mətnin lazım olan hissəsinin haradan başlayıb harada qurtarması ilə müəyyənləşir” [1, s.129].

“Mətnyaradan formal əlaqə vasitələrindən biri də təkrarlardır. Təkrarlar mətnyaratmada güclü bir faktor kimi çıxış edir. K.Abdullayev bununla bağlı qeyd edirdi ki, mətn daxilində təkrarlar spesifik bir sistem yaradır və bu müəllifə görə, mətndə təkrarların ən müxtəlif struktur növlərinə rast gəlmək mümkündür və özünün struktur mürəkkəbliyindən və ya sadəliyindən asılı olmayaraq təkrar prinsip etibarilə mətn bütövlüyünə xidmət edən çox möhkəm sementvari bir üsul kimi üzə çıxır” [2, s.234].

“Z.Turayeva təkrarlarla bağlı qeyd etmişdir ki, ümumi bir sözün tam surətdə, yəni olduğu kimi təkrarlanmasına çox zaman şəirlərdə rast gəlinir. Mətnlərdə isə belə söz növbəti cümlələrdə artıq tam halda deyil, başqa formalara keçərək təkrarlanır” [3, s.117-118].

“M.Adilov təkrarların rolunu vurğulayaraq qeyd etmişdir ki, təkrarlar bəzən qədim ifadə tərzinin dildə qalığı kimi, bəzən müəyyən tarixi etnoqrafik realilər ilə əlaqədar olaraq, bəzən analoji üsul ilə əmələ gələrək, bəzən tərcümə nəticəsində, bəzən fərdi yaradıcılıq ilə bağlı olaraq, bəzən daha geniş ifadələrin ixtisarı nəticəsində, bəzən üslubi-estetik tələblərdən dolayı və s. dildə özünü göstərir” [3, s.117].

“Leksik təkrarların bir neçə növü mövcuddur:

- 1) tam;
- 2) natamam;
- 3) sıfır leksik təkrarlar” [3, s.118].

“Tam leksik təkrarlar dedikdə leksik vahidin tam olduğu kimi mətn daxilində təkrarlanması nəzərdə tutulur

Natamam leksik təkrarlar tam leksik təkrarlardan fərqli olaraq tam olduğu kimi deyil, müəyyən dəyişikliklə təkrarlanır

Sıfır leksik təkrarlar isə cümlə quruluşunda cümlə üzvlərinin düşməsi ilə müşahidə olunur, lakin mənasına görə mürəkkəb sintaktik bütöv komponentləri bir-birilə sıx bağlı olduqları üçün onlar aydın şəkildə başa düşülür və asanlıqla cümlədə yerinə bərpa oluna bilər. Bununla bağlı A.Məmmədov qeyd etmişdir ki, mətnyaradan leksik təkrarlar kompleksinə ellipsis də daxil edilməlidir” [3, s.119].

“Mətn daxilində əvəzliliklərin təkrarına digər nitq hissələri ilə müqayisədə daha tez-tez rast gəlinir. Onların belə tez-tez işlənməsi cümlələr arasında əlaqə yarada bilmə imkanları ilə izah olunur. Bununla əlaqədar M.Adilov qeyd edir ki, təkrarların bir sistem şəklində tədqiqi bir sıra başqa məsələlərin də izahına və aydınlaşmasına dolayısı ilə yardım göstərir. Müəllifə görə, əvəzlilik məhz dəqiqliyə xidmət edir” [3, s.131].

“Mətnin struktur-semantik xüsusiyyətlərinə aid tədqiqatlar genişləndikcə, mətnin kateqoriyaları dəqiqləşdirilmiş və onların qarşılıqlı təsiri tədqiq edilmişdir. Bu kateqoriyaların müəyyənləşdirilməsi ilə rus germanistikasında ilk dəfə İ.R.Qalperin məşğul olmuşdur. O, mətnin kateqoriyaları sırasına informativlik, qapanma, kontinum, integrasiya, birləşdiricilik, retrospeksiya, prospeksiya, pragmatika, dərinlik və sətiraltı mənalılıq (podtekst), aktual üzvlənmə və s. anlayışları daxil etmişdir” [7, s.16].

“G.İsrafilova bununla bağlı qeyd edir ki, mətn kateqoriyaları müxtəlif üslublar və janrlarda bir-birilə fərqli qarşılıqlı münasibətdə olur. Müəllif bu qarşılıqlı münasibətə görə mətn kateqoriyalarını iki növə ayırmışdır”.

a) semantik kateqoriya: mətnin informativliyi;

b) formal-struktur kateqoriyalar: koheziya, integrasiya, kontinum, retrospeksiya, prospeksiya, aktual üzvlənmə və predikativlik [7, s.16].

“Mətn dilçiliyindən danışarkən əsas nitq hissələrinin mətnyaratmada iştirak edən formal əlaqə vasitələri sırasında dayandığının müəyyən qədər şahidi olduq. Bu nitq hissələri arasında

əvəzliliklər mətnyaratma xüsusiyyətlərinə görə xüsusilə seçilir. Mətnyaratmada əvəzlilikləri digər nitq hissələrindən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də onların ümumiləşdirmə xassəsinə malik olmasıdır” [4, s.49].

“İngilis dilində əvəzliliklərin mətnyaratmada rolu dörd əsas funksiya ilə müəyyən olunur:

1. Əvəzlilik semantik kateqoriyanı təmsil edir və onun pronominal xüsusiyyəti sözlər arasında deyil, cümlələr arasında əlaqələri şərtləndirir.

2. Əvəzlilik məlum olanı bildirir.

3. Əvəzlilik həm anaforik (əvvəlki cümləyə bağlılıq), həm də kataforik (sonrakı cümləyə bağlılıq) funksiyalarını yerinə yetirir.

4. Əvəzlilik yalnız statik (donuq) yox, həmçinin dinamik (dəyişkən) funksiyasını da yerinə yetirir” [1, s.136].

“Öz sintaktik mahiyyətinə görə əvəzlilikli əlaqə leksik təkrar və zəncirvari sinonimik əlaqədən fərqlənir. Əvəzlilikli əlaqənin də əsasını cümlələrin struktur əlaqəliliyi təşkil edir. Onlar arasındakı fərq müstəsna rolun əvəzliliklərə məxsus olduğu struktur əlaqəliliyin ifadə üsulundandır” [3, s.31-132].

“İngilis dilində əvəzliliklərin mətn yaranmasında əsas vəzifələrindən biri onların dinamikliyi, mətn daxilində daim hərəkət etməsidir. Şəxs əvəzlilikləri də mətn daxilində dinamik funksiyada çıxış edir” [1, s.137].

“Mətni bir bütöv kimi formalaşdıran formal əlaqə vasitələri ilə yanaşı semantik əlaqə vasitələri də mövcuddur. Bu semantik əlaqə vasitələri formal əlaqə vasitələri ilə sıx bağlıdır. Mətn komponentlərinin formal əlaqə vasitələri olmadan məna əlaqələrinə malik olmaları mümkün deyildir. Mətn komponentləri arasında semantik əlaqə vasitələri dedikdə, komponentlər arasında sadalama, qarşılaşdırma, ardıcılıq və eynizamanlılıq əlaqələri nəzərdə tutulur. Bu məna əlaqələri müxtəlif bağlayıcı vasitələrə müşayiət olunur. Belə ki, bağlayıcılar ilk növbədə mətnə semantik əlaqələrin göstəricisi kimi çıxış edir, onların struktur əlaqəyə aidliyi ikinci planda gəlir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, heç də həmişə mətn bir məna əlaqəsi ilə müşayiət olunmur, yəni bir mətnə bir neçə məna əlaqələri özünü göstərə bilər. Komponentlər arasında ardıcılıq əlaqəsi mətn daxilində hadisəni ardıcıl şəkildə təsvir edir” [3, s.161].

Əvəzliyin növlərindən biri olan işarə əvəzliliklərinin mətnlərdə işlənmə gərəkliliyi ilə bağlı alimlərin fikirlərinə diqqət yetirək:

“K.Abdullayev işarə əvəzliliklərini deaktualizator adlandırmış və mətnin cümlələrini ayıran vasitə kimi xarakterizə etmişdir” [1, s.132].

“Ə.Abdullayev isə əvəzliliklərin aktuallaşaraq mətnyaratma imkanlarından danışarkən qeyd etmişdir ki, işarə əvəzlilikləri dil universalilərindən biri kimi mətnin qurulmasında mühüm rol oynayır. Onlar mətnə müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin mühüm göstəricisi kimi iştirak edir və mətnin dinamizmini təmin edir” [1, s.139].

“Müəllif haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, işarə əvəzliliklərinin mətnin tərkibində işlənməsi bir tərəfdən vəhdətdə olan avtonom cümlələrin təşkilində, onlar arasında struktur-qrammatik əlaqələrin əmələ gəlməsində və digər tərəfdən, mənanı aydınlaşdırmasında, konkretləşdirməsində aparıcı rol oynayır” [1, s.132].

Təkcə işarə əvəzliliklərinin deyil, əvəzliyin digər növlərinin də mətnlərdə işlənmə gərəkliliyi vardır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı, 2011, 272 s.

2. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, Maarif, 1998, 286 s.
3. Abdullayev K.M., Məmmədov A.Y., Musayev M.M., Üstünova K., Novruzova N.S., Hüseynov Ş.Q., Rzayeva G.N., Hacıyeva K.B., Ziyadova L.V., Fətəliyeva S.Q., Nağıyeva G.Q., Məhərrəmov G.A., Zeynalova Ş.T., Səlimova F.Q., Məhərrəmov V.H. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, 2012, 608 s.
4. Azərbaycanda xarici dillər. Elmi-metodik və ictimai-publisistik jurnal. 2015(2), 114 s.
5. Hacızadə A. Müasir İngilis dilində It əvəzliyi ilə başlanan cümlələr və onların Azərbaycan dilində qarşılığı. Monoqrafiya. Bakı, Elm və təhsil, 2016, 124 s.
6. Hüseynov A. İngilis dilinin nəzəri qrammatikası üzrə mühazirələr toplusu. Bakı, Mütərcim, 2015, 376 s.
7. İsmayılova G. İngilis və Azərbaycan dillərində təkrarlar bədii mətnyaratma vasitəsi kimi. Fil. elm. dok. diss. Bakı, 2013, 131 s.
8. Məmmədov A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı, Elm, 2001, 144 s.
9. Musayev, Oruc İbrahim oğlu. İngilis dilinin qrammatikası. Ali məktəb tələbələri üçün dərslik Bakı: Maarif, 359 s.

Summary
Ismailova Afag
Gojaev Aynur
Lankaran State University

The need to process substitution in texts.

The article discusses the need to develop pronouns in texts. As we know, pronouns have the characteristics of a noun, as they are mainly a part of speech that replaces a noun. In English, pronouns play an important role in text formation, and pronouns used within the text as part of speech to replace nouns perform a variety of syntactic functions, especially in the context and completeness. One of the main functions of pronouns in texts is that they represent a semantic category, that is, they are related to meaning and provide a connection between sentences. Also, one of the main functions of pronouns in texts is to represent their semantic category and to provide inter-sentence connection, the definite pronouns are also formal means of communication that serve the formation of the text by performing this function.

Резюме
Исмаилова Афаг
Годжаев Айнура
Лянкранский государственный университет

Необходимость обработки замены в текстах

В статье обсуждается необходимость развития местоимений в текстах. Как мы знаем, местоимения имеют характеристики существительного, поскольку они в основном являются частью речи, заменяющей существительное. В английском языке местоимения играют



важную роль в формировании текста, а местоимения, используемые в тексте как часть речи для замены существительных, выполняют множество синтаксических функций, особенно в контексте и полноте. Одна из основных функций местоимений в текстах заключается в том, что они представляют собой семантическую категорию, то есть связаны со значением и обеспечивают связь между предложениями. Кроме того, одной из основных функций местоимений в текстах является представление их семантической категории и обеспечение связи между предложениями. Определенные местоимения также являются формальным средством коммуникации, которые служат формированию текста, выполняя эту функцию.

Redaksiyaya daxil olma tarixi – 16.11.2020

Çapa qəbul olunma tarixi – 17.02.2021

UOT-82.09

İsmayılova Esmira
dissertant
Lənkəran Dövlət Universiteti
esmira.ans@mail.ru

Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasının təsir dairəsi

Annotasiya: Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatının dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi nadir şəxsiyyətlərdən biri olan Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın ana dilli ədəbi irsinin şah əsəri sayılan, dünya poeziyasında bənzəri olmayan “Heydərbabaya salam” poemasının ədəbi təsir dairəsindən bəhs olunur. Araşdırma zamanı ustad sənətkarın sağlığında və ölümündən sonra poemaya yazılmış nəzirələrin bir qismini təhlilə cəlb etməklə, “Heydərbabaya salam” əsərinin Azərbaycan, Yaxın Şərq və dünya ədəbiyyatı prosesinə göstərdiyi təsiri tədqiq etməyə çalışmışıq. Tanınmış ədəbiyyatşünasların, şəhriyarşünas alimlərin bu istiqamətdə apardıqları elmi araşdırmalar gözəndən keçirilmiş, onların arasında müqayisə və paralellər aparılmış, əldə olunan nəticələr təhlil edilmişdir. Məqsəd dünyanın qlobollaşmağa can atdığı hazırkı dövəmdə Şəhriyar sözünün sehirli gücündən mədəni, əxlaqi, mənəvi dəyərlərin təbliği prosesində bacarıqla istifadə etmək, milli şüurun, milli özünüdərkini müsbət yönəmdə formalaşmasına yardımçı olmaqdır.

Açar sözlər: Şəhriyar, ana dilli, “Heydərbabaya salam” poeması, ədəbi irs, araşdırma, ustad

Key words: Shahriyar, mother language, the poem “Heyderbabaya salam (Hello to Haydarbaba)”, literary heritage, research, master

Ключевые слова: Шахрияр, родной язык, поэма «Приветствие Гейдарбабе», литературное наследие, исследование, мастер слова.

Ustad Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar(1906-1988) poeziyası hansı dildə yazılmasından asılı olmayaraq, milli-mənəvi dəyərlərə köklənən, milli ənənələr zəminində təşəkkül tapan poeziyadır. Xalqın ağrı-acılarının, sevinc və kədərinin inikası olan bu əsərlər oxucuya ona görə doğmadır ki, onun yaşamını olduğu kimi əks etdirir. Azərbaycan və dünya ədəbiyyatında çox az sayda bədii nümunələr var ki, M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poeması qədər geniş əks-səda doğursun, çoxsaylı oxucuların rəğbətini qazansın. Poemanın çap olunan kimi həm Güney, həm Qüzey Azərbaycanında tezliklə dillər əzbəri olması, Azərbaycanın sərhədlərini aşaraq türk dünyasına, daha sonra bütün dünyaya yayılması Şəhriyara görünməmiş populyarlıq bəxş etdi, oxucu sevgisi qazandırdı.

"Heydərbabaya salam"-ın möhtəşəmliyi ondadır ki, əsərdə oxucu Azərbaycan xalqının milli psixologiyasını, həyat tərzini, məişətini, adət-ənənələrini, milli mətbəxini və milli geyim mədəniyyətinin özünəməxsusluğunun poetik əksini, bədii təsvirini, ən nəhayət, özünü, öz yaşamını görür, milli kimliyini xatırlayır. Bu əsərdə ahəngdarlıq, orijinal fikir və sözlərin harmoniyası, ritm, vəzn oynaqılığı, mövzu əlvanlığı, ifadəlilik, həyatı gerçəklik, ən əsası isə, yüksək bəşəriliklə sırf millilik vəhdət təşkil edir, çulğalaşır. Dərin humanizm, insanpərvərlik ideyaları, həyata, gözəlliyə, insanlığa sevgi, pisliyə, zülmkarlığa - şəhər qüvvələrə nifrət üzərində köklənmiş bu ilahi əsər duyğuları vəcdə gətirmiş, əhli-qələmlərin ilhamını qanadlandırmışdır. Şəhriyarın son dərəcə məşhurlaşması, ən ümdəsi isə əsərlərinə, xüsusən "Heydərbabaya salam" mənzuməsinə saysız-hesabsız nəzirələrin yazılması, əlbəttə ki, ilk növbədə, xalqın milli köklərinə bağlılığı, Şəhriyar poeziyasındakı estetik gözəlliklə əlaqədardır. Həyat və fəaliyyəti dövrün ictimai-siyasi hadisələrindən ayrılmaz olan Şəhriyarın milli təəssübkeşliyi, adi həyat həqiqətini əsl sənət incisinə çevirmək qabiliyyəti "Heydərbabaya salam" poemasında orijinal ifadəsini tapdığına görə, şairin öz

dili ilə desək, əsərə " həcmcə iki "Şahnamə"dən (Ə.Firdovsinin 120 min misralıq məşhur poeması) çox nəzirə və cavablar yazılıb".

"Heydərbaba" yüksəkliyi-sənət möcüzəsi" məqaləsində tədqiqatçı alim Elman Quliyevin apardığı müqayisə də maraqlıdır: "Klassik ədəbiyyatda N.Gəncəvinin "Xəmsə"si nəzirə sahəsində Şərq dünyasında hansı təsirdə olmuşsa, müəyyən istisnalarla müasir dövrdə də Şəhriyarın "Heydərbabaya salam" poeması həmin təsirdə olmuşdur"[6, s.36].

Şəhriyar "Heydərbabaya salam" əsəri ilə "Azərbaycan türkünün milli həyatını bütün cəhətləri ilə göstərməyə müvəffəq ola bilmişdir" [3, s.133-141].

Ustad sənətkar "Heydərbabaya salam" poemasının II hissəsini yazarkən artıq əsərin I hissəsindən təsirlənib nəzirə yazanlar kifayət qədər idi. Əsərinin populyarlığından qürur hissi keçirən şair "səsinə səs verənlər" in olmasını Heydərbabanın uğuru hesab edir, özü də ona hesabat verirdi:

Gör hardan mən sənə saldım nəfəsi,
Dedim qaytar sal aləmə bu səsi,
Sən də yaxşı simurq etdin məgəsi,
Sanki qanad verdin yelə, nəsimə,
Hər tərəfdən səs verdilər səsimə [7, s.262].
Burda xəyal meydanları genişdi,
Dağlar, daşlar bütün mənə tanışdı,
Görcək mənə Heydərbaba danışdı:
-Bu nə səsdə, sən aləmə salıbsan,
Gəl bir görək, özün harda qalıbsan? [7, s.258].

Mənzuməyə ilk nəzirə yazanlar Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış simaları idi. Nüsrətulla Fəthi Atəşbak (Atəşbəyli), təbrizli M.S.Cənnətiməqam, Cabbarbəy Bağçaban, Hüseynqulu Coşqun, İncəyən Əmirpur, Əli Təbrizi, Əli Azəri və başqaları öz nəzirələrində ana dilinə həsrət qalmış bir xalqın dərdlərinə "Heydərbabaya salam"ın əvəzsiz məlhəm olduğunu yazdılar. Xalqın ruhunu, qan yaddaşını, milli-mənəvi koloriti, tarixi gerçəkliyi incəliklərinə qədər ədəbiyyata, poeziyaya gətirən bu əsər təkcə ədəbiyyatda yox, şüurlarda da bir canlanma, oyanma yaratdı. Buna görə də Şəhriyara nəzirə yazan hər kəs onu Güney Azərbaycanda türkcənin oyadıcısı adlandırır, qələm sahibləri sevinclərini, ürək sözlərini poetik dillə əks etməyə cəhd edirdilər. Şəhriyara nəzirə yazanlar arasında tanınmışlarla yanaşı gənc şairlər də vardı. Bu şairlər formaca, yazılış üslubuna görə müxtəlif olsalar da, məzmun və məqsədcə yaxın idilər. Ən əsası, nəzirələrin hamısı doğma ana dilində, Heydərbaba stilində yazılırdı ki, bu da ana dilinin vətəndaşlıq kəsb etməsində, geniş yayılmasında, ictimai yükünün artmasında mühüm rol oynadı. Tanınmış fars şairləri, ziyalıları əsəri yazıldığı Azərbaycan türkcəsində, orijinalda oxumaq üçün bu dili öyrənirdilər ki, bu da Şəhriyar qələminin qələbəsi, poetik sözünün qüdrəti demək idi.

"Heydərbabaya salam" Güney Azərbaycanında poema janrının yeni inkişaf yoluna qədəm qoymasına da yardımçı oldu. Poemanın təsiri ilə Əhməd Şədi Alov "Heydərbabadan Şəhriyara məktub", Qaflantı "Təpiyin dağı", "Bir kəndin bir illik xatirəsi", Qafar İftixari "Savalana salam", Abbas İslami Bariz "El dayağına salam", Qulam Daravali "Savalanım", B.Q.Səhənd "Hörmətli ustad böyük Şəhriyara", M.S.Şəmi "Kənd cevizi", Bəxtiyar Muğanoglu "Ay Savalan", Əlirza Purbozorg Vafi "Eynaliya salam", Hacı Əbdürrəhman Təyyar - Dədə Katib "Urmu gölü", Şamlı Vəhdani "Ay ciğati, salam", Hadi Sultani "Pir Səqa nəğmələri", Əli Əkbər Turabi Həllacoğlu "Eynalı", H.A.Barişmaz "Çağrılmamış qonaqlar", M.T.Zehtabi "Rəxşəndənin arzusu", Professor Qulqmhüseyn Bəydili(Beqdeli) "Kohləyə səlam", Əli Kuşan "Heydərbabanın Şəhriyara salamı" adlı böyük həcmli poemalarını, Valeh Dəstpiş "Ustad Şəhriyarla ilk görüş münasibətilə", Fəxrəddin

Məhzun "Qəzəl", Rza Əfşarpur "Ay Şəhriyar", Tofiq Qafari, Hüseyn Düzgün, Əli Təbrizi, Mirismayıl Cabbarinejad, İ.Əmirpur, Qasım Cahani, Səttar Zərdabi, Məsud Ədib, Şəhidi və b. isə M.Şəhriyara ünvanlanmış şeirlərini qələmə aldılar. "Heydərbabaya salam" poemasına yazılan nəzirələr içərisində Həbib Sahirin qələmə aldığı poema- "Məktəb xatirələri" səmimiliyi ilə daha çox diqqət çəkir. Qeyd edək ki, Həbib Sahir də Şəhriyar kimi türk dilinin yorulmaz təbliğatçısı idi və əsərlərində ana dilini böyük sevgi ilə tərənnüm edirdi. Şairin "Tərəhhata inanma!" şeirində Şəhriyarın "Türki, vallah, analar oxşağı, laylay dilidir" əsərinin təsiri aydın duyulur:

Bizim türki şirin dildir,
Xoş sədalı zəngin dildir.
Dil günəşdir, işıq saçar,
Səadətə qapı açar.
Yadın dili: "Boyunduruq!"
Bir keçiddir: buruq-buruq...
Kimsə yolun çaşb azmaz,
Türkü deyib, farsı yazmaz[5, s.79].

Şəhriyarşünas alim Esmira Fuad "Güney Azərbaycan ədəbiyyatında Şəhriyar mərhələsi" məqaləsində qeyd edir ki, Şəhriyarın özü "Heydərbabaya salam"ına həsr olunmuş cavab və nəzirələr içərisində Məhəmməd Əli Saibi, Bulud Qaraçorlu Səhənd və Əlirza Purbozorg Vafinin poemalarını daha çox bəyənmişdir. Məhəmməd Əli Saibi yazdığı nəzirəsində şairin üslubuna, vəzn və qafiyyə sisteminə sadıqlıq göstərmiş, sənətkarlıq xüsusiyyətlərini, bədii portret yaratmaq ustalığını, ritm oynaqlığını davam etdirmişdi. Burada da lirik qəhrəman bəxtəvər, qayğısız uşaqlıq çağlarını həsrətlə, qəhərdən boğula-boğula yada salır, artıq yaxın keçmişə dönmüş unudulmaz həyat səhifələrini vərəqləyir:

Qırx beş ildir Təbrizdən mən çıxalı,
Xınov tutub boğazımı sıxalı,
Qüssəvü-qəm səbr evimi yıxalı,
Day görmədik bir gülən üz zamanda,
Ağız dadı anlamadıq cahanda. [1].

"Ana dilində o ki yazmağa qiyam elədi, doğulduğu anaya sidq ilə salam elədi" deyən Sönməz M.Şəhriyarın 80 illiyinə həsr etdiyi mənzuməsində onu "Heydərbaba şairi" kimi belə vəsf edir:

O gün ki, evimizə "Heydərbaba" qonaq gəldi,
Deyən susuz zəmiyə bir sərin bulaq gəldi,
Anam özü dağ idi, dağ dağa dayağ gəldi,
Qışı idi, sanki gətirdi o şən baharı bizə,
Bu səs fəzadan yardı, cahanda səsləndi,
Nəzirə yazmağa mən tək çoxu həvəsləndi,
Əsər yoğunladı, cansız fidan vələsləndi,
Yetər çalışdı suvarsın bu bağça barı bizə[8, s.474].

Təbrizli şair Məhəmmədağa Şəbüstərlinin (Zehtabi) "Harda türk var, "Heydərbaba orda var" deyimi Şəhriyar yaradıcılığına verilən ən böyük qiymətdir. Şair 1988-ci ildə qələmə aldığı "Şəhriyarın məzarı qarşısında" şeirində bu əbədiyaşarlılığın sirrini açmağa çalışır:

Axırda sən sevindirdin ananı,
Qələm alıb yazdın "Heydərbaba"nı,
O dolandı az zamanda hər yanı,
Adın-sanın gər bir idi, oldu min,

Bu şöhrəti sənə verdi öz dilin.
Harda türk var, “Heydərbaba” orda var,
Zənn etməyin bu gül təkcə burda var,
Harda o var, sevgi də var, nur da var [8, s.458].

Şəhriyara nəzirə yazanlar içərisində doğma bacısı Azadə xanım Xoşginabi də var. Onun qardaşının vəfatından az sonra dərin hüznə qələmə aldığı “Heydərbaba şairi” şeiri sənətkarlıq cəhətdən, bədii məziyyətlərinə görə kamil sənət əsəri sayılmasa da, bu nəzirənin ən üstün cəhəti səmimiyyətində və Şəhriyara olan dərin sevginin təsvirindədir. Azadə xanım da nəzirəsində Şəhriyarın poemasında istifadə etdiyi bədii formanı seçib:

Heydərbaba, oğlun getdi, da gəlməz,
Daha bir də mənə danışıb gülməz,
Şeirlərindən ruhlar pərvazə gəlməz,
Yumuldu o qəmli baxan gözləri,
Qurtuldu o şirin-şirin sözləri [8, s.430].

Güney Azərbaycan şairi Mirismayıl Cabbarinəjad-Adlının yazdığı nəzirə orijinallığı ilə seçilir. Bu şeirdə şairin yox, dağın şairə müraciəti fonunda Şəhriyarın böyüklüyü açılır. “Heydərbaba Şəhriyara deyir” nəzirəsini gözədən keçirək:

Şair oğlum, nisgillənib ağlama,
Dərdi-qəmi ürəyində bağlama,
Bundan artıq ürəyimi dağlama,
Axar sular baş yuxarı qayıtmaz,
Keçən sular bizə sarı qayıtmaz.
Yaz gələydi, bir dəfə gül dərəydim,
Ayaq tutub xidmətinə gələydim.
Güllərimi otağuya sərəydim,
Bir görəydim qapın niyə bağlıdır?
Ellər nədən ürəkləri dağlıdır?! [8, s.428-429].

Şəhriyarın əsərlərindən təsirlənib ona nəzirə yazanların içərisində tanınmış simalar kifayət qədərdir. M.Dilbazi, H.Billuri, Ə.Tudə, N.Xəzri, M.Araz, S.Tahir, Ə.Hüseynli, H.Kürdoğlu, Ə.Vahid, Valeh, Q.Türkan, Ş.Fazil, Ə.Y.Şeyda, M.Gülgün, M.Rahim, S.Rüstəm, M.Şükür, Səhənd, M.Fəxrəddin və başqaları şairin sağlığında və ölümündən sonra poemaya nəzirələr yazaraq fikir və düşüncələrini ortaya qoyublar.

“Heydərbaba şairi”nin təsiri ilə yazılan şeirlər formaca müxtəlif olsa da, məzmunca demək olar ki, hamısında Şəhriyar poemasının təsiri açıq- aydın hiss olunur. Məsələn, Qasım Türkan klassik şeir forması olan müxəmməs formasına müraciət edib. Diqqət edək:

... Daha Heydərbaba cəndən ələ dəsmal alıb ağlar,
Sızıldar, “Şəhriyara”, matəmində sinələr dağlar,
Yelə tapşırmağa, çün sən demişdin yaşlı gözlərlə,
Uşaqlar bir dəstə yox, dəstə-dəstə gül sənə bağlar,
Yatan bəxtin durub, dur, matəmində hər diyar ağlar
[8, s.441].

Yazılan nəzirələr nə qədər çox olsa da, şəhriyarşünas alimlərin fikrincə heç biri “Heydərbabaya salam” zirvəsinə yüksələ bilməyib, onun qədər populyarlıq qazanmayıb. “Təbii ki, uzun müddət Tehran - Xorasan mühitində yaşayıb əsərlərini fars dilində yazmış Şəhriyar Azərbaycan dilində böyük həcmli və son dərəcə təsirli poemasını ortaya çıxaranda, həqiqətən, qeyri - adi ədəbi - ictimai hadisə baş verdi. Hələ çap olunmazdan öncə əlyazma şəklində yayılan əsər

buludsuz göydə çaxmış şimşək təsiri bağışladı. Ümumiyyətlə, "Heydərbabaya salam" Şəhriyarın sənətdə qələbəsidir"[2].

Onu da qeyd edək ki, M.Şəhriyarın "Heydərbabaya salam" əsərinə nəzirələrin yazılması bu gün də davam edir. GünAz TV-nin 1 dekabr 2017-ci il tarixdə yayımladığı xəbərdə deyilir ki: "Güney Azərbaycanın Əhər şəhərində ustad Şəhriyarın "Heydər babaya salam" poemasına nəzirə yazanların simpoziumu keçirilib. Simpoziuma 5 Azərbaycan əyalətindən çox sayda şair və nəzirəçi qatılıb. Simpoziumda Cəfər Xusuinin "Heydər baba məktəbi" kitabının təqdimatı olub. 248 səhifəlik kitab Əxtər nəşriyyatı tərəfindən 1000 nüsxədə çap olunub. "Heydər baba məktəbi" kitabı "Heydər babaya salam" poemiyasının məzmunu və ona yazılan nəzirələrdən bəhs edir. Bu əsərdə ustad Şəhriyarın poemasına yazılan 100-dən çox nəzirə təqdim olunub"[4].

Nəticə kimi onu deyə bilərik ki, "Heydərbabaya salam" poemasının yazılmasından iki qərindən çox müddət keçsə də, əsər bu gün də həvəslə oxunur. Poema bədii dəyərini nəinki itirməyib, əksinə, bir az da aktualıq qazanıb. Bəli, "Heydərbabaya salam" poemasına oxucu marağı tükənməzdir. Bir il ərzində poemaya onlarla yeni nəzirənin yazılması M.Şəhriyar irsinə olan maraq və məhəbbətin bədii təzahürüdür. Hazırkı internet əsrində sosial şəbəkələrin ədəbiyyatı, mütaliəni sıxışdırdığı bir zamanda M.Şəhriyar poeziyasına olan böyük maraq ilahi sözün seyrini göstərir. Şəhriyar sənətkarlığının möhtəşəmliyi ilə zamana meydan oxuyur. Bəşəri hisslərə söykənən, milli köklərdən qaynaqlanan sənət əsərləri ilə Şəhriyar ədəbiyyatımızın əbədiyyət zirvəsində dayanır. Sifarişlə, məqsədli yazılan fəxrriyyələri, mədhiyyələri isə tarix "ədəbiyyatın zibil yeşiyi"nə tulladı. Maddiyatını üstün tutub fəxri ad, titul, mükafat üçün yazan sənətkarlar da ədəbiyyatın "tarix" imtahanından "kəsildilər". Bir ananın tövsiyəsi ilə yazılan, bir xalqın yaşam hekayəti olan, milli ovqatına köklənən "Heydərbabaya salam" poeması isə Azərbaycan xalqı var olduqca yaşayacaq, nəgmə kimi dillərdə dolaşacaqdır. Hazırkı qloballaşma şəraitində modernləşmənin yeni mərhələsi ilə üzləşən Şərq aləmi, o cümlədən, İran, Azərbaycan, Şərq dünyası üçün Şəhriyar yenə də aktualdır, bir çox müasirlərindən və poetik rəqiblərindən fərqli olaraq, öz sözü ilə XXI əsrə adlamağı bacarmışdır, onun poeziyası zamanın sınağından və ədəbi döyüşlərdən qalibliklə çıxmışdır. "Söz gülşəninin bülbulü" Şəhriyar "Haqqa doğru nə qaranlıq isə, el məşəliyəm mən, əbədiyyət gülüyəm mən" deyimində heç də yanılmırdı. Şəhriyar sözü, yaradıcılığı təkcə bədii irs kimi deyil, bu xalqın milli –mənəvi varlığının, kimliyinin təəcəssümü kimi əzizdir.

Ədəbiyyat

1. Esmira Fuad "Güney Azərbaycan ədəbiyyatında Şəhriyar mərhələsi". "Xalq cəhbesi.az". 10 yanvar 2019.
2. Esmira Fuad "Güney Azərbaycan ədəbiyyatında Şəhriyar mərhələsi". "Xalq cəhbesi.az". 11 yanvar 2019.
3. Əhməd Cəfəroğlu "Şair Şəhriyar", "Türk kulturu araşdırmaları" dərgisi. Ankara, 1964. N.1, s.133-141.
4. Günaz tv.1 dekabr 2017.
5. Həbib Sahir "Seçilmiş əsərləri", Bakı, "Lider nəşriyyat". 2005, 192 s.
6. Quliyev E. "Heydərbaba yüksəkliyi-sənət möcüzəsi", "Azərbaycan şərqşünaslığı" N.2 (6) 2011, s.72.
7. Şəhriyar Məhəmmədhüseyn "Əbədiyyət gülüyəm mən", "Elm və təhsil" nəşriyyatı, Bakı, 2017, 286 s.

8. Şəhriyar Məhəmmədhüseyn “Yalan dünya”, “Azərbaycan ensiklopediyası” Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, 1993, 496 s.

Summary
Ismailova Esmira
Lankaran State University

The sphere of influence of Mahammadhuseyn Shahriyar's poem “Heyderbabaya salam (Hello to Heydarbaba)”

As a result, we can say that although it has been over two decades since writing the poem "Hello to Heydarbaba," it is still read enthusiastically. Not only has the work lost its artistic value, on the contrary it has gained some relevance. Yes, the reader's interest to the poem "Hello to Heydarbaba" is inexhaustible. Writing dozens of new poems to the poem over the course of a year is an artistic manifestation of the interest and love of Shahriyar's legacy. In the age of the internet, social networking literature, while at the same time challenging reading poetry, shows a great deal of interest to M. Shahriyar's poetry. The poet is challenged by the magnificence of his craft. With his works of art based on human senses and national roots, Shahriyar stands at the peak of our literature. Artists who honored their titles and wrote for honors, titles, and "awards" were cut off from the "history" of literature. Written on the recommendation of a mother, being the life story of a nation, the poem "Hello to Heydarbaba" will live as long as the Azerbaijani people exist and will live in the languages such as a singing.

Резюме
Исмаилова Эсмира
Лянкранский государственный университет

Сфера влияния поэмы Мохаммеда Хусейна Шахрияра «Приветствие Гейдарбабе»

«Приветствие Гейдарбабе», ее все же читают с удовольствием. Мало того, что произведение не потеряло свою художественную ценность, наоборот, оно приобрело определенную актуальность. Да, интерес читателя к поэме «Приветствие Гейдарбабе» бесконечен. В течение года написание много новых стихов к стихотворению, является художественным проявлением интереса и любви к наследию Шахрияра. Литература социальных сетей в настоящей эпохе интернета вытесняет чтения но, несмотря на это, большой интерес к поэзии Шахрияра доказывает тайну божественного слова. Шахрияр со своим великолепным творчеством и в настоящее время любим. Шахрияр стоит на вершине нашей литературы со своими произведениями искусства, основанными на человеческих чувствах и происходящие из национальных корней. История выбросила все заказные и целенаправленно написанные произведения («фахрия», «мадхия») в “мусорное ведро литературы”. Поэты, предпочитающие своё материальное положение, которые творили ради наградений, ордеров и титулов срезались на экзамене «История». Поема «Приветствие Гейдарбабе», написанная по рекомендации матери и представляющая собой историю жизни нации, встроенная на национальную духовность будет жить, сколько жив азербайджанский народ и как пение будет ходить на языках. Сфера влияния поэмы «Приветствие Гейдарбабе».



Redaksiyaya daxil olma tarixi – 16.11.2020

Çapa qəbul olunma tarixi – 17.02.2021

UOT-811.111

Kazımov Kamran
dosent
Rəcəbli Rəya
Lənkəran Dövlət Universiteti
kkamran@mail.ru
dreamistr96@gmail.com

İngilis leksikoqrafiyasının inkişaf mərhələləri

Annotasiya: Ümumiyyətlə ingilis leksikoqrafiyası ən geniş və tarixi mövzulardan hesab olunur. Leksikoqrafiya lüğət tərtib etmək, yazmaq, redaktə etmək deməkdir.

Sven Tarp deyir: "Leksikoqrafiya və dilçilik arasındakı əsas fərq, iki fərqli mövzuya malikdir: Dil biliminin mövzusu dildir, leksikoqrafiya mövzusu ümumilikdə lüğətlər və leksikoqrafik işlərdir". İngilis dilinin leksikoqrafiyasının inkişaf tarixi geniş bir dönmə əhatə edir. Əsasən 18-ci və 19-cu əsrlərdə inkişaf etməyə başlamışdır. Lakin ingilis leksikoqrafiyasının qızıl dövrü əsasən 19-cu əsrə təsadüf edir. Dilçilikdə leksikoqrafiya mövzusu əsas və önəmli mövzulardan biri olduğuna görə onun araşdırılması və tədqiq olunmasında önəm kəsb edir.

Açar sözlər: leksikoqrafiya, inkişaf tarixi, lüğətlər, dilçilik, Latın dili

Key words: lexicography, history of development, dictionaries, linguistics, latin

Ключевые слова: лексикография, история развития, словари, языкознание, латынь

Ümumiyyətlə ingilis dili tarixinin geniş inkişaf mərhələləri vardır. İngilis dili uzun müddət millətlərarası ünsiyyət dili olmuşdur. Bütün dünyaya yayıldı, internetin ana dili oldu və bütün qitələri birləşdirdi. Niyə bu mümkün oldu, maraqlı hadisələrin baş verdiyi İngilis dilinin yaranması hekayəsi qismən cavab verə bilər.

Bir çox tələbə İngilis dilinin Alman dilləri qrupuna aid olduğunu bilir, amma Alman dili ilə müqayisə etsəniz, böyük fərqlər görərsiniz. Əlbətdə səə oxşar sözləri tapacaqsınız. Yenə də Alman dilini öyrənməmiş bir İngilis əsla doğma Almanıyanı anlamaz.

Üstəlik, digər qitələrin sakinləri kimi avropalıların əksəriyyətinin fikrincə, ingilis dilində danışmaq, yadda saxlamaq və oynamaq üçün ən asandır. Bir çox ölkələrdə bu dil məktəb tədris proqramlarına daxil edilir və əsas fənlərdən biri kimi öyrənilir.

Dilçilik universitetlərində İngilis dilinin yaranma tarixi qısaca izah edilə bilməz, buna görə də öyrənmək üçün ayrıca bir mövzu kimi fərqlənir. Tarixin əsas dövrlərini və ingilis dilinin inkişafına təsir elementlərini qeyd edirik [1].

Eramızın 5-ci əsrində Angles, Saxons və Utah tayfaları İngilis adalarını (əsasən müasir Britaniyanın ərazisini) məskunlaşdırdılar. O dövrdə bu torpaqlarda yaşayan Keltlər layiqli müqavimət göstərə bilmədilər - adaya dərin getdilər.

Keltlər ilə assimilyasiya zəif idi və buna görə də Angels (dominant hala gələn) dilinə praktiki olaraq təsir göstərməmişlər. Anglo-Saksonların lüğətindəki dəyişikliyin ilk nəticəsi adanın göy - göy, pəncərə - pəncərə və başqaları kimi sözlərini "tərk edən" Vikinqlər tərəfindən fəth olunması idi [4]. İngilis dilinin və mədəniyyətinin sürətli inkişafı İngilis dövlətinin yaranmasını qeyd edən və təsirini gücləndirən Böyük Kral Alfredin dövründə başladı.

XI əsrdə İngiltərə Fatih Uilyamın rəhbərlik etdiyi Normans tərəfindən işğal edildi. Özləri də Fransa ərazilərinin bir hissəsini ələ keçirərək yerli sakinlərlə mənimsənilmiş və fransız dilini ünsiyyət vasitəsi kimi qəbul edən alman tayfalarının (Normans - şimal xalqları) nəsiləridir. Frankların dominantlığı təxminən iki əsr davam etdi və ingilis dilinin inkişafına böyük təsir

göstərdi. Nəticədə demək olar ki, yeni bir dil meydana gəldi, bu zaman əsas hallar yox oldu və leksik vahidlərin 50 faizindən çoxu fransız sözləri ilə əvəz olundu [2].

Maraqlıdır ki, əksəriyyəti Franklar olan London zadəganlığı özlərinə məxsus lüğətin bu hissəsini qorudu. Məsələn, heyvandarlıq yox, ət məhsulları yeyirdilər. Buna görə heyvanların adları və əsas həyat təmin edən şeylər Anglo - Saksonlar - kəndlilər tərəfindən xilas edildi: inək - inək, qoyun - qoyun, at - at, donuz - donuz, çörək - çörək, ev-ev. Frank yemək, dəbdəbəli yaşayış və əyləncə kimi göstərilən hər şeyi istifadə etdi, buna görə sözlər buraxdılar: donuz - donuz əti, mal əti - mal əti, dana - dana, saray - saray və s.

Digər şeylər arasında, Latin bir neçə ixtirası baş verdi, çünki artıq V əsrin sonlarında Katolik Kilsəsi özünü Böyük Britaniyaya fəal şəkildə tanımağa başladı. Məbədlərdəki xidmətlər dünya həyatında artıq istifadə edilməyən qədim Romalıların dilində aparılırdı, lakin bir çox söz və ifadələr mənimsənilirdi.

Beləliklə, İngilis dili söz formalaşması və sintaksis əsas prinsiplərini dəyişdirərək əsas Avropa dillərinin bir konqlomeratına çevrildi. Sintetikdən (halların və sonların dili) analitik ünsiyyət vasitəsinə çevrildi, burada kontekst (sözün cümlədə və mətndə yeri) önə keçdi.

İngilis dilinin tarixini sizin üçün daha anlaşqlı etmək üçün Lim İngilis veb saytında onun əsas dövrlərinin təqdimatı təqdim olunur. İngilis təkamülü ən heyvətamizdir və heç dayanmadı. Gələcəkdə hadisələri təsvir edərkən köməkçi feldən tədricən çıxmaqla sübut olunduğu kimi bu gün də davam edir [2].

İngilis dili lüğətinin başlanğıcı

İngilis dili **leksikografiyasının** başlanğıcları qədim İngilis dilinə dönür... Roma Kilsəsinin dili Latin idi, onun keşişləri və keşişləri xidmət aparmaq və Müqəddəs Kitabı oxumaq üçün latınca yetkin olmalı idi İngilis rahibləri bu latın əlyazmalarını tədqiq edərkən bəzən mətnin üstündə (və ya aşağıda) ingilis dilində tərcüməsini yazırdılar, öz öyrənmələrinə **Samuel Johnson (1709-1784) və İngilis Lexicography**

- "Mən sözün sözündən yerin qızı olduğunu və göyün oğulları olduğunu unutmamaq üçün mən hələ də məhrum deyiləm". (Samuel Johnson)

- Samuel Johnson, onun anlayışlarını və sözləri və çağırışları istifadə etmək üçün 114.000 məqalənin istifadə edilməsində yenilikçi deyil, ilk növbədə bir söz və ya birləşməni istifadə edən və sonuncu köhnəlmiş sözləri istifadə edən yazarı qeyd etdi. O, istifadə barədə şübhə yarandığı zaman həm də şərhçi şərhlər əlavə etmək azadlığını aldı. (Piet Van van Sterkenburg, Lexikoqrafiya *Praktiki Kılavuzu*, John Benjaminlər, 2003) [3].

20-ci əsrdə İngilis dili lüğəti

İngilis dili sahəsindəki leksik oriyentasiya tarixi uzun müddətdir davam edir. HW və FG Fowler tərəfindən *Qısa Oxford Dictionary*'in ilk nəşri 1911-ci ildən başlayır və [James] Murray'in *tarixi prinsiplərə dair yeni ingilis lüğətinə* [daha sonra adını dəyişdi] *Oxford İngilis dili Lüğətində*, həmçinin *OED*- ə ilk əlavə 1933-cü ildə nəşr olunduğundan və ikincisi, 1950-ci ildən başlayaraq, Robert Burchfieldin ümumi redaksiyasında dörd qalın həcmdə çap olunmaq üçün hazırlanmışdı. əlavə olaraq sözlər, cinsi şərtlər, söhbətlər və s.

İngilis dili **leksikografiyasında** olan yeniliklər, Longman və Collins tərəfindən elektron lüğətlərin müasir korporasiyasına əsaslanan lüğətlərdə və bir verilənlər bazası strukturunda tamamilə bağlanmışdır.

Kömək etmək üçün və sonrakı oxuculara bələdçi kimi tərcümə edirlər. əlyazma xətləri "interlinear glosses" adlanır, onlar (iki dilli) leksikoqrafiyanın başlanğıcı kimi görünürlər." (Howard Jackson, *Lexicography: Giriş*, Routledge, 2002).

Bundan əlavə leksikoqrafiyanın əsas hissələrindən biridə lüğətlərdir. Lüğətlərin geniş tarixi inkişaf mərhələləri vardır. Zaman keçdikcə bəzi lüğətlər öz aktuallığını itirmiş, bəzi lüğətlər isə daha da genişlənilib inkişaf etmişdir [4].

İngilis dilinin 1-ci mərhələsi

leksikoqrafiya (VII-XIV cc)

Corpus Glossaries

Leiden Glossaries

Epinal Glossaries

Erurt Glossaries

İngilis dilinin 2-ci mərhələsi

leksikoqrafiya (XIV-XV cc)

fransız - səyyahların istifadəsi üçün İngilis dili lüğəti,

William Caxton tərəfindən, İngiltərə, 1480.

İngilis dilinin 3-cü mərhələsi

leksikoqrafiya (XV-XVI cc)

İngilis-fransız lüğəti

John Palsgrave tərəfindən, 1530.

Uels-İngilis dili lüğəti

William Salesbury tərəfindən, 1547.

Latın-İngilis dili lüğəti

Sir Thomas Elyot tərəfindən, 1538.

İngilis dilinin 4-cü mərhələsi

leksikoqrafiya (XVI c)

“Yazmaq və tələffüz etmək üçün giriş

Fransız dili”

Alexander Barelai tərəfindən, 1521.

“Dildəki kanal”, Dillərə kin

Richard Minshen tərəfindən, 1599.

İngilis dilinin 5-ci mərhələsi

leksikoqrafiya (XVII c)

“Sərt sözlərin əlifba sırasına aid bir cədvəl”

Robert Cawdrey tərəfindən, 1604.

Ədəbiyyat

1. Burchelled R.W studies in Lexicography.Oxford,1987
2. Hacıyeva Əzizə.”İngilis leksikologiyası”-Bakı-2008
3. www.wiktionary.org
4. az.eferrit.com



Summary
Kazimov Kamran
Rajabli Roya
Lankaran State University

Stages of development of English lexicography

The origins of the English language in linguistic universities cannot be briefly explained, so it differs as a separate subject for study. We note the main periods of history and the elements influencing the development of the English language.

Резюме
Казымов Кямран
Раджабли Роя
Ленкоранский государственный университет

Этапы развития английской лексикографии

Кратко объяснить происхождение английского языка в лингвистических университетах невозможно, поэтому он выделен как отдельный предмет для изучения. Отметим основные периоды истории и элементы, повлиявшие на развитие английского языка.

Redaksiyaya daxil olma tarixi – 16.11.2020

Çapa qəbul olunma tarixi – 17.02.2021

UOT- 37(4/9) 81:37.016

Məhərrəmov Şəfəq
baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
shafaq.maharramova@mail.ru

Ali məktəblərdə ingilis dilinin tədrisi metodikasının bəzi aspektləri və lüğətdən istifadənin rolu

Annotasiya: Müasir ali məktəblərdə ingilis dilinin öyrənilməsi mühüm rol oynayır. Xarici dildə olan materialların, mənbələrin, sahə standartlarının və qaydaların çoxluğu səbəbindən gələcək mütəxəssislər üçün xarici dildə bilik və sərişələrin verilməsi ali peşə təhsilinin vacib şərtlərindəndir. İngilis dilinin tədrisi üçün innovativ metodların inkişafı və tətbiqi problemi aktuallaşır. Müasir dövrdə ənənəvi metodların innovativ texnologiyalarla və uzaqdan müşahidə imkanları ilə birləşdirilmiş xarici dilin tədrisində yüksək səmərəliliyi təmin edir ki, bu da tələbələrin dil öyrənməsinə marağını və motivasiyasını artırır.

Məqalədə ingilis dilinin tədrisinin klassik və müasir metodlarının qısa təhlili verilir, xarici dili öyrənmə metodları göstərilir. Təklif olunan kompleks metodun optimal tədris metodikası kimi sintezi verilir. Təklif olunan metodologiyanın və lüğətdən istifadənin səmərəliliyi təhlil edilir, tələbələrin məlumatları dərk etməsi və mənimsəməsi xüsusiyyətləri qısaca təsvir olunur.

Açar sözlər: ali məktəb tələbələri üçün ingilis dili, ali peşə təhsili, təhsil proqramları, ingilis dilinin tədrisi metodikası, lüğət, müəllim, tələbə

Key words: English for university students, high professional education, educational programs, teaching methods of English, dictionary, lecturer, student

Ключевые слова: английский для студентов вузов, высшее профессиональное образование, образовательные программы, методика преподавания английского языка, словарь, преподаватель, студент

Müasir dövrdə xarici dillərin öyrənilməsi bütün sahələr üzrə mütəxəssislərin peşə hazırlığının ayrılmaz hissəsidir.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş və qüvvədə olan peşə təhsili proqramlarının tələblərinə əsasən mütəxəssislər ümummədəni kompetensiyalara yiyələnməklə yanaşı, xarici dillərin birində danışığın və yazının məzmununu başa düşməyi, peşə səviyyəsinin artırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən və xarici dillərdə olan ədəbiyyat və mənbələrdən istifadə etməyi, ixtisasa aid mətnləri oxumağı, tərcümə etməyi, annotasiya, referat, tezis, tərcüməyi-hal və s. yazmağı bacarmalıdır.

Xarici dilin mənimsənilməsi tələbələrin (mütəxəssislərin) kommunikativ, koqnitiv (idrak), informativ, sosial-mədəni, peşə və ümumi mədəni kompetensiyalarının kompleks inkişafına yönəldilmişdir [1, 2].

Müasir dövrdə xarici dillərdə olan materialların, mənbələrin, standartların və qaydaların çoxluğu səbəbindən gələcək mütəxəssislər üçün xarici dildə bilik və sərişələrin verilməsi peşə hazırlığı üçün əsas şərtlərdən biridir. İngilis dilinin tədrisi üçün innovativ metodların inkişafı və tətbiqi problemi daha da aktuallaşır. Xarici dillərin tədrisində ənənəvi metodların müasir texnologiyalar və məsafədən monitoring imkanları ilə birlikdə ən yüksək səmərəliliyi təmin etməsi, eyni zamanda tələbələrin mövzunu öyrənməyə marağının və motivasiyasının artırılması zəruri amillərdən sayılır.

Qeyd edildiyi kimi, hal-hazırda dil bilikləri problemi olduqca aktuallaşmışdır. Xarici dillərdəki peşəkar məlumatların həcmi çox böyükdür və artmaqda davam edir. Müasir dövrdə beynəlxalq integrasiya və məlumat mübadiləsi baxımından ən dinamik və sürətlə inkişaf edən iqtisadiyyat, hüquq, sənaye, aqrar, xidmət, turizm, təchizat və ticarət - bazar münasibətləri, informasiya- kommunikasiya texnologiyaları və s. sahələrdir ki, bu da hər bir sahə mütəxəssisi tərəfindən xarici dilləri bilməyi vacib və zəruru edir [1-4].

Əvvəllər müstəqil metod kimi istifadə olunan xarici dil tədrisinin klassik yanaşmaları müasir dövrdə təsirlərini bir qədər itirir. İnformasiya yükünün artması səbəbindən tələbələr tərəfindən materialın mənimsənilməsi çətinləşir, təhsil mədəniyyəti dəyişir, dil biliklərinin təqdim edilməsi və fərdi inkişafın monitorinqi metodları təkmilləşdirilir. İngilis dilinin öyrənilməsi metodları çox populyardır - dərc olunmuş monoqrafiyalar [5-7], ingilis dilinin tədrisi metodlarının inkişafı [8, 9], elmi tədqiqatlar [10] bunun əyani sübutudur. Xarici ölkələrdəki həmkarların təcrübəsi təhsil proqramının sektorlararası bir şəkildə qurulmasının effektivliyini sübut edir və dil tədrisi üçün tədris planlarının və proqramlarının təkmilləşdirilməsini zəruri edir [11-13].

Qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş "Ali peşə təhsili proqramlarının" tələblərinə əsasən ali peşə təhsilli mütəxəssislərin hazırlanmasının modernləşdirilməsini təyin edən sənədlərdə xarici dilin tədrisi zamanı aşağıdakı əsas müddəaları qeyd etmək olar:

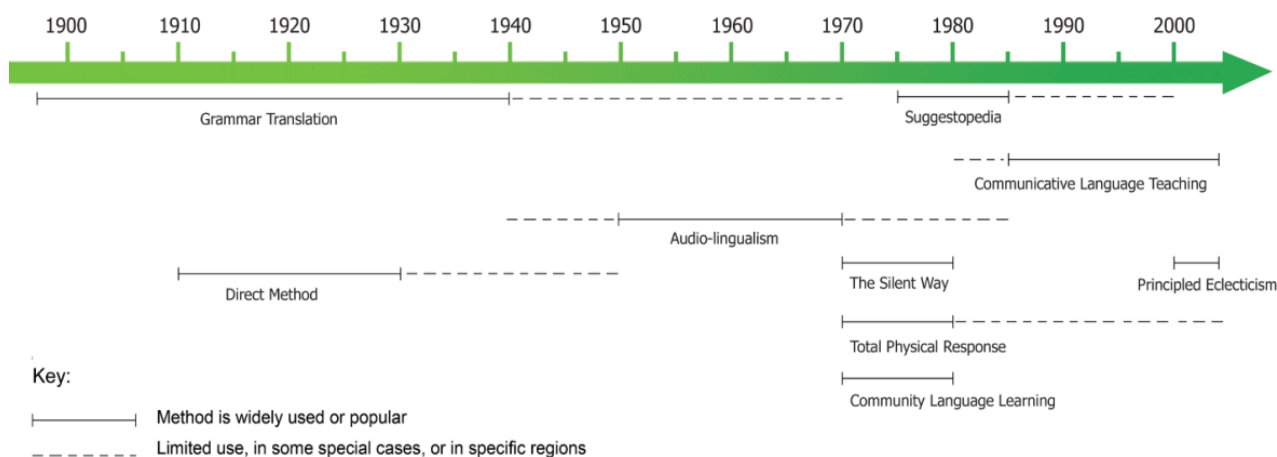
- xarici dil biliyi ali təhsil müəssisələrində bütün mütəxəssislərin peşə hazırlığının ayrılmaz hissəsidir;
- ingilis dilinin tədrisi çoxsəviyyəlidir və fasiləsiz təhsil kontekstində inkişaf etdirilir;
- ingilis dilinin öyrənilməsi fənlərarası, integrasiya edilmiş bir çərçivə üzərində qurulmuşdur;
- ingilis dilinin tədrisi tələbələrin ünsiyyət, idrak, məlumat, 96 sosial - mədəni, peşə və ümumi mədəni səriştələrinin inkişafına yönəldilmişdir.

Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, hətta ən yaxşı proqram belə, problemi tam şəkildə həll edə bilməz. Bu zaman, hökmən ali təhsil müəssisəsinin və onun kafedrasının spesifikasiyası, həmçinin əmək bazarının tələbləri və tələbələrin öz ehtiyaclarını nəzərə almaq lazımdır. Dil öyrənmənin əsas amillərindən biri də dili tədris edən müəllimlərin özləridir.

Təhsil proqramlarını və tədris planlarını hazırlayarkən, kursun məqsədindən və mövcud mənbələrdən asılı olaraq istifadə olunan müxtəlif metod və yanaşmaları nəzərdən keçirmək zərurəti yaranır.

İngilis dilini öyrənmə metodlarının inkişafının təxminən bir əsrlik tarixinin şəkildə göstərilən illüstrasiyasına baxaq [14].

Timeline of Teaching Methods



Şəkil. İngilis dilini öyrənmə metodlarının inkişaf dövrü [14].

Şəkində göstərilən diaqramda ingilis dilinin öyrənilməsində istifadə olunmuş və hazırda tətbiq olunan metodlar qısa göstərilmişdir: qrammatik tərcümə metodu, birbaşa təlim metodu, audio (səs) –dilçiliyi, suqgestopedik metod, “sakit” (susma) metodu, tam fiziki cavabvermə (reaksiya) üsulu, İcma (qrup) tərəfindən öyrənmə metodu, kommunikativ metod, prinsipal (əsaslı) eklektizm üsulu.

Hazırda ən geniş istifadə olunan metodlar informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) istifadəyə əsaslanır [13, 15].

Qeyd edilənlərə əsasən ingilis dilini öyrənmə metodlarının dörd qrupu göstərilə bilər: problemlə təlim, muxtar təhsil, abstraksiya üsulu ilə öyrənmə və İKT-dən istifadə etməklə təlim.

Ənənəvi olaraq, birbaşa dil öyrənmə metodlarının qrammatik tərcümə metodu ilə birgə tətbiqindən istifadə olunur. Görüntülərin dinlənilməsi və vizuallaşdırılmasından geniş istifadə olunur[13].

Məlumdur ki, xarici dil tədrisinin səmərəliliyini müəyyən və təmin edən ən vacib elementlər arasında ilk yerlərdən biri tədris vəsaitlərinə aiddir. Xarici dillərin tədrisində istifadə olunan tədris vəsaitlərinin sayı və xarakteri onların müxtəlifliyinə və hətta bolluğuna dəlalət edir. Tədris vəsaitləri tələbələrə yeni materialı dərk etmək, yadda saxlamağa kömək etmək üçün hazırlanır. Bu zaman tədris vəsaiti yalnız necə öyrənməyi deyil, qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün nəyi və nə vaxt öyrənməyi də təklif edir.

O da danılmaz həqiqətdir ki, müasir səviyyəli və peşəkar kadr hazırlığı üçün dərslərlərin, dərş vəsaitlərinin, məlumat (sorgu) kitablarının, ensiklopediyaların, lüğətlərin və digər tədris-metodiki materialların mövcudluğu xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Son dövrlər Respublikamızda bu sahədə kifayət qədər məqsədyönlü işlər görülsə də, xüsusilə texnika və texnologiya sahələrində belə materialların mövcudluğu qənaətbəxş deyildir [2].

Sakit, rahat bir mühitdə stresi aradan qaldırarkən dil öyrənməyə əsaslanan suqgestopedik metodun öyrənmə prosesinin xüsusiyyətləri səbəbindən universitetlərdə tətbiq edilməsi çətinidir. Xarici ölkələrin dil müəllimləri ilə sıx inteqrasiyaya girən bir sıra təhsil müəssisələrində "səssiz" metoddan istifadə olunur, yəni, dili öyrənmək istəyinin əvvəlcə onu öyrənmək istəyən insana xas olmasından və ən əsası tələbələrə müdaxilə etməmək və müəllimin nöqtəyi-nəzərini tətbiq

etməməkdən ibarət olan qeyri-şifahi tədris metodudur. Bu metoddan sonra müəllim əvvəlcə qrafik təsvirlərdən, cədvəllərdən və digər didaktik materiallardan istifadə edərək heç nə demir. Metod effektivliyini göstərir, lakin texniki təmayüllü təhsil müəssisəsində onun istifadəsi çətindir [4, 13].

Növbəti, ən populyar, bir sıra problemlərin kollektiv həlli yolu ilə bir qrup ingilis dili tələbəsinin daxili işini motivasiya etməkdən ibarət olan icma (qrup) şəklində öyrənmə metodudur. Metod texniki ingilis dilinin tədrisində tətbiq edildikdə pedaqoji effektivlik nümayiş etdirir.

Tam fiziki reaksiya metodu 8-14 yaş arası uşaqların fiziki- motor fəallığı ilə əlaqəli olduğu üçün orta məktəbdə daha çox tətbiq olunur. Kommunikativ metod peşəkar kadrların keyfiyyətli təlimində, dil daşıyıcıları ilə dialoq və danışq ünsiyyətinə əsaslanaraq geniş istifadə olunur.

Tələbənin ehtiyac və maraqlarına əsaslanan, öyrənmənin məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirən, ən təsirli müasir metodların seçmə yolu ilə birləşməsi metodu olan prinsipial eklektizm, təəssüf ki, tətbiqinin mürəkkəbliyi səbəbindən hələ də ekzotikdir. Buna baxmayaraq, məlumat təqdimatına müxtəlif yanaşmalar tətbiq edərək və tələbənin potensialını reallaşdıraraq, bu metod dili daha yaxşı öyrənməyə imkan verir.

Bir sözlə, bu metodlardakı fərqlər aşağıdakı cədvəldə [4] göstəriləndiyi kimi ümumiləşdirilə bilər:

Cədvəl 1.

Metodların xülasəsi cədvəli

Metod	İstiqamətlik	Xarakteristika
Qramatik tərcümə metodu	çap/yazılı ədəbi (bədi) mətnlər	İngilis dilindən ana dilinə tərcümə
Birbaşa öyrənmə	Gündəlik dil praktikası, öyrənilən dildə danışmaq, öyrənilən dildən “ikinci ana dili” kimi istifadə etmək	Mənalı və təsvirləri birbaşa öyrənilən dildə əlaqələndirərək öyrənmək
Audio (səs)- dilçiliyi	Danışq və səs modelləri (nümunələri)	Yalnız öyrənilən dildə əsas yazı praktikası ilə birgə dinləmə və danışma məşqləri
İdrak (koqnitiv) metodlar	Qramatika qaydaları	Anlama və qavrama (başla düşmə) kontekstində öyrənilən dilin qramatik qaydalarının əldə edilməsi və genişləndirilməsi (çoxaldılması)
“Sakit” (susma) metodu	Tələbənin hərəkəti müəllimin hərəkətindən daha sürətlidir	Müəllim susur ki, tələbələr ingilis dilinin necə “işlədiyini” soruşsunlar (öyrənsinlər)
Suqgestopedik metod	Mətnlərin çoxmənalılığı və geniş tezaurusu*	Şüuraltı olaraq ingilis dilini öyrənməyə təşviq edən xoş musiqili atmosfer
İcma (qrup) şəklində öyrənmə metodu	Tələbələr arasında qarşılıqlı əlaqə	Tələbələr arasında fəal əlaqə vasitəsilə ingilis dilini anlamaq

Kommunikativ metod	Qarşılıqlı əlaqə, şəxsiyyətlər- arası əlaqənin gücləndirilməsi və mənalı danışqların aparılması	Tələbələr arasındakı fəal qarşı- lıqlı əlaqə vasitəsilə ingilis dilinin başla düşülməsi; ollu oyunlar, oyunlar, informasiya boşluqları
Təbii metod	Dinləmək	Tələbələr xüsusi hazırlıq keçənə qədər ingilis dilindəki nitqləri başla düşmür; mənalı hərəkət vasitəsilə və vizual effektlərlə dəqiqləşdirilir
Məzmunla əsaslanan, tapşırıq və iştirak əsaslı metodlar	İnformasiyanın ötürülməsində kommunikativ (ünsiyyət) rolun olmayan hər bir şey ingilis dilinin strukturuna aid deyil	İngilis dilinin məzmunu tələbələr- həyatına münasibətlərə əsaslanır: mövzular, tapşırıqlar, problemlərin həlli və s.
Hazırlanmış təlim strategi- yası, birgə təlim və təkrar müzakirə	Necə öyrənmək olar	Təlim (öyrənmə) strategiyası və qarşılıqlı əməkdaşlıq. Fəaliyyətlər intellektual inkişafın müxtəlif səviyyələrindən asılı olaraq dəyişir

*tezaus- müəyyən bir dilin lüğət ehtiyatlarını bütün əhatəsi və dolğunluğu ilə təsvir etməyə imkan verən lüğət.

İlk baxışdan, təlimin məzmun və təşkili sadə bir prosedur kimi görünsə də, o özündə nəzəri müddəaları da əhatə etməlidir. Buna görə də tədris planı kursun ümumi metodologiyasına uyğunlaşdırılmalıdır.

İnnovativ metodikalardan istifadə və ali məktəblərdə dil öyrənməyə optimal yanaşmanın sintezi göstərir ki, müasir dövrdə müxtəlif interaktiv, avtomatlaşdırılmış metodlardan- multimedia dərsləri, müəllimlə onlayn ünsiyyət, müxtəlif sosial şəbəkələrdə, forumlarda öyrənilən dildə mövzu ünsiyyəti, video dərsləri, dinləmə, elektron rabitə növləri və s.-dən geniş istifadə olunur.

Xarici dilin öyrənilməsində interaktiv/media/elektron tədris vəsaitlərinin istifadəsini audio (səsli) dilçilikdən istifadə edilməklə təbii, idrak və məzmun yönümlü metodların inteqrasiyası kimi xarakterizə etmək olar. İstifadə olunan metodların üstünlüklərinin bu kombinasiyası dil öyrənmənin effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır, lakin texniki və texnoloji təmayüllü ixtisaslarda ingilis dilinin öyrənilməsində informasiya texnologiyalarından istifadə kursu həddindən artıq komplikasiya etməməsi səbəbindən o qədər də geniş yayılmamışdır [11]. Tələbələrin müvəffəqiyyət göstəricilərinin statistikasına görə ən optimal metod qrupu işində tematik məzmunun istifadə və auditoriyada tələbələrin fəal ünsiyyəti ilə qramatik tərcümə metodunun inteqrasiyası hesab olunur [16]. Bu da təsvir olunan metodologiyanın tətbiqindən sonra tələbələrin marağının və motivasiyasının yüksəldiyini göstərir.

Xarici dil dərslərində lüğətlərlə işləmək tələbələrin söz ehtiyatlarını zənginləşdirmək məqsədi daşıyır. Buna görə tələbələrə xarici dili mənimsəmək üçün lüğətlərdən istifadə etməyi öyrətmək çox vacibdir. Lüğətlə işləmək tələbələrdə nitq fəaliyyəti üçün lazım olan sözlərin müstəqil və yaradıcı axtarış qabiliyyətini inkişaf etdirir və öyrənilən dilin leksik zənginliyi barədə məlumatları xeyli genişləndirir. Həm də bu, tələbələrin fərdi və müstəqil iş növüdür, bu işin məqsədi tələbələrin lüğət ehtiyatlarını sistemli şəkildə zənginləşdirməkdir.

Lüğət – sözlər toplusu (adətən əlifba sırası ilə) olub, onların izahları, şərhləri və ya sözlərin mənalarının bir dildən digərinə tərcüməsidir. Müasir dünyada lüğətlərin rolu böyükdür. Bütün lüğətlərin ortaq funksiyası- biliklərin fiksasiyası, sistemləşdirilməsi, toplanması və saxlanmasıdır. Xarici dillərdə müxtəlif növ: tərcümə, monolingvistik, müasir dil lüğətləri, texniki və xüsusi lüğətlər mövcuddur. Xarici dil dərsləri ikidilli tərcümə lüğətləri ilə işləməyin əsas prinsipləri ilə tanış olmaqla başlayır, onsuz heç bir dilin öyrənilməsi mümkün deyil. Xüsusilə, mətnləri oxumaq və tərcümə etmək lazım gəldikdə lüğətlə işləmək çox vacibdir. Lüğətin köməyi ilə istənilən leksik vahidi tez bir zamanda axtarmaq bacarığını inkişaf etdirmək də vacibdir. Buna görə, lüğətlə işləməyin səmərəliliyi tələbənin xarici dili öyrəndiyi birinci ildə tanış olduqları xarici dil əlifbasını nə dərəcədə yaxşı bildiyindən asılıdır [2]. Müxtəlif növ lüğətlərlə işləmə bacarığı yalnız xarici dilin mənimsənilməsi prosesində deyil, həm də hər hansı bir dildə, o cümlədən ana dilində kommunikativ (ünsiyyət), akademik və ya peşə məsələlərinin həlli üçün faydalı ola bilər. Hər bir xarici dil müəlliminin vəzifəsi tələbələrdə həm auditoriyada, həm də auditoriyadan kənarda tapşırıqları sərbəst yerinə yetirərkən mütəmadi olaraq lüğətlərə müraciət etmək ehtiyacını inkişaf etdirməkdir.

Beləliklə, tədris lüğətlərindən yalnız bir məlumat materialı kimi deyil, həm də nitq fəaliyyətinin bütün növlərinin inkişafı və kommunikativ səriştənin formalaşması üçün müstəqil tədris vasitəsi kimi istifadə edilə bilər. Həqiqi təhsil muxtariyyətinə (sərbəstliyinə) yalnız tələbələrin müvafiq hazırlıq səviyyəsi olduqda nail olmaq olar, yəni onlara lüğətdən istifadə etməyi, lüğətlərin quruluşunu və növlərini bilməyi öyrətmək lazımdır.

Unutmamalıyıq ki, dərslərdə lüğətlə işləməklə bağlı tapşırıqlar vermək lazımdır. Təklif olunan tapşırıqlar lüğətdən dərslərdə və dillə bağlı müstəqil işləmə prosesində istifadə oluna biləcək bütün vəziyyətləri əhatə etmir. Lüğətlər üçün tapşırıqlar və çalışmalar çox müxtəlif ola bilər, lakin bu tapşırıq və çalışmaların həcmi düzgün planlaşdırmaq, lüğətdən düzgün istifadə etmək qabiliyyətinin mürəkkəb, çoxkomponentli bir bacarıq olduğunu, addım - addım və ardıcıl olaraq formalaşmasının lazım olduğunu yaddan çıxarmaq lazım deyildir.

Beləliklə, tələbələr müxtəlif lüğətlərlə yalnız tanış olmayacaq, həm də onların quruluşlarının kompleks sistemində düzgün istiqamət götürməyi, dil və nitq sahələrindən qaçmağı və onların köməyi ilə nitqlərini korreksiya etməyi öyrənəcəklər.

Eyni zamanda araşdırmalar [4, 17, 18] göstərir ki, ali məktəblərdə (xüsusilə də texniki-texnoloji istiqamətlər üzrə təhsil alan tələbələrlə) ingilis dilinin öyrənilməsi üçün ən uğurlu metodlardan biri kimi audio (səs) dillərini, multimedia metodunu, *mind - mardan* (dərkətmə xəritəsindən) istifadəni, dünyanın dərkənilməsi ilə dilin qavranılmasını həyata keçirmək üçün məşqləri (baxıram - təsvir edirəm, hiss edirəm – xatırlayıram, yadda saxlayıram) özündə birləşdirən kompleks metodikanı göstərmək olar. Bu zaman keçmiş bir məktəbli tərəfindən lingvistik mühitin qəbul edilməsindən sahə (istiqamət, ixtisas) yönünün qəbuluna keçid edilir. Bu mərhələdə infoqrafik məlumatların [18]. təqdim etmə yolu kimi istifadə edilməsi xüsusi səmərəliliyi ilə seçilir. Nəticə. Bu məqalədə ali məktəblərdə ingilis dilini öyrənərkən tədris prosesinin təşkilinə yanaşmalar nəzərdən keçirilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, xarici dilin öyrənilməsi metodikalarının təkmilləşdirilməsi və bəzi metodların kombinasiyası tələbələrin müvəffəqiyyət göstəricilərinin və dili öyrənməyə olan marağının artmasına səbəb olur. Xarici dili öyrənmə metodları dəyişdirilərkən, sahələrin, xüsusilə sənaye sahələrinin inkişafı və mövcud didaktik materiallar nəzərə alınmalıdır [4, 5, 13]. Texniki və sənaye sahələrinin sürətli inkişafı və dil bazasının semantik tərkibinin genişlənməsi səbəbindən müvafiq kafedraların resurs - didaktik bazası mütəmadi olaraq modernləşdirilməlidir. Tələbələrə xarici dil öyrədərkən, onların dil anlayışının ilkin səviyyəsini və fərdi xüsusiyyətlərini qiymətləndirmək çox vacibdir. Bu yanaşma istənilən sahə (ixtisas) üzrə hər hansı bir xarici dilin öyrənilməsində tətbiq oluna bilər, lakin texniki ixtisaslarda istifadə edildiyi

zaman daha yüksək səmərəlilik nümayiş etdirir. Bu yanaşmanın həyata keçirilməsində istifadə olunan əsas metodlar nəzərdən keçirilmiş, məlumatların qəbulu və qavrama xüsusiyyətləri qısaca təsvir edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Veysəlli F. Dilöyrənmədə anlam konsepsiyası //“Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi-praktiki konfransının tezisləri (11-12 may, 2017-ci il). – Bakı: Mütərcim, 2017. – 520 s.
2. Məhərrəmov M.Ə., Əmiraslanov T.İ., Məhərrəmov Ş.Ə., Əmiraslanova A.T., Əsgərova C.Ə. Azərbaycanca-türkcə-rusca-ingiliscə qida və iaşə terminləri lüğəti. Bakı, Nurlan nəşriyyatı, 2020, s.6-8.
3. Кузьминов Я. Интервью редакции Slon от 04.02.2013 http://slon.ru/russia/yarolav_kuzminov_zarplata_prepodavateley_v_moskve_vyrastet_do_150_tys_rub_-882831.xhtml (10/01/2017).
4. Олифиренко С.М. Методы изучения английского языка в техническом ВУЗе // Интернет-журнал «Мир науки» 2017, Том 5, № 2, с. 1-11.
5. Basturkmen H. Ideas and options in English for specific purposes, - Taylor and Francis e-library, 2008. www.eBookstore.tandf.co.uk.
6. Dudley-Evans T. Developments in English for Specific Purposes. – Cambridge University Press, 1998.
7. Flowerdew J. Concordancing as a Tool in Course Design // Small Corpus Studies and ELT: Theory and Practice. - Amsterdam: John Benjamins, 2001. - 71-92 pp.
8. Минаева Л.В. и др. Преподавание английского языка для специальных целей: теория и практика / Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова, Ин-т гос. упр. и соц. исслед. - М.: Унив. гуманитар. Лицей, 1997.
9. Teaching ESP: Best Practices / IBM PC CD - ROM: Published by “REPETITOR MultiMedia” for The English Language Office of the U.S. Embassy. - Moscow, 2012.
10. Карвер Д., Латопе Дж.Дж.Р., Эвер Л., Селингер Л., Тримбл Л., Дж. Свейлз. – English for Specific Purposes / An International Research Journal / URL: <http://www.journals.elsevier.com/english-for-specific-purposes> (02/01/2017).
11. Carsten Breul. - Language in aviation: The relevance of linguistics and relevance theory, LSP Journal, Vol.4, No.1 (2013) / <http://lsp.cbs.dk>.
12. Borowska, A. & Enright, A. (Eds.). Studi@ Naukowe 29: Changing perspectives on Aviation English training. Warsaw: Uniwersytet Warszawski, 2016.
13. Современные методики изучения английского языка взрослыми URL: <http://allstuds.ru/statti-po-angliyskomu-yaziku/2090-metodiki-prepodavaniya-angliyskogo-jazyka-vzroslimi> (24/01/2017).
14. Alex Taylor, TJ Taylor Language Training, Language Teaching Methods: An Overview, URL: <http://blog.tjtaylor.net/teaching-methods> (24/01/2017).
15. Эюбова Н. Использование ИКТ на уроках английского языка// “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi-praktiki konfransının tezisləri (11-12 may, 2017-ci il). – Bakı: Mütərcim, 2017. – 520 s. (с.47-49).
16. Cambridge University Press 2011, ISBN: 978-0521173787, Cambridge IELTS.
17. Oxford English for Aviation / IBM PC CD-ROM: published by “Oxford University Press” - England, 2008.

18. Фролова М.А. Новые возможности инфографики [Текст] // Проблемы и перспективы развития образования: материалы VI Междунар. науч. конф. (г. Пермь, апрель 2015 г.). - Пермь: Меркурий, 2015. - С. 298-303.

Summary
Maharramova Shafaq
Lankaran State University

Some aspects of english language teaching methods in higher edication and the role of vocabulary use

An important role in a modern university is the English language. Due to the large number of foreign materials, sources, industry standards and rules, the provision of knowledge and the possession of foreign language by future professionals is an indispensable condition of professional training. The problem of development and introduction of innovative methods of teaching the English language becomes relevant. In the modern period, traditional methods in combination with modern technologies and capabilities of remote monitoring give the greatest effectiveness in language learning, which increases the interest and motivation of students to study the subject.

The article provides a brief analysis of classical and modern methods of teaching English, howing the methods of studying a foreign language, produced the synthesis of the proposed complex method, as the optimal method of teaching. Analyzed the effectiveness of the proposed methods and the use of vocabulary, briefly described the specifics of perception and memory of information by students.

Резюме
Магеррамова Шафаг
Ленкоранский государственный университет

Некоторые аспекты методики преподавания английского языка в вузах и роль использования словаря

Важную роль в современном ВУЗе занимает изучение английского языка. Ввиду большого количества иностранных материалов, источников, отраслевых стандартов и правил, обеспечение знаниями и владение иностранным языком будущих специалистов является необходимым условием профессиональной подготовки. Актуальной становится проблема разработки и внедрения инновационных методов преподавания английского языка. В современный период традиционные методы в сочетании с современными технологиями и возможностями удалённого мониторинга дают наибольшую эффективность при языковом обучении, что повышает интерес и мотивацию студентов к изучению предмета.

В статье приводится краткий анализ классических и современных методов обучения английскому языку, показаны методики изучения иностранного языка. произведён синтез предложенного комплексного метода, как оптимальной методики преподавания. Проанализирована эффективности предлагаемой методики и использования словаря, кратко описаны особенности восприятия и запоминания информации студентами.



Redaksiyaya daxil olma tarixi – 16.11.2020

Çapa qəbul olunma tarixi – 17.02.2021

UOT 94 (479,24)

Məlikov Emin
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Lənkəran Dövlət Universiteti
eminmelikov79@gmail.com

**Azərbaycan Respublikasının Cənub bölgəsində çayçılıq təsərrüfatının inkişafı
tarixindən (2003-2018-ci illər)**

Annotasiya: Məqalə Azərbaycan Respublikasını Cənub bölgəsində 2003-2018-ci illərdə çayçılıq təsərrüfatının inkişafına həsr edilmişdir. Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi uğurlu iqtisadi siyasət Cənub bölgəsində çayçılıq təsərrüfatının inkişafında əsas rol oynamışdır. Dövlət Proqramlarına uyğun olaraq yeni çay plantasiyaları salınmış, bu sahədə işləyən fermerlərə güzəştli kreditlər verilmişdir. Astara, Lənkəran, Masallı rayonlarında çayçılıq təsərrüfatına yararlı torpaq sahələri müəyyən edilmiş və yeni çay plantasiyaları salınmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Astara, Lənkəran, Masallı, çayçılıq, fermer

Ключевые слова: Азербайджан, Астара, Лянкярань, Масаллы, чаеводство, фермер

Key words: Azerbaijan, Astara, Lankaran, Masalli, tea growing, farmer

Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatının sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq çayçılıq sahəsinə mühüm diqqət yetirilmişdir. Hələ sovet dövründə Cənub bölgəsinin əsas təsərrüfat sahəsi olan çayçılıq təsərrüfatı 1990-cı illərin əvvəllərində tənəzzül dövrünü yaşamışdır. Bu dövrdə çay plantasiyaları və suvarma sistemləri dağıdılmış, çayçılıq təsərrüfatı əvvəlki şöhrətini itirmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən hələ respublikaya birinci rəhbərliyi dövründə çayçılıq təsərrüfatı Cənub bölgəsində yenidən qurulmuş, istehsal dəfələrlə artmışdır. 1970-1980-ci illərdə təkcə Astarada 2500-3000 hektar çay plantasiyalarından ildə 5-7 min tona yaxın çay istehsal olunub. Mövcud çay plantasiyaların bərpa etməklə və yeni sahələrin salınması ilə yenidən bölgədə istehsalı artırmaq olar. 2017-ci il sentyabrın 3-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərədrliyi ilə Lənkəran şəhərində çay, çəltik, sitrus meyvələri istehsalının inkişafı məsələlərinə dair respublika müşavirəsi keçirilmiş, ölkə başçısı çıxışında demişdir: «Hələ ki, min hektarda çay plantasiyaları əkilib. Bu, əlbətdə ki, əvvəlki dövrlə müqayisədə çox aşağıdır. Ancaq biz çay plantasiyalarını tədricən bərpa edəcəyik. Əsas vəzifələrdən biri də məhz bundan ibarətdir ki, yeni çay plantasiyaları salınmalıdır. Dövlət öz dəstəyini göstərməlidir, yerli icra orqanları fermerlərə dəstək verməlidirlər» [1]. «Azərbaycan Respublikasında sitrus meyvələri, çay və çəltik istehsalının inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 12 sentyabr tarixli Sərəncamına uyğun olaraq «Azərbaycan Respublikasında çayçılığın inkişafına dair 2018-2027-ci illər üçün Dövlət Proqramı» hazırlanmışdır [2]. Dövlət Proqramını çayçılığın inkişafına dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi, bu sahənin potensial imkanlarından səmərəli istifadə edilməsini və çay istehsalına olan marağın artırılmasını nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci 25 avqust tarixli Sərəncamı ilə «2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı» təsdiq edilmişdir [3, s.8]. Bu Dövlət Proqramında ölkə əhalisi üçün strateji əhəmiyyət daşıyan çay ərzaq məhsulu kimi mühüm yer tutur. Proqramda çay plantasiyalarının salınmasını 2000 hektara və yaşıl çay yarpağı istehsalı 3 min tona çatdırılması nəzərdə tutulur.

2002-ci ildə çayçılığın fəaliyyəti, çay istehsalının təkmilləşdirilməsi və çay məhsullarının keyfiyyətinin təmin edilməsinin hüquqi əsaslarını müəyyən edən «Çayçılıq haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunun qəbul edilməsi ölkədə çayçılıq təsərrüfatının inkişafı üçün əlverişli mühit

yaratmışdır. Respublika üzrə mövcud olan 1016 hektar çay sahəsinin 568 hektarı Lənkəran, 345 hektarı Astara, 60 hektarı Zaqatala, 43 hektarı Masallı rayonlarının ərazisindədir [4]. 2006-cı ildə Lənkəran rayonunun İstisu qəsəbəsində Araz Yaqubovun rəhbərliyi ilə «Yaşıl çay» fermer təsərrüfatı yaradılmışdır. Təsərrüfatın 150 hektara yaxın torpaq sahəsi vardır ki, burada yüksək məhsuldarlığı ilə seçilən «kolxida» çay növündən ibarət plantasiyalar salınmışdır. Təsərrüfatda 2015-ci ildən seçmə üsulu ilə çay yarpağı yığımına başlanıb. Keçən il 42 hektar məhsul verən sahələrdən 90 ton yaşıl çay yarpağı yığılıb [5, s.78]. «Kolxida» çay növü «Hind-Çin» növündən həm məhsuldarlığı, həm də yarpaqlarında kimyəvi birləşmələrinin, xüsusən də tain maddəsinin çox olması ilə fərqlənir. Plantasiyalara qulluq zamanı kimyəvi maddələrdən istifadə edilmir. Lakin üzvü gübrələrdən istifadə edilir ki, istehsal olunan məhsul ekoloji cəhətdən tam standartlara uyğundur. Fermer təsərrüfatı Lənkəran rayonunun Havzava, İstisu, Girdəni kəndlərində 2014-cü ilə kimi 190 hektar sahədə çay əkini həyata keçirmişdir [6]. Təsərrüfatın emal sexində «Buket», «Narın», «Gül çayı», «Feyxoə çayı», «Prenium», «Ekstra» növ çayları həmçinin Azərbaycanda ilk dəfə olaraq «Zəncəfil», «Tibet» və «Xan» markaları ilə çay istehsal olunur.

Astara rayonunun Kijəbə qəsəbəsində Əhədov Novruzəli tərəfindən «Qoşqar» fermer təsərrüfatı yaradılmışdır. Təsərrüfata aid 20 hektar çay plantasiyasında payçıların sayı 25 nəfərdən ibarətdir. İlboyu həyata keçirilən budanma və şümləmə işi nəticəsində artıq may ayından başlayaraq ilk məhsul toplanır. Hər hektardan 20-25 sentner yaşıl çay yarpağı toplanaraq emal fabrikinə təhvil verilir.

2004-cü ildə Astara rayonunda 20 hektar çay plantasiyası salmaqdan ötrü şitillik hazırlanmışdır. Yay mövsümündə ilkin olaraq 304 ton yaşıl çay yarpağı toplanaraq satılmışdır [12]. Astara rayonu üzrə il boyu ümumilikdə çay istehsalı və emalı ilə əlaqədar 17 ha sahədə ağac budama, 700 ha sahədə mövsümü budama, 20 ha sahədə təmir işləri aparılmış, 5 ha yeni çay plantasiyası salınmışdır. Mövsüm ərzində əhali və fermer təsərrüfatları tərəfindən 329,8 ton yaşıl çay yarpağı yığılıb satılmışdır [7, s.106]. Astara rayonunda fəaliyyət göstərən «Emin», «İlkin», «Xəzər», «Almaz» kimi kəndli fermer təsərrüfatlarında çayçılıq xüsusilə fərqlənir. N.Rəsulovun, N.Əhmədovun, S.Əzimovun, T.Əsədovun, E.Babayevin, M.İmaməliyevin, A.Fərziyevin rəhbərlik etdiyi təsərrüfatlardan ümumilikdə hər il 350-400 ton yaşıl çay yarpağı yığılaraq emal müəssisələrinə təhvil verilir. Fermer təsərrüfatlarının qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri yeni çay plantasiyalarının salınmasıdır. 2012-ci ilə qədər rayonda mövcud olan 278 hektar çay plantasiyasının 166 hektarı tam məhsul verir. Ötən il Astara rayonunun çay becərənlər tərəfindən plantasiyalardan 363,2 ton yaşıl çay yarpağı yığılaraq fabriklərə təhvil verilmişdir. Bu dövrdə çayçılıq sahəsində hər hektardan götürülən məhsuldarlıq 21,9 sentner təşkil etmişdir. 2012-ci il oktyabr ayının 1-nə olan məlumata görə, rayonda 381 ton yaşıl çay yarpağı yığılmış, hər hektardan götürülən məhsuldarlıq 23 sentnerə çatdırılmışdır. Astara rayonunun Kijəbə, Şüvü, Ojakəran kəndlərində 115 hektar yeni çay plantasiyaları salınmışdır. Astara rayonunun Kijəbə qəsəbəsində fəaliyyət göstərən «Emin» fermer təsərrüfatı 34 hektar sahədə 100 ton yaşıl çay yarpağı yığmağa nail olmuşdur [8, s.48]. 2014-cü il ərzində Astara rayonunun Süvi kəndi və Kijəbə qəsəbəsində 29 hektar yeni çay plantasiyaları salınmışdır. Rayon ərazisində ümumi sahəsi 533 hektar olan çay plantasiyasının 205 hektarı məhsuldar çay sahəsi olmuşdur. 2014-2015-ci mövsüm ilində 4,5 milyon ədəd stəkan dıpcəngə çay toxumu əkilmiş və bu şitillərin 700 min ədədi rayonun Şüvi kəndi və Kijəbə qəsəbəsində əkilmişdir. İl ərzində çay plantasiyalarına aqrotekniki qulluq göstərilmiş və 190 hektar sahədə qış şumu işləri aparılmışdır. Çay plantasiyalarına mineral və üzvü gübrələr verilmiş, 22 hektar sahədə ağır budama işləri aparılmışdır. 2014-cü ilin yığım mövsümü ərzində 162 ton yaşıl çay yarpağı yığılıb emal müəssisələrinə təhvil verilmişdir [9]. Rayonda sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi məqsədilə fermer təsərrüfatlarına və fiziki şəxslərə 128 ton mineral gübrələr

güzaştli şərtlərlə satılmış, 869 nəfər kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarna isə 97 min 564 manat dəyərində subsidiya verilmişdir [9].

Lənkəran rayonunun Vilvan kəndində İlyas Əliyevin rəhbərliyi ilə «İlyas çay» fermer təsərrüfatı yaradılmışdır. Təsərrüfatın 5 hektar çay sahəsi vardır ki, ildə orta hesabla 4,5 ton yaşıl çay yarpağı yığıb əla növ kimi emal müəssisələrinə təhvil verir. 2004-cü ildə əkilmiş çay tinglərindən 7 ton məhsul yığılırdısa, ildən-ilə məhsul artımı əldə edilərək istehsal 15-20 tona çatacaqdır [10]. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramına (2004-2008-ci illər) uyğun olaraq çayçılıq sahəsinin Cənub bölgəsində inkişafı sürətlənmişdir. Belə ki, Lənkəran rayon üzrə 178 hektar çay sahəsi təmizlənmiş, 40 hektar sahədə bərpa işləri aparılmışdır. İstisu, Hafthoni qəsəbələrində və Vilvan kəndi ərazisində yeni çay plantasiyaları salınmışdır. Ümumilikdə 2007-ci il ərzində rayon ərazisində 7,5 hektar sahədə yeni çay plantasiyası salınmışdır [11]. Çay sahələrinin bərpa edilməsi və yeni çay plantasiyalarının salınması üçün rayonda ştillik təsərrüfatları yaradılmışdır. Lənkəran rayonunda kənd təsərrüfatının inkişafı və kreditləşdirilməsi lahiyəsi üzrə kəndli fermerlərə və torpaq mülkiyyətçilərinə yaşıl çayçılığın inkişaf etdirilməsi üçün 13340 manat kredit verilmişdir [7, s.33].

Hələ sovet dövründə Masallı rayonu ərazisində 3324 hektar çay plantasiyası mövcud olmuş, 2159 hektarı məhsuldar olmuşdur. Plantasiyalardan ildə 8492 ton yaşıl çay yarpağı toplanaraq, rayon ərazisində fəaliyyət göstərən çay fabriklərində emal edilərək 3 min ton quru çay istehsal olunurdu [13]. Bu faktlar kifayət edir ki, Masallı rayonu da çayçılıq təsərrüfatının inkişaf etdirməklə əvvəlki istehsalı bərpa etmək olar. Rayon ərazisində çayçılıq təsərrüfatını inkişaf etdirmək üçün kifayət qədər torpaq fondu mövcuddur. 2012-ci il üçün Masallı rayon İcra hakiminin illik hesabatında göstərilir ki, çayçılığın inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə bu il 100 hektar sahədə ən yeni texnologiyaya əsaslanan çay plantasiyası salınması üçün hazırlıq işlərinə başlanılmışdır. Həmin ərazidə yol, suvarma suyu, enerji infrastrukturunun yenidən aparılması nəzərdə tutulur. Yaxın gələcəkdə bu gəlirli sahənin rayonda ən azı 1400 hektara çatdırılmasına imkanlar vardır. Bu qədər çay sahəsinin salınması idxaldan asılılığı azaltmaqla yanaşı, həm də ən azı 7000 iş yerinin yaradılmasına imkan verə bilər [14]. 2014-cü ildən başlayaraq Masallı rayonunun Kolatan 5 hektar çay sahəsi bərpa edilmiş, «Azərsun Holding» şirkəti tərəfindən 100 hektar sahədə yeni çay plantasiyası salınmışdır. Masallı rayon ərazisində 1000 hektar sahədə çay plantasiyasının salınması nəzərdə tutulur. Bu məqsədlə 550 hektar sahədə çay plantasiyasının salınması üçün torpaq mülkiyyətçilərindən razılıq alınmış və həmin torpaq sahələrinin xəritə sxemləri hazırlanmışdır. Hal-hazırda Masallı rayonu ərazisində 105 hektar çay plantasiyası mövcuddur ki, bunun 4 hektarı əvvəllər, 101 hektarı isə yeni salınmış sahələrdir [14].

2010-cu ildə Tələt Məmmədovun rəhbərliyi ilə «Astaraçay» MMC-i yaradılmışdır. Təsərrüfatın yaradılmasında məqsəd cənub bölgəsində çayçılığın inkişafına nail olmaq, müasir texnika və avadanlıqlardan istifadə etməklə, bölgədə çayçılığın əvvəlki şöhrətini geri qaytarmaqdan ibarətdir. Təsərrüfatda 2011-ci ildə 178 hektar, 2012-ci ildə 8 hektar, 2013-cü ildə 93 hektar və 2014-cü ildə 114 hektar çay bitkisi əkilmişdir [15, s.68]. 2014-cü təsərrüfat ilində çay plantasiyalarında cavan çay kollarında səthi yığım aparılmış və 60 tona yaxın yaşıl çay yarpağı toplanıb emal edilmişdir. Təsərrüfat bölgənin ən böyük çay təsərrüfatı kimi olmaqla yanaşı, müasir çayçılıq elminin əldə etdiyi nailiyyətlərdən səmərəli istifadə edir. Təsərrüfatda əkilən «Kolxida» çay toxumları Gürcüstan Respublikasının Batumi şəhərinin Çayçılıq Elmi-tədqiqat İnstitutunun tədris-təcrübə stansiyasından gətirilmişdir. Cənub bölgəsi üçün yeni olan çay növü yerli şəraitə uyğunlaşdırılaraq əkilmişdir. Çay plantasiyalarının suvarılması məqsədilə yeni, müasir suvarma şəbəkəsi yaradılmışdır. Təsərrüfatda daxil olan çay sahələri Astara rayonunun Kijəbə qəsəbəsi, Süvü, Pensər inzibati ərazi vahidlərini və Lənkəran rayonunun Hirkan, İstisu qəsəbəsi, Parakənd, Girdəki,

Havzava kəndlərini əhatə edir. Təsərrüfata daxil olan ümumi sahəsi 640 hektar olan çay plantasiyalarının 250 hektarı Astara rayonu, 390 hektarı Lənkəran rayonunun ərazisindədir. O cümlədən yeni salınmış sahələrin 146 hektarı Astara və 253 hektarı Lənkəran rayon ərazisindədir [16, s.68]. 2017-ci ilin sentyabrın 2-də Prezident İlham Əliyev «Astaraçay» MMC-nin işçiləri ilə görüşündə demişdir: «Lənkəranda çayçılıq daha da inkişaf etdiriləcək, yeni sahələr salınacaq. Çayçılığın əvvəlki şöhrətini bərpa edəcəyik» [4]. Bu məqsədlə təsərrüfat ölkə rəhbərinin qarşıya qoyduğu hədəfi həyata keçirilməsi üçün mühüm işlər görürmüşdür. Müəssisə tərəfindən Astara rayonunun Telman kəndi ərazisində yaradılmış və Koreya Respublikasından gətirilmiş, müasir texnologiya ilə təhciz edilmiş yeni çay fabrikində gündəlik istehsalı 24 tona çatdırmaq mümkündür.

2016-cı ildə Astara rayonunun Kijəbə qəsəbəsi ərazisində 72,5 hektar çay plantasiyasının suvarılması məqsədiylə 1700 p-m politelin borularla dövlət hesabına yeni su şəbəkəsi çəkilmişdir [16]. Yeni suvarma şəbəkəsi ilə Astara rayonunun Pensər, Cayoba, Kakalos, Şiyəkəran kimi kəndlərində olan çay plantasiyaları su ilə təhcizatını xeyli yaxşılaşdırılmışdır. 2016-cı ildə Astara rayonu üzrə çayçılıq təsərrüfatlarının əraziləri genişləndirilərək 345 hektara çatmış, bunun 192 hektarı məhsuldar, 153 hektarı isə yeni çay sahələri təşkil edir. İl ərzində çay plantasiyalarından ümumilikdə 645,6 ton yaşıl çay yarpağı yığılaraq emal müəssisələrinə təhvil verilmişdir. Bu da əvvəlki ilə nisbətən 224,4 ton çoxdur [18].

2016-cı ildən başlayaraq çayçılığın inkişafı və məhsul istehsalına marağının artırılması istiqamətlərində görülən tədbirlər sayəsində 2017-ci ildə çay plantasiyalarının sahəsi 2010-cu illə müqayisədə 2 dəfə artaraq 1114,3 hektara, məhsul istehsalı isə 42,2 ton artaraq 775,2 tona çatmışdır [2]. Bu hələ də ölkəni tam yerli məhsulla təmin etmək deyildir. Yeni plantasiyalar bölgədə salınmalı hasilat daha da artırılmalıdır. 2017-ci il sentyabrın 3-də Lənkəran şəhərində Prezident İlham Əliyevin sədrliyi ilə keçirilən müşavirədə çıxış edən Lənkəran rayon İcra Hakimiyyətinin başçısı Taleh Qaraşov demişdir: «Sizin aqrar sektora olan diqqətiniz, digər sahələrdə olduğu kimi, çayçılığın da inkişafına böyük təkan verdi. Hazırda rayonda 568 hektar çay sahəsi mövcuddur ki, onun da 456 hektarı yeni salınmış plantasiyalardır. Məhsul verən 219 hektar sahədən 102 hektarı son illərdə salınan ərazilərdir. Keçən il rayonda 313 ton yaşıl çay yarpağı istehsal olunub, 3 milyon manat gəlir əldə edilib» [1]. Artıq Cənub bölgəsində görülən tədbirlər nəticəsində çayçılıq təsərrüfatı ildən-ilə artım temi ilə inkişaf edir. Astara rayonunda çayçılığın inkişafına dair Dövlət Proqramında (2018-2027-ci illərdə) yeni əkiləcək çay sahələri barədə arayışda göstərilir ki, rayonda ümumilikdə 650 hektar yeni ərazilərdə çaya yararlı torpaqlar müəyyənləşdirilmişdir [17]. Bu da gələcəkdə salınacaq yeni çay plantasiyalarının yaradılmasında mühüm rol oynayacaqdır.

Dövlət Proqramlarının və tədbirlərinin tətbiqi nəticəsində Cənub bölgəsində çayçılıq təsərrüfatlarında istehsal xeyli artmış, yeni çay plantasiyaları salınmışdır. «Azərbaycan Respublikasında çayçılığın inkişafına dair 2018-2027-ci illərdə Dövlət Proqramının» uğurlu icrası nəticəsində əkilən çay sahələri 3000 hektara, yaşıl çay yarpağı yığımı 8,5 tona çatacaqdır ki, bu da ölkənin çaya olan tələbinin xeyli hissəsini ödəyəcəkdir. Ölkə başçısının həyata keçirdiyi iqtisadi siyasət nəticəsində çayçılıq təsərrüfatı sürətlə inkişaf edir, ilbəl istehsal və fermer təsərrüfatlarının sayında Cənub bölgəsində artım müşahidə edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial - iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2014-2018-ci illər). / Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident kitabxanası. Elektron bibliografik göstərici.

2. Azərbaycan Respublikasında çayçılığın inkişafına dair. 2018-2027-ci illər üçün Dövlət Proqramı./ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident kitabxanası. Elektron biblioqrafik göstərici.
3. Quliyev F., Məmmədova C., Abdullayev F. Azərbaycanda çayın becərilməsinin elmi-praktik əsasları. Bakı: «Müəllim» nəşriyyatı, 2012, 336 s.
4. Çayçılığın əvvəlki sahələrini bərpa edəcəyik. // Azərbaycan qəzeti, 2017, 6 sentyabr.
5. Talibov S. Elmi işçilər «Yaşıl çay» fermer təsərrüfatında olublar. // Yaşıl çay jurnalı, № 1 (17), 2017, 77-78 s.
6. Lənkəranda çayçılığın inkişafına diqqət də , maraq da artır. // Xalq qəzeti, 2014, 6 may.
7. Regional inkişafın 2 ili nailiyyətlər və perspektivlər. Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi. Bakı: 2006, 157 s.
8. Astarada bu il 400 ton yaşıl çay yarpağı yığımı nəzərdə tutulub. // Yaşıl çay jurnalı, № 2 (02), 2012, 48 s.
9. Astara rayon İcra Hakimiyyətinin cari arxivi. 2014-cü il üçün rayon icra hakiminin illik hesabatı.
10. Çayçılığın inkişafında yeni mərhələ. // Respublika qəzeti, 2009, 31 iyul.
11. Lənkəran rayon İcra Hakimiyyətinin cari arxivi. 2007-ci il üçün rayon icra hakiminin illik hesabatı.
12. Azərbaycanın cənub qapısı – Astara. // Xalq qəzeti, 2004, 26 oktyabr.
13. Masallı rayon İcra Hakimiyyətinin cari arxivi. 2007-ci il üçün rayon icra hakiminin illik hesabatı.
14. Masallı rayon İcra Hakimiyyətinin cari arxivi. 2012-ci il üçün rayon icra hakiminin illik hesabatı.
15. A Abdullayev. Astara çayının şöhrəti geri qayıdır. // Yaşıl çay jurnalı, № 03 (15), 2015, 65-69.
16. Astara rayon İcra Hakimiyyətinin cari arxivi. Astara rayon Suvarma Sistemləri İdarəsinin 2016-cı ildə gördüyü işlər barədə arayışı.
17. Astara rayon İcra Hakimiyyətinin cari arxivi. 2018-ci il 9 aprel üçün Astara Suvarma Sistemləri İdarəsinin arayışı.
18. Astara rayon İcra Hakimiyyətinin cari arxivi. 2016-cı il üçün Astara kənd Təsərrüfatı İdarəsinin gördüyü işlər haqqında arayışı.

Summary
Malikov Emin
Lankaran State University

From the history of development of tea farm in the Southern region of the Republic of Azerbaijan (2003-2018th years)

The article is dedicated to the development of tea farming in the southern region of the Republic of Azerbaijan in 2003-2018. The economic and political achievements of President Ilham Aliyev have played a key role in the development of tea farming in the southern region. New tea plantations have been planted in accordance with State Programs, and soft loans have been provided to farmers working in this field. In Astara, Lankaran, Masalli districts, lands suitable for tea growing have been identified and new tea plantations have been planted.



Резюме
Меликов Эмин

Лянкяранский государственный университет

**Из истории развития чайного хозяйства в южном регионе Азербайджанской Республики
(2003-2018 гг.)**

Статья посвящена развитию чайного хозяйства Южного региона Азербайджанской Республики в 2003-2018 годах. Осуществляемая экономическая политика Президентом Ильхамом Алиевым сыграла ключевую роль в развитии чайного хозяйства в южном регионе. В соответствии с государственными программами были заложены новые чайные плантации, выданы льготные кредиты фермерам, работающим в этой сфере. Определены пригодные для чайного хозяйства земельные участки в Астаринском, Лянкяранском, Масаллинском районах и заложены новые чайные плантации.

Redaksiyaya daxil olma tarixi – 16.11.2020

Çapa qəbul olunma tarixi – 17.02.2021

UOT-37.01

Məmmədov Arif
professor
Canızadə Lamiyə
Lənkəran Dövlət Universiteti
canizadelamiya97@gmail.com

Tarixdən fəal dərslər prosesində şagird nailiyyətlərinin formativ şəkildə qiymətləndirilməsi

Annotasiya: Tarix dərslərində şagird nailiyyətlərinin müasir şəkildə qiymətləndirilməsi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilib, həmçinin təhsili idarə edən vacib amil kimi meydana çıxır. Formativ qiymətləndirmə məktəbdaxili qiymətləndirmənin əsas tərkib hissəni təşkil edib şagirdin irəliləməsi və geriləməsini izləməkdə, məzmun standartlarındakı bilik və bacarıqların formalaşmasında istifadə olunan cari qiymətləndirmədir. Bu cür qiymətləndirmə şagirdlərin gələcək fəaliyyətinin yönəldilməsində mühüm rol oynayır. Formativ qiymətləndirmədə də müəyyən üsul və vasitələrdən istifadə olunur. Formativ qiymətləndirmə prosesində şagirdə verilən rəylərin də böyük rolu var. Bu rəylər konstruktiv məzmun daşımali və gələcəyə yönəlmiş olmalıdır. Formativ qiymətləndirmənin üç əsas funksiyası var: izləyici, stimullaşdırıcı və formalaşdırıcı. Formativ qiymət formalaşdırıcı qiymətdir, gündəlik tədris fəaliyyəti zamanı verilir.

Açar sözlər: portfolio, test, rubrik, holistik, analitik, rəy, şkala

Key words: portfolio, test, rubric, holistic, analytical, opinion, scale

Ключевые слова: портфолио, контрольная работа, рубрика, целостный, аналитический, мнение, масштаб

Müasir dərslər prosesində tarix müəllimlərinin də əsas vəzifələrindən biri şagirdlərin düzgün şəkildə qiymətləndirilməsi prosesidir. Qiymətləndirmə və onun nəticəsi şagirdin nailiyyət səviyyəsinin əsas göstəricisidir və qiymətləndirmə tədris prosesinin bütün mərhələlərində tətbiq edilə bilər. Qiymətləndirmə şagirdin fəaliyyətinə birbaşa təsir etdiyindən o obyektiv, düzgün, ardıcıl, etibarlı aparılmalı, şagirdin yaşı və psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Qiymətləndirmə şagirdin öyrənmə prosesi ilə, onun fəaliyyəti və nümayiş etdirdiyi anlayış səviyyəsi ilə bağlı olmalıdır. Ümumtəhsil məktəblərində müasir dərslər prosesində qiymətləndirmənin 3 növündən istifadə olunur: diaqnostik, formativ və summativ qiymətləndirmə. Diaqnostik qiymətləndirmə şagirdin ilkin bilik və bacarıqlarının qiymətləndirilməsi, formativ qiymətləndirmə gündəlik fəaliyyətin qiymətləndirilməsi, summativ qiymətləndirmə isə yekun qiymətləndirmədir.

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti 13 yanvar 2009-cu ildə "Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası"nı təsdiq etmişdir. Bu konsepsiya ilə təlim və tədris prosesinin təkmilləşdirilməsi, ölkə üzrə şagirdlərin nailiyyətləri barədə obyektiv məlumatların əldə edilməsi, müasir qiymətləndirmə mexanizmlərinin yaradılması mühüm vəzifə kimi irəli sürülmüşdür [4, s.145].

Məktəbdaxili qiymətləndirmənin əsas mahiyyətini formativ qiymətləndirmə təşkil edir. Formativ qiymətləndirmə dərsləri müşahidə edən prosesdir. Bu növ qiymətləndirmə rəsmi qiymətləndirmə deyil. Buna görə onun nəticələri sinif jurnalına qeyd olunmur. Bu nəticələr müəllimin qeyd dəftərinə, şagirdin gündəlik kitabçasına qeyd oluna bilər və formativ qiymətləndirmə haqqında məlumatlar şagirdin şəxsi qovluğunda saxlanılır. Formativ qiymətləndirmə meyarlar üzrə aparılır. Hər bir fənn üzrə aparılan bu qiymətləndirmə şagirdin

ehtiyaclarını öyrənmək, uğur qazana bilməməsinin səbəblərini araşdırmaq və onun inkişafını təmin etmək məqsədilə müntəzəm olaraq həyata keçirilir [1, s.605].

Fəal-interaktiv dərstdə tarix müəllimi şagirdin nöqsanlarını deyil, onun uğurlarını, müvəffəqiyyətini vurğulamalı və onu təlim üçün dəstəkləməli, həvəsləndirməlidir. Formativ qiymətləndirmə cari qiymətləndirmədir, şagirdin irəliləyiş dərəcəsi haqqında məlumat verir. Formativ qiymətləndirmə şagirdə daha yaxşı nailiyyətlər əldə etmək imkanı verir. Formativ qiymətləndirmə zamanı üsul və vasitələrdən istifadə olunur. Formativ qiymətləndirmədə əsasən müşahidə və tapşırıqvermə üsullarından istifadə olunur. Qiymətləndirmənin bu növündə kəmiyyətə qiymətləndirmə ilə yanaşı keyfiyyətə qiymətləndirmə üsullarından da istifadə olunur. Bunlardan biri də “portfolio” sistemidir. Bu şagirdin məlumatlarının toplusu, xüsusi dosyesidir. Burada şagirdə aid olan bütün məlumatlar qeyd olunur.[5,s.34] Portfolioda hər bir şagirdin cari qiyməti, dərstdə fəaliyyəti, meydana çıxan problemlərin təsviri və təhlili, müəllimin bu şagird haqqında proqnozları, digərləri ilə münasibəti, şagirdin ailəsi ilə bağlı qeydlər, psixoloqların qeydləri və s. əks olunur. Keyfiyyətə qiymətləndirmənin ən vacib üsullarından biri də sözdür. Bu verbal qiymətləndirmə üsuludur. Bu zaman şagirdin təkə bilik və bacarıqları deyil, onun davranışı, münasibəti, fərdi xüsusiyyətləri də qiymətləndirilməlidir [2, s.170].

Formativ qiymətləndirmənin əsas üsulları aşağıdakılardır:

1) Müşahidə, 2) Müsahibə, 3) Şifahi şəkildə sual-cavab, 4) Tapşırıqvermə, 5) Valideyn və digər müəllimlərlə şagird haqqında söhbət, 6) Oxu, 7) Yazı, 8) Layihə, 9) Rubrik, 10) Şifahi və yazılı təqdimat, 11) Test, 12) Özünüqiymətləndirmə, 13) Ekspres sorğu.

Formativ qiymətləndirmənin əsas üsullarından biri müşahidədir. Bu formal və qeyri formal şəkildə keçirilir. Formal müşahidə xüsusi nəzərdə tutulan hallarda aparılır. Formal müşahidə müəyyən müşahidə vasitələrindən istifadə etməklə aparılır. Bu zaman müəllim şagirdləri müşahidə edib, onların fəaliyyətini meyarlar vasitəsilə müqayisə edir. Qeyri formal müşahidə isə hər dərs prosesində aparıla bilər.

Formativ qiymətləndirmə zamanı şifahi sual-cavab üsulundan da geniş istifadə olunmalıdır. Bu şagirdlərdə yazı bacarıqları ilə yanaşı şifahi nitq bacarıqlarının inkişafına səbəb olur, verilən hər bir tapşırığı şifahi olaraq da təqdim etməyi bacarırlar. Nəticədə şagirdlərdə özünü ifadə etmək, müxtəlif müzakirələrdə iştirak etmək bacarıqları formalaşır.

Tapşırıqvermə üsulunda həm şifahi, həm də yazılı tapşırıqlar verilə bilər. Test üsulundan fərqi isə cavab variantlarının olmamasıdır. Əsas vasitəsi tapşırıqlar əks olunan iş vərəqləridir.

Məktəbdə olan şagirdlər psixoloji, əqli və fəaliyyət cəhətdən müxtəlif olur. Yaranan hər hansı bir problemin tez bir zamanda həll olunmasında valideynlər və digər fənn müəllimləri ilə aparılan söhbət və məsləhətlərin, qarşılıqlı fəaliyyətin böyük rolu vardır.

Oxu və yazı üsullarından istifadə zamanı müəllim qiymətləndirmə meyarları olan qeydiyyat vərəqi hazırlayır, şagirdlərin oxu və ya yazı bacarıqlarının hansı səviyyədə olduğunu qiymətləndirir.

Formativ qiymətləndirmə növündə istifadə olunan əsas üsullardan biri də sual-cavab üsuludur. Şagirdə verilən suallar 2 cür olur: açıq və qapalı suallar. Qapalı sualların bir cavabı-hə və ya yox olduğu halda, açıq sualların geniş şəkildə cavabı olur. Açıq suallar təfəkkürün inkişafına şərait yaradır. Məs: “Gülüstan sülh müqaviləsi nə zaman imzalanmışdır?” bu qapalı suala aiddir. “Səfəvilər dövlətinin süqutunun əsas səbəbləri hansılardır?” bu isə açıq sualdır. Sual verildikdən sonra şagirdə ən azı 10-30 saniyə düşünmə vaxtı verilməlidir. Nəticədə şagird rahat şəkildə düşünür, həyəcanını azaldır, fikrini toplayır.

Layihə üsulunda şagirdlər onlara verilən mövzular üzrə müstəqil olaraq tədqiqatlar aparır, layihə hazırlayırlar. Əvvəlcədən müəyyən olunan vaxtlarda layihələr təqdim olunur. Müəllim bu layihə işlərini təhlil edir və əvvəlcədən müəyyən etdiyi meyarlar üzrə qiymətləndirir. Məsələn, bu

prosesdə şagirdlərə “Azərbaycanın qədim dövr arxeoloji abidələrinin xəritə üzrə təsviri” tapşırıq kimi verilə bilər.

Müəllim hər hansı bir mövzunu keçdikdən sonra həmin mövzunun şagirdlər tərəfindən nə dərəcədə mənimsənildiyini öyrənmək üçün ekspres sorğu üsulundan istifadə edir. Burada bir alt standartın səviyyəsi yoxlanıldığından bu üsula az zaman sərf olunur. Ekspres sorğu vərəqlərində həmin mövzunun və ya alt standartın tələbinə uyğun tapşırıqlar əks olunur. Sonda tapşırıqlar yoxlanılır və qiymətləndirilir. Qaranlıq qalan məsələlər müzakirə olunur [4, s.153].

Sınıfdə qiymətləndirmə funksiyasını təkcə müəllim həyata keçirmir. Şagirdlər də özünüqiymətləndirmə sayəsində öz nailiyyət səviyyələrini yoxlaya bilərlər. Bu zaman şagird iki funksiyanı yerinə yetirir. Birincisi öz nailiyyət səviyyəsini ölçür. İkincisi isə öz inkişafı üçün lazım olan öyrənmə strategiyası seçir. Özünüqiymətləndirmə zamanı şagird daim özü ilə daxili dialoqda olur. Bu cür qiymətləndirmənin digər bir növü isə yoldaş qiymətləndirməsidir. Bunun əsas üstün cəhəti ondadır ki, nailiyyətləri qiymətləndirilən şagird ilə yanaşı, yoldaşına rəy verən, onu qiymətləndirən şagird də bu prosesdən bəhrələnmiş olur. Yoldaş qiymətləndirməsi üçün sınıfdə əlverişli psixoloji və dəstəkləyici mühit olmalı, şagirdlərdə bir-birinə qarşı dərin inam olmalıdır. Sınıfdən xaric işlərdə, layihə və qrup işlərində müəllimin hər bir şagirdi qiymətləndirmək imkanı olmadığından bu hallarda çox vaxt yoldaş qiymətləndirməsindən istifadə olunur [3, s.144].

Formativ qiymətləndirmənin əsas üsullarından biri də rubriklərdir. Bu xüsusi meyarları olan qiymətləndirmə cədvəlidir. Bu cür qiymətləndirmə zamanı 4-5 ballıq şkaladan istifadə olunur. Rubriklərin hazırlanmasında əsas məsələ fəaliyyət üçün meyarların müəyyən olunmasıdır. Keyfiyyətin aşağı və yuxarı olduğunu ölçmək üçün rubrik meyarları ölçülə bilən olmalıdır. Burada meyarlar şagird fəaliyyətinin keyfiyyətini səviyyələr üzrə təsvir edir. Rubrik 3 hissədən ibarət olur: meyarlar, keyfiyyət səviyyəsi, meyarlara görə keyfiyyət səviyyələrinin təsviri. Rubriklər təkcə müəllim qiymətləndirməsində deyil, yoldaş və özünüqiymətləndirmə zamanı da istifadə olunur. Rubriklərdə qiymətləndirmə meyarları şagirdlərə öncədən təqdim olunur, nəticədə şagirdlər öz fəaliyyətlərini bu meyarlarla müqayisə edə bilər, onlarda tənqidi düşüncə bacarığı inkişaf edir. Rubriklər 2 cür olur: holistik və analitik rubrik [3, s.147].

Holistik qiymətləndirmə şagirdin inkişaf səviyyəsinin qısa müddət ərzində ümumi şəkildə qiymətləndirilməsidir. Bu qiymətləndirmə sürətli qiymətləndirmə də adlanır. Bütün meyarlardan eyni anda istifadə olunur, vaxta qənaət edir, tez başa gəlir. Lakin, bu zaman şagird haqqında əldə olunan məlumatlar təfərrüatı ilə əks olunmur.

Analitik rubrik isə şagirdlər üçün nəzərdə tutulan bacarıqların müəyyən olunmuş uzun müddət ərzində ardıcıl şəkildə izlənilməsi və qiymətləndirilməsidir. Bu cür qiymətləndirmə sorğular, testlər əsasında aparılır. Şagirdin hər bir fəaliyyəti müxtəlif meyarlara görə ayrılıqda qiymətləndirilir. Daha çox vaxt alır, lakin, şagird haqqında əldə olunan məlumatlar təfərrüatı ilə və geniş olur [4, s.156].

Formativ qiymətləndirmə zamanı əsas məsələlərdən biri də əks əlaqənin qurulması, şagirdə verilən rəylərdir. Rəy vermək həm müəllim - şagird, həm də şagird - şagird arasında olur. Verilən rəylər gələcəyə yönəlmiş olmalı, şagirdin emosiyalarına deyil, idraki fəaliyyətinə yönəlməlidir. Yəni şagirdə “sən çox ağıllısan”, “zəkan çox güclüdür” deyilməməlidir. Bunun əvəzinə şagirdə “Afərin tarixi anlayışları artıq bir-birindən fərqləndirə bilərsən” deyilməsi daha düzgündür. Şagirdə verilən rəylər spesifik olmalıdır ki, şagird nəyin yanlış və nəyin düzgün olduğunu açıq - aşkar anlaya bilsin. Rəylər mümkün qədər vaxtında verilməlidir. Rəy nə qədər tez bildirilsə şagird nöqsanlarını bir o qədər tez aradan qaldıra bilər. Rəy şagirdi son məqsədə doğru aparmalı və müsbət kökdə olmalıdır. Müsbət rəy şagirdə həvəs yaradır, özünə inamı artırır, iradəsini gücləndirir. Həmçinin şagirdə bildirilən rəy onda rəqabət hissi yaratmamalıdır. Rəy şagirdi digərləri ilə deyil,

özlərinin əvvəlki vəziyyəti ilə müqayisə etməlidir ki, onda digərlərinə qarşı mənfi keyfiyyətlər formalaşmasın. Şagird yalnız özünün öyrənməsinə yönəlməlidir [3, s.151].

Formativ qiymətləndirmənin nəticələri şagirdin summativ qiymətləndirmədəki nailiyyətlərinə əhəmiyyətli surətdə təsir edir. Müəllim dərslər ili boyunca şagirdlərin öyrənmə fəaliyyətini meyarlar üzrə izləyir, onun təlim ehtiyaclarını öyrənir, maneələri aradan qaldırmaq, stimullaşdırmaq üçün tədbirlər görür. Formativ qiymətləndirmə növbəti addımların müəyyənləşməsində müəllimlərin bələdçisidir. Bu cür qiymətləndirmə həmçinin şagirdin fəaliyyətində maraqlı tərəfləri təlim haqqında məlumatlandırmağa xidmət edir. Bu məlumatlar isə aşağıdakı suallara cavab tapmağa imkan verir:

1. Şagird nələri öyrənib?
2. Şagird daha nələri öyrənməlidir?
3. Şagirdin gələcək inkişafı üçün hansı addımlar atılmalıdır?

Formativ qiymətləndirmənin üsulları ilə yanaşı vasitələri də vardır və onlar aşağıdakılardır:

1) Giriş - çıxış vərəqələri. Çıxış vərəqələri ilə şagird dərslər sonunda müəllimin verdiyi suallara yazılı cavab verir. Bu proses 5 dəqiqə ərzində olmalıdır. Bununla da müəllim şagirdin mövzunu nə dərəcədə mənimsədiyini qiymətləndirir. Giriş vərəqələri isə çıxış vərəqlərindən fərqli olaraq dərslər əvvəlində və ya dərslərdən öncə yazılır. Məs: şagirdlərə əvvəlki dərslərdə mövzunu nə dərəcədə mənimsədiklərini izah etmək tapşırıla bilər.

2) Qeyri sistemativ qeydlər. Bu qeydlər dərslər zamanı və dərslər bitdikdən sonra müəllim tərəfindən yazılır. Müəllim şagirdin təlim prosesində irəliləyişini qeyd edir.

3) Müzakirə. Müəllim şagirdlərə açıq şəkildə suallar verir, müzakirə aparılır. Şagirdlər müzakirə ilə məsələni anlayır, yanlış fikri kənarlaşıdırırlar.

4) Şagirdin qeyd dəftəri. Şagirdlər yeni mövzu öyrənərkən özləri üçün aydınlaşdırılmalı olduqları sualları qeyd edirlər. Bu da şagirdlərə daha dərinləndirilməyə imkan verir.

5) Şifahi sual-cavab. Hər bir fənnə görə aparılır. Şifahi şəkildə suallar verilir.

6) Yazı. Müəllim şagirdlərə mövzu ilə bağlı yazı yazmağı tapşırır. Məsələn, şagirdlərə "Qarabağ xanlığının yaranması və siyasi tarixi" barədə inşaa yazılması tapşırıla bilər.

7) Oxu. Bu zaman müəllim hər hansı bir materialın oxunmasını şagirdə tapşırır. Özü müşahidə edir, nöqsanları qeyd edir. Müəllim sonrakı fəaliyyətini də bu qeydlər əsasında qurur. Bu qeydləri şagird portfoliosunda saxlayır. Məktəbli kitabçasına da bu qeydləri yazmaq olar.

8) Özünüqiymətləndirmə. Şagird müəyyən edilən meyarlar üzrə özü haqqında qeydlər edir, "+" və "-" qoyur.

9) Tədqiqat və layihə. Şagirdlərə qrup və fərdi şəkildə tapşırıqlar verilir. Şagirdlər araşdırma aparıb tapşırıqda, tədqiqat xarakterli suala cavab üçün layihə hazırlayırlar. Hazırlanan bu layihə şagirdin tələb olunan bacarığının inkişafını izləməyə imkan verir.

10) Sorğu və müsahibə. Müsahibənin kimlə aparılmasını, hansı sualların verilməsini müəllim və şagirdlər birgə müəyyənləşdirir. Şagird bu sualları valideyninə, dostuna verib məlumat toplayır. Sonda bu məlumatlarla sinif qarşısında çıxış edir. Əsas məqsəd isə sualın düzgün tərtibi və dəqiq ünvanlanmasıdır.

11) Rollu oyunlar. Jest və mimikalardan istifadə, ifadəli danışmaq və s. Bacarıqların inkişafı üçün rollu oyunlar əhəmiyyətlidir. Tarix dərslərində müxtəlif tarixi hadisələrin əyani təsviri üçün geniş şəkildə tətbiq olunur.

12) Yumruq və beş barmaq. Bu vasitə ilə şagirdlərin nailiyyətləri daha sürətli şəkildə qiymətləndirilir. Əgər şagird yumruq işarəsini göstərsə, bu onun mövzu ilə bağlı heç nə başa düşmədiyini bildirir. Əgər şagird beş barmaq göstərsə, bu onun mövzunu tamamilə başa düşdüyünü göstərir.

13) Baş barmaq yuxarı – aşağı - yana. Şagird baş barmağını yuxarı qaldırıbsa bu “yaxşı başa düşürəm”, aşağı salıbsa “başa düşmürəm”, sola əyibse “hələ bəzi suallarım var” deməkdir. Müəllim baş barmağını yuxarı qaldıran şagirdlərdən birini önə çağırır, həmin şagird yeni anlayışı sinifə izah edir. Həmçinin mövzunu yaxşı başa düşən şagird ilə zəif qavrayan şagirdlər birləşib bir neçə dəqiqə ərzində bir - birinə dərs keçirlər.

14) Kinestetik qiymətləndirmə. Bu vasitə ilə şagirdlərin düşüncələri aktivləşir. Məs: “Azərbaycanın müasir dövrdə xarici siyasətinin əsas istiqamətləri” mövzusunda müəllim şagirdlərə tapşırıq verir. Sinif 2 qrupa ayrılır. Müəllim hər iki qrupda müzakirələri müdaxilə etmədən dinləyir. Qruplar vahid fikrə gəldikdən sonra qarşı - qarşıya durub fikirlərini ifadə edirlər. Sonda müəllim tərəfindən qiymətləndirmə aparılır.

15) Rəngli stəkanlar. Müəllim qırmızı, yaşıl, sarı rənglərdə kağızları şagirdlərə verir. Qırmızı rəng “Mən çaşqınlıq içindəyəm, necə davam edəcəyimi bilmirəm”, yaşıl rəng “Tapşırığı asanlıqla yerinə yetirirəm, heç bir problemim yoxdu”, sarı rəng “Hələ də müəyyən suallarım var” deməkdir. Müəllim qırmızı və sarı kağızları göstərən şagirdlərlə fərdi şəkildə işləyə bilər. Yaşıl kağızı göstərən şagirdlər də bu prosesdə cütlər şəklində yoldaşlarına kömək edə bilərlər.

Yuxarıda sadalanan formativ qiymətləndirmə vasitələrindən məqsədəuyğun şəkildə istifadə etməklə tədris prosesini, şagirdlərin təlim fəaliyyətini daha səmərəli qurmaq olar. Əsas məsələ hər bir vasitənin məqsədyönlü şəkildə tətbiq edilməsidir.

Ədəbiyyat

1. Əmirov M. “Tam orta məktəbdə tarixin fəal/interaktiv təlimi metodikası”, Bakı-2011, s.707.
2. Əliyeva F., Məmmədova Ü. “Müasir təlim texnologiyaları”, Bakı-2015, s. 190.
3. Həsənov İ., Rüstəmov A., Babayeva N. “Kurikulum, Metodika, Pedoqogika”, Mücrü-2020
4. Hüseynova G. “Kurikulum, Pedoqogika”, BPA-2020, s. 276.
5. Veysova Z., “Fəal interaktiv təlim, Müəllimlər üçün vəsait”, UNICEF-2007.

Summary

Mammadov Arif

Janizada Lamiya

Lankaran State University

Formative assessment of student achievements in the process of active teaching of history

Modern assessment of student achievement in history lessons is aimed at improving the quality of education and also appears as an important factor in managing education. Formative assessment is a key component of in-school assessment used to track student progress and decline, and to build knowledge and skills in content standards. Such assessment plays an important role in guiding students' future activities. Certain methods and tools are also used in formative assessment. Student feedback also plays an important role in the formative assessment process. These opinions should be constructive and forward-looking. Formative assessment has three main functions: tracking, stimulating, and shaping. Formative assessment is a formative assessment given during daily teaching activities.

Резюме**Маммадов Ариф****Джанизаде Ламия****Ленкоранский государственный университет****Формирующая оценка достижений студентов в процессе активного преподавания истории**

Современная оценка успеваемости учащихся на уроках истории направлена на повышение качества образования, а также выступает в качестве важного фактора в управлении образованием. Формирующее оценивание является ключевым компонентом внутришкольного оценивания и представляет собой текущее оценивание, используемое для отслеживания успеваемости и упадка учащихся, а также для формирования знаний и навыков в отношении стандартов содержания. Такая оценка играет важную роль в руководстве будущей деятельностью студентов. Определенные методы и инструменты также используются в формирующем оценивании. Отзывы студентов также играют важную роль в формирующем процессе оценивания. Эти мнения должны быть конструктивными и дальновидными. Формирующее оценивание выполняет три основные функции: отслеживание, стимулирование и формирование. Формирующее оценивание - это формирующее оценивание, которое дается во время повседневной учебной деятельности.

Redaksiyaya daxil olma tarixi – 16.11.2020

Çapa qəbul olunma tarixi – 17.02.2021

UOT-811.512.162

Məmmədov Məsud
professor
Lankaran Dövlət Universiteti
mamedov.a.@mail.ru

Azərbaycan dilində -ilə ünsürünün tipoloji təhlili

Annotasiya: Azərbaycan dili zəngin dildir. Bu dilin leksikasını tədqiq etmək tədqiqatçıdan hərtərəfli bilik tələb edir. leksika dilin zəngin tarixidir. Belə ki, dilimizdə olan sözlərin tarixi köklərini araşdırıb üzə çıxarmaqla, elə xalqımızın tarixini dəqiqləşdiririk.

Açar sözlər: Azərbaycan, dil, söz, komponent, feil, isim, topluluq

Key words: Azerbaijan, language, word, component, verb, noun, compactness

Ключевые слова: Азербайджан, язык, слово, компонент, глагол, существительное, множеством

Məşhur Azərbaycan alimi Muxtar Hüseynzadə yazıb ki, “qoşmalar əsas söz köklərindən əmələ gəlib, şəkilçiləşməyə doğru inkişaf edən və hər ikisindən (həm müstəqil mənalı söz köklərindən, həm də müstəqil mənaya malik olmayan şəkilçilərdən) tamamilə fərqlənən bir nitq hissəsidir”. [1, 218] Müəllif “Qoşmanın inkişafı bölməsində “ilə” ünsürü haqqında öz fikrini qoşmalar və həm də bağlayıcılar sırasında verərək, dəqiq nəticəyə gəlir. Əlavə olaraq qeyd edir ki, “ilə” sözü iki sözün arasında işlənirsə, həmin sözlər cümlənin həmcins üzvü ola bilərsə, sözlər arasındakı “ilə”-ni “və” bağlayıcısı ilə və ya vergül işarəsi ilə əvəz etmək mümkün olarsa, “ilə” sözü bağlayıcı olur. Məsələn, *Xalıqverdi ilə qonağı tapılmalıdır*. (Ə.Vəliyev) Bu cümlədə “ilə” sözü istənilən zaman həm “və” bağlayıcısı, həm də vergül işarəsi ilə əvəz oluna bilər: aralarında “ilə” işlənən sözlər (Xalıqverdi-qonağı) cümlənin həmcins üzvləridir [1, 220]. Amma korifey alim nədənsə “ilə” ünsürünü “söz” ifadəsini işlədərək qeyd edir: “ilə- sözlərin sonuna qoşularsa, qoşulduğu sözlə birlikdə cümlənin tamamlığı və ya zərfliliyi olarsa, “və” bağlayıcısı vergül işarəsi ilə əvəz edilə bilməzsə, qoşma olur. Məsələn, Şagirdlər öz məktəb yoldaşları ilə çox mehriban dolanırdılar [1, 220]. Davamında; “həm qoşma, həm də şəkilçi kimi işlənənlər “ilə” (-la, -lə), -can, -cən qoşmalarıdır. Bunlar şəkilcə qoşmalıqdan çıxsalar da məzmunca, əvvəlki mənalərini saxlayırlar [1, 221]. Beləliklə, müəllif “ilə” ünsürünü gah söz təkin, gah da şəkilçi təkin göstərmişdir. Əslində həm bundan və həm də ondan olan hər hansı bir ünsür xüsusiyyətinə görə (gah bağlayıcı və ya gah da qoşma təkin) fərqlənirsə, demək sözün və ya ünsürün ilkin formasını və mənasını tapmaq çox vacibdir.

Tədqiqata girişməzdən əvvəl söz haqqında bir neçə kəlmə yazmaq və bilən yaddaşları təzələmək istəyirəm. Məlumdur ki, dilçilik elmində sözün işləmə yerinə yerinə, məkanına, funksiya və xüsusiyyətinə görə bölmələr ayrılıqda tədqiq olunmuşdur. Tarixən səsdən hecaya və sözə doğru inkişaf edən dil, get - gedə genişlənərək dəyişmişdir. İnkişaf prosesində ilkin sözlərin bəziləri forma və məzmunlarını dəyişərək sonradan yaranmış sözlərə köməkçi olmuşlar və ya sözləri zəncirvari bir-birinə bağlayaraq bir bütövlük yaratmışlar. Dildə olan bütün sözlər və sözlərin tərkibi morfemlərdən ibarətdir. Morfemlərin bir-birinə cəmlənməsi hesabına söz-cümlə yaranmışdır. Məqaləmizdə bəhs etdiyimiz ünsürlər, əlbəttə ki, sözdən yaranmışdır.

Deməliyəm ki, qoşmanın (biz bu termini “qoşulma” təkin verilməsini dügün sayırıq - Məsud Məmmədov) mənaca növlərinə gəldikdə bu sırada “ilə” daha çox yer tutur. Belə ki, həm adlıq və həm də yiyəlik halda olan sözlərə qoşulanlar “ilə (-la, -lə) üçün, tək > təki, haqqında, barəsində və s. ünsürləri özünü göstərir. Yerindəcə bir lazımı fakta toxunmaq. Belə ki, bəzi hallarda dilçilər

yanlışıqla səhvə yol verirlər. Məsələ orasındadır ki, türk dillərində kim? sualına ancaq canlı insan bildirən sözlər cavab verir. **Kim?-Əli, Vəli, insan, adam, Sevinc**, Aybəniz və s. heyvan bildirənlər isə **nə?** sualına cavab verir. **Nə? it, at, daş, dağ, dərə, təpə, çay** və s. Elə bu səbəbdən də deməliyik: *İt təkin hürdü* (it kimi –demək olmaz); Dəmir təkin bərk idi (dəmir kimi-demək olmaz) və s. Dünyanın başqa dillərində bu məsələyə yanaşmanı fərqli tərzdə görürük. Məsələn, Hind-Avropa dil ailəsinin Slavyan qrupundan olan rus dilinə baxış keçirəndə məlum olur ki, onlarda bütün canlılar kim? sualı ilə dərk olunur. Məsələn, *кто? -собака, кто? -человек*. Azərbaycan dilində isə baxmayaraq ki, insan da, it də canlıdır, amma insana kim?, itə isə nə? sualı verilir.

Bu faktik məsələni qabartmaqda aşağıda izah edəcəyim fikirlərim bir köməkçi rolunu oynayır. Məsələn, sintaktik vəzifəsinə görə bağlayıcılar iki qrupa ayrılır: *a) tabesizlik və b) tabelilik bağlayıcıları*. Tabesizlik bağlayıcıları da öz növbəsində dörd qrupa ayrılır və onlardan birincisi birləşdirmə bağlayıcılarıdır. Bu qrupa **və, ilə, nə** və s. daxildir. Nə bağlayıcı kimi də nə? sualı təkin öz vəzifəsini mexaniki olaraq yerinə yetirir. Yəni bizdən asılı olmadan dilin daxili qanununa tabe olaraq deyilir: *Nə məlulam, nə də şadam* (Elçin). *Nə Mahmud, nə də Məryəm ağına gətirə bilməzdi ki, dünyada belə bir yeddi gün mövcuddur* (Elçin). *Bugünkü əhvalın xoşuma gəlmir, nə fərqli yeyirsən, nə içirsən* (M.İ.) *Mahud nə yorulmaq bilirdi ki, nə soyuq yağış ona təsir edirdi* (Elçin). *Balonla nə Fatma həkim bacara bildi, nə Orxan* [2. 358].

Göründüyü kimi nə? bağlayıcısı sual əvəzliyi nə? təkin eyni ilə öz xüsusiyyətini göstərir. Qeyd etməliyəm ki, Azərbaycan alimləri bu üslubi xəətəyə fikir verməmişlər və insanla heyvanın birgə fəaliyyətini **kimi?** ünsürü ilə vermişlər. Deməliyəm ki, bu üslubi səhv bugünə qədər davam etməkdədir. Məsələn, Qızıl gül kimidir isti yanaqları. (S.Vurğun) Bu cümlədə şəxs nəzərdə tutduğu üçün “kimidir” ifadəsi işlənmişdir; amma digər bir misalda səhvə yol verilmişdir: Yol rayonun mərkəzinə kimi uzanırdı-cümləsində “kimi” yerində deyil, belə ki, deyilməlidir –“mərkəzinədək” və “mərkəzinə qədər” uzanırdı. Deməliyəm ki, bu yuxarıda yazdığım məsələyə professor Q.Kazımov kitabında verdiyi nümunələri dürüst göstərmişdir. Məsələn:

Kimlər gəldi, kimlər getdi

Bu dünyada, bu dünyada. Və ya

Nələr yaradırsan, tarix, sən nələr (S.Vurğun)

Mənim nəyim var, mənim kimim var.

Amma bəzi əsərlərdə oxuyuruq: O şeydə Səkinə güzəşt nə olduğunu bilmir, qaya kimi möhkəm dururdu. Burada da qaya kimi demək və ya yazmaq doğru deyil, yazılmalıdır və deyilməlidir **“qaya tək” (təkin)**. H.Mirzəzadə kimi, kibi- əski əlifba ilə iki imlada bu qoşma keyfiyyət, müqayisə bildirmək üçün işlənmişdir; **tək, təki, təkin** məsafə bildirir və “kimi” sinonim vəziyyətdədir. Sonra da qeyd olunur ki, “mənşə etibarı ilə hər ikisi eyni söz kökündən əmələ gəlmişdir”. [200] Sonuncu fikir doğru deyil, əgər sinonimlik varsa, məna yaxınlığı ola bilər, amma burada mənşə fərqi vardır: **kim?** Nə? **tək>təkin**. Muxtar Hüseynzadə yazıb ki, “**kimi, -dək, can və cən** –qoşmaları ismin yönlük halında işlənən başqa sözlərə qoşulduqda məkan miqyası (son nöqtəsini) bildirir. Məsələn: *Qonaqları vağzala kimi (vağzaladək, vağzalacan-M.Məmmədov) yola saldıq* [1.222]. Göründüyü **tək** burada da “**vağzala kimi**” işlənməsi doğru deyil.

Q.Kazımov yazır ki, “**ilə**” (-la, -lə) qoşması *vasitə, alət, birgəlik, məkan, zaman, qarşılaşdırma tək qoşması müqayisə, bənzətmə* mənalarına malikdir. Məsələn: *Şahlar pıçıltı ilə məndən soruşdu* (İ.Əfəndiyev). *O, yaş gözləri ilə Ziyad xana baxdı*. (Elçin) *O, bu sözü eşidən kimi qəhərləndi, yana çevrilib yaylığının ucu ilə gözüni sildi*. (M.İbrahimov) *Yumşaq xalının üstü ilə gedib işığı söndürdüm*. (İ.Əfəndiyev) *Görəsən, Gülnisə xala indi oğlu ilə nə danışır?* (İ.Əfəndiyev) və s. Bu nümunə üçün verilmiş cümlələrin məqsəd və məramı “**ilə**” qoşmasının tutduğu vəzifəni

prof.Q.Kazımov doğru olaraq göstərmişdir, amma onun göstərdiyi xüsusiyyətlər hamısı əvəzliliklə birləşərək “birgəlik” yaradır. Bunlar cümlədə bütün hallarda mən<<o, biz <<onlar və mən <<sən olunur. Məsələn, şagirdlər öz məktəb yoldaşları ilə çox mehriban dolanırdılar. Buradaca deməliyəm ki, ilə qoşması samitlə bitirsə, bitişik deyildir və dilin daxili qanunlarına görə bitişik yazılmalıdır. Baxmayaraq ayrı yazılanlar da var: *Onların dediyinə görə Şah Abbas da, Qacar da Tiflisi talamağa bu yolla (yol ilə) gediblər.* (İ.Şıxlı) Bu misaldakı “yol” sözünün son samiti sonor “l”-dir. Məlumdur ki, sonor səslər başqa samitlərdən güclü səslənir və bu səsdən sonra gələn “ilə” ünsürü “-i” səsinin “l” sonor səmindən zəif olduğundan eləcə də, “-lə” sonuncu ünsür –heca güclü səslənir və “-l-” səsi ilə birləşir (-ilə>lə). Əgər hər hansı bir sözün sonuncu fleksiyası saitlə bitirsə onda “ilə” ayrıca deyildir və yazılır: *Kərim öz ayağı ilə bizə gəldi. Əli qardaşı ilə Bakıya getdi.* və s.

Deməliyəm ki, ilə başqa türk dillərində bilən// bile formasında özünü göstərir. Məsələn: Özbək dilində: *Əli bilən bardım.-Əli ilə getdim.* Azərbaycan dilində olan bilmək feilin məsdər formasında çox vaxt özünü feili sifət təkin göstərir: *Tanrı bilən yaxşıdır.* Bu cümlədə birgəlik var və özü də bilən –feili sifət Tanrı sözü ilə birlikdə birgəlik, ümumilik yaradır və cümləyə mübtədə (*Tanrı bilən*) olur. Bu birləşmənin birgəlik, ümumilik-bilən ifadəsində cəmlilik bildirən “ən” ünsürüdür. Diqqət etsək, görürük ki, “ilə” (və ya -la, -lə) işarə əvəzliyi təkində özünü biruzə verir və ümumiləşərək birgəlik məfhumu yaradır. Məsələn, Vəli ilə Bakıya getdim və ya *Vəli bilən Bakıya bardım* (Özbək dilində). Bu cümlədə hərəkət iki şəxsin tərəfindən icra olduğu bəyan olur. Amma burada (istər Azərbaycan dilində, istərsə də özbək dilində) Vəli ilə kim getdiyi bəlli deyil, onu əvəzləyən im şəkilçisi var və bu ünsür də əvəzliyi, “mən” göstərir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ilə əvəzliliklə də bağlıdır. Türk dillərinin əksəriyyətində ilənin ilkin variantı qalmaqdadır (təkcə Salan dilindən başqa. Bu dildə ilə qoşması Azərbaycan dilində ilə forması təkindir). Məsələn, Başqırd dilində -birle, tatar dilində -birle, Qaraçay-balkar dilində -bla Tofalar dilində -bile və s. Amma türk dillərində bile forması indiki dövrlərdə şəkilçiləşmə prosesi keçirir, yəni “bile” sözündəki “b” səsinin düşməsi nəticəsində ilə forması qalmış və çox vaxt Azərbaycan dilində <ilə> -lə// -la ünsürləri ilə əvəz olunur, eləcə də sözə birləşən vaxt şəkilçi vəzifəsini yerinə yetirir. Bu prosesi prof. Q.Kazımov da izləyib və qeyd edir ki, “ilə qoşması şəkilçiləşmə prosesi keçirir, ona görə də həm ilə, şəklində bütöv, həm də -la, -lə şəklində işlənir. Məsələn, *Sənin ilə, Həsən ilə, Sənlə, Həsənlə*” misallarını verərək, kiçik bir dürüst fikir söyləyir. “ilə” samitlə bitən sözlərdə həm bitişik, həm də ayrı yazılır. Məsələn, *Onların dediyinə görə, Şah Abbas da, Qacar da Tiflisi talamağa bu yolla (bu yol ilə) gediblər* və s. Amma saitlə bitən sözlərdə isə ayrı yazılmalıdır. Məsələn, *İndi həmin adam özü ayağı ilə gəlib çıxmışdı.* (İ.Şıxlı)

Azərbaycan dilçilərinin əksəriyyəti doğru olaraq yazırlar ki, “ilə” ismin adlıq halına qoşulur, adlıq hallı sözlərə qoşularaq, əsasən, birgəlik, bəzən də vasitə mənası ifadə edir. Əvəzliyə qoşulanda isə yiyəlik halda olur. Q.Kazımov bu məsələyə tənqidi yanaşaraq, irad tutur yazır: “... lakin bədii dildə, mətbuat dilində bu qaydaya əməl olunmur. *Sonra Xumar baxışıyla canlar alan o sərvinaz gözlərimə yenə baxdı.* [2, 343]

Məlumdur ki, ilə (-la, -lə) bağlayıcı funksiyasını yerinə yetirdikdə, həmcins mübtədalar və tamalıqlar arasında işlənir. Məsələn, doğru ilə yalan, bir araya sığmaz; Sədr ilə hesabdarı rayon mərkəzinə çağırırdılar. . (M.İbrahimov) Müəllif doğru olaraq qeyd edir ki, “ilə-bağlayıcı kimi işləndikdə onu və bağlayıcısı ilə əvəz etmək olur. Məsələn, Elə bu vaxt Məryəm ilə Mahmud yenə əl-ələ veribə düzənlikdə gəzişirdi. [2, 357] Amma ədalət nəminə desək, bu məsələyə ilk dəfə (ilkin) fikir söyləyən korifey alimimi Muxtar Hüseynzadə olmuşdur. Azərbaycanın tanınmış alimi –ilə (-la, -lə) qoşması haqqında öz fikirlərini belə bəyan edib: “ilə (-la, -lə) qoşması ismin adlıq və yiyəlik hal şəkilçisi tələb edən qoşmasıdır. Bu qoşma da sabit deyildir. Dilimizdə bu köməkçi söz həm qoşma kimi (təkin olmalıdır-M.Məmmədov), həm də şəkilçi kimi (təkin-M.Məmmədov) işlənir. Bunun

inkişafı şəkilçiləşməyə doğru gedir [1, 224]. Əslində inkişaf etmir, dilin daxili qanunları əsasında, cəmiyyətin dilində bir formadan başqa bir formaya düşərək sözlərə yeni bir məna verir. Bir sözlə, sözün şəkilçi inkişafa doğru deyil, əksinə deformasiyaya uğramışdır. Bu baxımdan M.Hüseynzadənin verdiyi misal yerinə düşür: *Bahadur anası ilə bərabər tövşüyə-tövşüyə içəri girəndə, Pəri ilə Teybə bir-birinin saçını tutub dartışdırırdılar* (H.Mehdi). Bu cümlədə *ilə* (anası ilə bərabər) həm qoşma və həm də (*Pəri ilə Teybə*) bağlayıcı təkin çıxış edir. bəli, bu səbəbdən də Q.Kazımov doğru olaraq yazır ki, “bu qrupa daxil olan bağlayıcıların əlaqələndirdiyi dil vasitələri bərabərhüquqlu olur, biri digərindən asılı olmur, biri digərini izah edib aydınlaşdırmır. Tərəflər eyni dərəcədə bir-birindən asılı olmur, biri digərini izah edib aydınlaşdırmır. Odur ki, bu bağlayıcılara biz iki məqamda – həmciins üzvlər və tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında rast gəlirik. Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun buraxdığı Azərbaycan ədəbi dil tarixi, I cild (XIII-XVI əsrlər) Bakı, 2007-ci ildə işıq üzünə görə kitabda Muxtr Hüseynzadənin və Q.Ş.Kazımovun dərslikləri verdikləri prinsipi əsas tutaraq “*ilə*” qoşma və bağlayıcı vəzifələrini, xüsusiyyətlərini eyniliklə vermişlər. Amma bircə əlavə fərq tarixiliyindədir. Yazıblar: birgəlik bildirənlər *ilə*, *ilən*, *birlə*, *bilə* ünsürləridirlər. qeyd olunur ki, “şərti olaraq “birgəlik” mənası ilə təqdim olunan “*ilə*” qoşması (fonetik variantları *ilə*) “Kitabi-Dədə Qorqud” dövründən başlayaraq, Azərbaycan ədəbi dili tarixinin bütün mərhələlərində yazı dilinin forma və janr məhdudiyyəti tanımayan ən fəal və ən çoxmənalı qoşmaların biridir. Qeyd olunur ki, “müasir vəziyyətinə uyğun şəkildə “*ilə*” və onun variantları qoşma olmaqdan əlavə bağlayıcı və adverbiallaşdırıcı formadır”. [5, 423] Göründüyü təkin “*ilə*” sözünün etimologiyası verilməmiş və türk dillərin yazılı abidələrindən bircə misal göstərilməmişdir. Amma qeyd olunur ki, “*ilə* bağlayıcısına Nəsimi dövrü ədəbi-bədii dilində tez-tez rast gəlmək olur”. [5, 433] Sonra da yazırlar “*və*” ərəb mənşəlidir, “*ilə*” ünsürünün mənşəyi haqqında bir söz deyilmir.

Aydınlıq üçün bir vacib məsələyə də toxunmaq lazımdır. Məlumdur ki, ərəblər eramıza qədər nə yazmağı, nə də oxumağı bimişlər. Onlarda şifahi deyim çox aktiv olub, çox faktları yaddaşda saxlayırmışlar. Yazırlar ki, cəbr, riyaziyyat, həndəsə ərəblərdə ilkin yaranmışdır, amma ilkin dilçilik axtarırları göstərir ki, belə fikirlərlə tam razılaşmaq olmaz. Məsələn, həndəsə dedikdə hənd-məsafə, andan-ana, həndən-hənə, həndəvər>hənd+ə+vər və s. sözlərlə oynamaq olar, qaldı ki, “*və*” bağlayıcısına ərəb mənşəli olması bir o qədər inandırıcı deyil, çünki bütövlükdə şərq məkanı çoxdilli (müxtəlif çoxdilli) xalqların məkanı olub. Buradakı xalqlar ikidilli, üçdilli şəraitində yaşayıb ünsiyyət bağlamışlar və ünsiyyət dili də türk-oğuz dili olmuşdur. “*Və*” nə səbəbdən ərəb mənşəli olmalıdır?! Beləcə də, ümumi şərq xalqlarından doğan bir substrat qalıdır. Bu sözü ərəb mənşəli hesab etsək, onda vavelo, vay, vaxse ifadələri də ərəb mənşəlidir? Yox, əgər Vayşivən desək, görəcəyik ki, vay elə şivən deməkdir. Bu binominasional söz iki dilin məhsuludur, belə ki, vay ümumi dünya dillərinə aiddir, şivən-İran dillərindən gələn sözdür.

Qeyd olunduğu təkin “*ilə*” qoşması haqqında hər tərəfli və geniş izahı görkəmli alim Muxtar Hüseynzadə vermişdir. Onun yazmış olduğu izahlar inandırıcıdır. Amma bu qoşmanın mənşəyinin göstərməmiş, lakin bəzi müqayisələri vermişdir. Məsələn, müəllif yazıb “bu gün türk dillərinin çoxunda müxtəlif səs tərkibinə malik olan formaları *birlən*, *birlə*, *menen*, *berlə*, *belen*, *ilə*, *-la*, *-lə* tarix boyu Azərbaycan dilində də işlənmişdir. Xətəinin “Dəhnamə” əsərində bilən qoşmasına rast gəlirik. Məsələn, *Axar sənəm, ayağına çün çay. Düzdanə bilən səni qılar bay*. [5, 208] Sonra da qeyd edir ki, “*ilə*, *birlən* qoşmasının qısalmış şəkildir”. [6, 209] *lə*, *lən*, *mən –bir lən* qoşmasının şəkildə ixtisar edilmiş bir növüdür və mənaca aralarında elə bir fərq yoxdur. [6, 109] Müəllifin fikrincə *birlə*, *bilə* qoşması iki tərkib hissədən əmələ gəlmişdir, yəni say bildirən bir sözünün feil düzəldən *-lə* şəkilçisi və qədim feili bağlama şəkilçisi *-nə* ünsürü ilə birləşməsindən düzəlmişdir: *Bir-lə-nə* vaxtilə *birlikdə*, *vəhdətdə* demək imiş. [5, 208]. Bəli, burası belədir-inandırıcıdır. Amma

İlliç-Sviteviçin tədqiqat metodu ilə axtarış aparsaq, onda məlum olur ki, türk dillərinə qohum olmayan dillərdə də bu cür oxşar xüsusiyyətlər var. Məsələn, Talış dilində “i” bir səsdir və sözdür, yəni mənası elə “bir”-dir. Əgər Talış dilində ilə və ya illə dedikdə bir+dənə başa düşülür. Talış dilində illə-nin variantı qıləy ifadəsidir. Müqayisə üçün: *İllə sef çınımə. –Bir dənə alma dərdim. İ git məşum səy. –Bir cüt ayaqqabı aldım.* Eləcə də, bu dildə gılə-gilə mənasında-yumru, girdə əşyalara deyilir. Qıləy sef çınımə. –cümləsinin tərkibindəki qıləy><illə> <ilə sef çınımə- formasında da demək olar. Burada bir- yəni (-i-) ixtisar olunur: İ qıləy demək əvəzinə gıləy deyilir. Bu sətirləri yazarkən “Qurani Kərim” ifadəsi yada düşdü. –La-ilahə-il-əllah “Allah vahiddir.” və bu ifadədəki “il (ə)” bir növ Azərbaycan dilindəki ilə ilə bağlılıq təşkil edir. F.A.Cəlilovun nəzəri ilə yanaşsaq, elə ilə - vəhdətlik yaradan ünsürün həqiqətən tədqiq olunmasına ehtiyac duyulur. Alim yazır: “birgəlik – alət halının nəzərdən keçirdiyimiz çoxçeşidli şəkilçiləri –be, –la, –n, –z arxetiplərindən törəyən morfemlərin qoşulmaları ilə yaranmışdır. Sonralar –la morfemlərin “birlə (bir+lə)><bir(i) ilə–də ola bilir və ilə (i+lə) formasında da ilə, –bıla//bılan qoşmasının formalaşmasında iştirak etmişdir ki, həmin qoşmalar da “birgəlik-alət halının funksiyasını daşıyır. F.A.Cəlilov yazır ki, “Ümumiyyətlə birgəlik-alət halının bəzi şəkilçiləri digər hallardan fərqli olaraq, vurğusuz deyilir: onunla (eynilə talış dilində olduğu təkin: dəvon, dəy-onunla deməkdir)

Azərbaycan dilində “ilə” say mənasında da işlənir. Məsələn, *İllə gedirəm, babamın ölüm gününü qeyd edirik. İldən ilə Azərbaycan gözəlləşir.* və s. Professor F.Cəlilov doğru olaraq eyd edir ki, “Şəkilçi yalnız ilə//ilən qoşmasından yaranma bilər, çünki vurğusuz hecəda saitini itirən ilə//ilən qoşması həmin vəziyyətə düşə bilər [4, 220] Bəs onda ilən qoşması hansı sözdən yaranıb?! Əlbəttə ki, hərəkətdən, birabəşə olmasa da, dolayı yolla hərəkəti bildirir. Məşhur türkoloq K.M.Musayev bizcə daha dəqiq yanaşır və qeyd edir ki, “tərkibində bir və –lə//–la ünsürləri ilə birləşən birlən qoşması bir miqdar sayının hesabına yaranmışdır. Bu qoşma Orta Asiya türklərinin dilində geniş yer almışdır. Sonrakı inkişafı –da//–də ilə bağlıdır: Kazak dilində: bıraқта, Kırğız dilində: biroқта. Sonra müəllif əlavə edir ki, “nəticədə bu bağlayıcı feili əsası olan bir sayından yaranmışdır. Belə ki, bir+feili affiks –la və yığcamlıq bildirən suffiks –n. F.Cəlilov yazır “birlən//bilən//llan” transformasiyası mümkündür, lakin bu transformasiya onlarla allomorfu olan birgəlik halın şəkilçiləri əhatə edə bilmir və həm də qədim forma burada innovasiya kimi verilir. Məsələn: Karaim dilindəki atba (- atnan) Çuvaş dilindəki manpa (männən) sözlərində işlənən –ba//–na birgəlik hal şəkilçisi birlən qoşmasından yaranma hesab olunur. Halbuki birlən qoşmasının tərkibi (bir–lə–n) aşkara göstərir ki, bu sözün özündə birgəlik anlamı ilə bağlı üç müxtəlif morfeim vardır və həmin morfeimlərin qovuşmasından yaranan bu söz daha cavandır. [2, 231] Əlbəttə, “*daha cavandır*” fikri yerinə düşmür, çünki birlən><bilən><ilən formalarının yaranması uzun və mürəkkəb bir dilçilik prosesidir. Feildən yaranan –ilə öz tarixi kökünə bağlıdır. Bu kök söz “birləşmək” feilidir və üç morfeimdən ibarətdir. Bir-say mənasında, –ləş–əşya mənasında, –mək məsdər şəkilçisi olub topluluq bildirir. Bu fikri ilk dəfə H.Mirzəzadə yazmışdır: “birlə>bilə iki tərkib hissədən ibarətdir, yəni say bildirən bir+ feil düzəldən –lə şəkilçisi və qədim feili bağlama şəkilçisi –n.”

Göründüyü kimi sözlərin tipoloji tədqiqatı bir daha sübut edir ki, Azərbaycan dili bir çox dillərlə qaynayıb qarışmış sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf etmişdir, öz sabit yerini saxlaya bilmişdir.

Ədəbiyyat

1. M.Hüseynzadə, Müasir Azərbaycan dili, Bakı-1963.
2. Q.Ş.Kazimov, Müasir Azərbaycan dili, Bakı-2010.

3. H.Mirzəzadə, Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı-1990.
4. F.A.Cəlilov, Azərbaycan dilinin morfonologiyası, Bakı-1988.
5. Azərbaycan ədəbi dil tarixi, (XIII-XVI əsr), I cild, Bakı-2007.
6. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология, Москва-1988.

Summary
Mammadov Masud
Lankaran State University

Typological analysis of the element “-ilə” in the Azerbaijani language

The article discusses some auxiliary words, such as “ilə, -lə, -la, -nə”. In the Azerbaijani language, they are considered as a conjunction or postposition. The etymology of these morphemes “ilə, -lə, -la, -nə” or “belə, elə, ilə” and other variants have still been remained unexplored. In nostrogical i.e. this conjunction is associated with a numeral one. For example: İli başa vurduq, yeni il gəldi. Here i-semantic i.e. means “one” - e or -li indicator of collectivity.

It should be noted that in the Azerbaijani language, some of the postpositions are in the stages of transition to affixes. These include ili, -lə, -la. These alliances of the typological aspect meet in diverse systems of languages, namely, Turkic and Indo-European languages. In their grammatical meaning, they are a substantial name as a significant part of speech expresses objectivity.

The article widely analyzes the features of the meaning and content of these elements in word formation.

Резюме
Мамедов Масуд
Ленкоранский государственный университет

Типологический анализ элемента “-ilə” в частей речи Азербайджанского языка

В статье рассматриваются некоторые служебные слова, типа как «ilə, -lə, -la, -nə». В Азербайджанском языке их считают союз или послеслог. Этимология этих морфем «ilə, -lə, -la, -nə» или «belə, elə, ilə» и другие варианты досихпор остаются неизученным. В нострогическом т.э. этот союз связано с числительным один. Например: İli başa vurduq, yeni il gəldi. Тут i-семантическом т.э. означает «один»- е или -li показатель собирательности.

Следет заметить, что в Азербайджанском языке часть послелогов находится в стадин перехода к аффиксам. К ним относится и «ili, -lə, -la». Эти союзы типологическом аспекте встерчаются в разносистемных языках, а именно тюркских и индоевропейских языков. Они по своему грамматическому значению имя существительное как знаменательная часть речи выражает предметности.

В статье широко анализируются особенности смысла и содержания этих элементов в составые слова.



Redaksiyaya daxil olma tarixi – 16.11.2020

Çapa qəbul olunma tarixi – 17.02.2021

UOT 930.22

Məmmədov Zaur
dosent
Əliyeva Raidə
Lənkəran Dövlət Universiteti
mammadovzaur@mail.ru
raide.aliyeva@gmail.com

Türkiyənin cənubi Qafqaz siyasəti: problemlər və perspektivlər

Annotasiya: XX əsrin son onilliyində Sovet İttifaqının dağılması Türkiyənin xarici siyasətində Osmanlı dönmindən sonra yer almayan Cənubi Qafqaz strategiyasının yaradılmasının əsasını qoydu. Cənubi Qafqaz həm enerji siyasəti həm də təhlükəsizlik məsələləri baxımından regional güc olmağı hədəfləyən Türkiyə üçün önəmli perspektivlərdən biridir. Məlum olduğu kimi, beynəlxalq normalara görə, dövlətlərin xarici siyasi fəaliyyətləri milli və etik amillərə görə deyil, tərəflərin mənfəətlərinə uyğun qurulur. Ancaq dövlətin xarici siyasi fəaliyyəti ilə onun vətəndaşlarının və müvafiq ölkə vətəndaşlarının milli mənsubiyyəti məsələsi ciddi araşdırmaların aparılmasını zəruri edir. Məhz qeyd olunan amilləri və tarixi münasibətləri nəzərə alan Türkiyə Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın dövlət müstəqilliklərini tanımaqla yanaşı hər üç dövlətlə siyasi-diplomatik, iqtisadi və mədəni əməkdaşlıq münasibətlərini yaratmağa başladı. Türkiyə Cümhuriyyəti Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini 1991-ci ilin 9 noyabr tarixində tanıyaraq diplomatik nümayəndəlik funksiyalarının geniş miqyasda yerinə yetirilməsinə, rəsmi və qeyri-rəsmi beynəlxalq təşkilatlarda təmsil edilməsinə yardımçı olmuşdur. 16 dekabr 1991-ci ildə Türkiyə Gürcüstanın müstəqilliyini tanımış və 21 may 1992-ci ildən iki ölkə arasında diplomatik münasibətlər qurulmuşdur. Ermənistanın müstəqilliyini 16 dekabr 1991-ci ildə tanıyan Türkiyə 1993-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ ərazisini ona yaxın 7 rayonun işğal problemi və erməni separatizminin həll olunmasına qədər Ermənistanla diplomatik əlaqə qurmayacağını bəyan edərək əlaqələri kəsmişdir.

Qeyd edək ki, Türkiyənin o dövrlərdə Cənub Qafqaz dövlətləriylə münasibətlərindəki addımlar olduqca riskli idi, çünki SSRİ hüquqi cəhətdən hələ süqut etməmişdi. Bu sonradan Rusiyanın “yaxın xaric” siyasətində özünü göstərməyə başladı.

Açar sözlər: Soyuq müharibə, Qafqaz, siyasət, enerji, problem, ərazi

Key words: Cold War, Caucasus, politics, energy, problem, territory

Ключевые слова: Холодная война, Кавказ, политика, энергетика, проблема, территория

Cənubi Qafqaz dövlətlərinin yeni müstəqillik çağında Türkiyə ilə münasibətləri. SSRİ-nin süqutu nəticəsində Cənubi Qafqaz regionunda Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan Respublikaları yenidən öz dövlət müstəqilliklərini bərpa etdi. Yeni qurulan bu müstəqil dövlətlərin daxili ərazi münaqişələri regionda Rusiya ilə maraqların toqquşmasına səbəb olmuşdur. Rusiyanın keçmiş Sosialist Respublikalarına tətbiq etdiyi “yaxın xaric” siyasəti [15] Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasətində, xüsusilə enerji məsələlərində bəzi dəyişikliklər etməyə vadar etdi. Rusiyanın regiondakı təcrübəsi və Sovet İttifaqından qalan bağlantıları üstün olsa da, müstəqillik qazanmış dövlətlərdə milliyətçilik meyilləri onun Cənubi Qafqazdakı mövqeyini təhdid etmişdi.

Regionda üstünlük üzərində rəqabətin əsas səbəblərindən biri Xəzər dənizinin enerji ehtiyatları olmuşdu. İran, Rusiya və Türkiyə regionda istehsal olunan neft və təbii qazın onların ərazisindən keçərək dünya bazarlarına çıxarılması üçün mübarizə aparırdılar. ABŞ-in 1979-cu il

inqilabından sonra İrana qoyduğu sanksiyalarda bu dövlətin şirkətləri ilə ticarəti qadağan edilməsi İranın alternativ enerji yollarından uzaq qalmasına səbəb oldu [14]. Rusiyanın mövcud enerji infrastrukturu və region ilə olan bağlılığı Xəzər neftinin və təbii qazının dünya bazarlarına çatdırılmasında iştirakını təmin etdi. Bakı-Tiflis-Ceyhan (BTC) boru xəttinin çəkilməsi və Azərbaycan neftinin Ceyhan limanından dünya bazarlarına çatdırılması Türkiyənin region siyasətində enerji baxımından uğurlu başlanğıc olmuşdur.

Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasətində ən önəmli ölkə Azərbaycandır. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və beynəlxalq aləmə integrasiyası Türkiyə üçün vacibdir. Tarixən eyni mədəni köklərə malik olan iki dövlət, müəyyən zamanlarda imperialist güclərin siyasəti nəticəsində bir - birindən ayrı düşmüşdülər. Azərbaycan Respublikası 18 oktyabr 1991-ci il tarixli dövlət müstəqilliyi haqqında konstitusiyaya aktı qəbul edəndən az sonra 9 noyabr 1991-ci ildə beynəlxalq hüquq qaydalarını pozaraq (SSRİ süqut etməmişdən əvvəl) Azərbaycanın müstəqilliyini tanıdı [12].

Yaxın tarixə qısa ekskursiya etsək, məlum olur ki, SSRİ dövründə Azərbaycan ilə Türkiyə arasında mədəni əməkdaşlıq müqavilələrinin imzalanması görülür [10, s.17]. II Dünya müharibəsindən sonrakı ilk onilliklərdə Azərbaycana xarici ölkələrlə mədəni əlaqələr saxlamasına icazə verilirdi. Birmənalı olaraq bu əməkdaşlıq Moskvanın ciddi nəzarəti altında həyata keçirilirdi. SSRİ tərkibində Azərbaycanla Türkiyə arasında birbaşa mədəni əlaqələr 1987-ci ildə quruldu. Belə ki, 1987-ci ilin iyulunda Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət naziri Zakir Bağirovla Türkiyənin mədəniyyət naziri Məsud Yılmazın Ankaradakı görüşündə mədəni əməkdaşlığın genişləndirilməsi məsələləri müzakirə edildi. İki ölkə arasında əlaqələrin inkişafı məqsədilə 1988-ci ildə Azərbaycanın incəsənət xadimləri Türkiyənin İzmir şəhərində Bakı günləri təşkil etmişdilər [2, s.167].

Bu cür müqavilələrin ilki, Türkiyə Cümhuriyyəti ilə SSRİ arasında imzalanan 1989-90-cı il "Mədəni və elmi mübadilə müqaviləsi"nə istinadən, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında hazırlanan və 10 yanvar 1990-cı il tarixində bağlanmış "Mədəni və elmi mübadilə müqaviləsi" proqramıdır [8, s.19].

Qeyd etmək lazımdır ki, Sovet İttifaqında dövlət və hökumət strukturlarında rəhbər orqanlarda, yüksək vəzifələrdə çalışan ermənilər Türkiyə ilə Azərbaycanın mədəni əlaqələrinin qurulmasına hər vəchlə mane olmağa çalışırdılar. Onlar imperiya rəhbərlərinə belə fikir aşılamağa çalışırdılar ki, Azərbaycanın bu ölkə ilə əlaqələr qurması Türkiyəyə meylin güclənməsinə səbəb olar. Belə əlaqələrdə bəzən pantürkizm, turançılıq və türkçülük meyilləri axtarıldı.

Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün Ermənistan tərəfindən təhdid olunması və 20% torpaqlarının işğal olunması Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasətinə təsirsiz ötüşməmişdir. Erməni hərbi qüvvələrinin 1992-ci ildə Naxçıvana hücumu Türkiyəni 1921-ci il Qars müqaviləsi əsasında hərəkətə keçirdi [7, s.236]. Beləliklə də, Soyuq müharibədən sonra ilk dəfə NATO ölkəsi olan Türkiyə və keçmiş Varşava Paktı qurucusu SSRİ-nin varisi Rusiya Cənubi Qafqazda qarşı - qarşıya gəlmişdir. Rusiya və Ermənistan arasında imzalanmış hərbi saziş əsasən tərəflərdən birinə edilən hücum digərinə də edilmiş kimi qəbul ediləcəkdir. Beləliklə də, Ermənistan və Türkiyə arasında hərbi əməliyyatlar Rusiya və Türkiyə arasında qarşıdurmaya səbəb ola bilərdi. Qarşıdurma erməni hərbi dəstələrinin geri çəkilməsi ilə həll edildi.

Lakin erməni hərbi qüvvələrinin işğalları davam edirdi. 1993-cü ilin aprelində Kəlbəcər rayonunun işğal edilməsindən sonra [13] Türkiyənin BMT-dəki nümayəndəsi çıxışında qeyd etdi ki: "Türkiyə hökuməti erməni təcavüzünü dəf etmək üçün hər cür, o cümlədən hərbi tədbirlər keçirəcək". BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası Azərbaycanın zəbt olunmuş ərazilərinin işğaldan azad olunmasını tələb edən 822, 853, 874 və 884 sayılı Qətnamələri [7] qəbul etdi. Təhlükəsizlik Şurasının Dağlıq Qarabağ ilə bağlı qətnamələri tövsiyə xarakteri daşıdığı üçün onların həyata

keçirilməsi məcburi deyil.

Münaqişənin həll edilməsində vasitəçilik rolunu ATƏT-in Minsk Qrupu təhvil almışdır. 1996-cı ildə Portuqaliyanın paytaxtı Lissabonda keçirilən ATƏT-in Zirvə toplantısında Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanınması ilə bağlı müəyyən prinsiplər qəbul edildi. BMT-nin Baş Assambleyası 2008-ci ildə qəbul etdiyi Qətnamə bir daha Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası və Erməni hərbi qüvvələrinin işğal olunmuş ərazilərdən çıxarılmasını istəyir. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində daha bir addım 2008-ci ildə Moskva Bəyannaməsinin imzalanması ilə atılmışdı [4, s.186]. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Ermənistan Prezidenti Serj Sarkisyan tərəfindən imzalanan deklarasiyada münaqişənin beynəlxalq hüquq prinsipləri çərçivəsində həlli nəzərdə tutulur. Atəşkəs əldə olunandan bəri Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin vəziyyəti “nə müharibə, nə sülh” olaraq qiymətləndirilir.

Türkiyə Gürcüstan münasibətləri 22 may 1992-ci ildə Xarici işlər naziri Hikmət Çətinin Tiflis ziyarəti zamanı müqavilə imzalanma ilə başlanmış və imzalanma 30 iyul 1992-ci ildə dövlət başçısı Süleyman Dəmirəlin Türkiyəyə səfəri zamanı imzalanmış “Dostluq və yaxşı qonşuluq” anlaşmasıyla möhkəmləndirilmişdir [11, s.127]. Təbii ki, Sovetlərdən qopmuş Gürcüstanda da milli münaqişələr SSRİ dövründə qaldırılmışdı. Belə ki, Abxaziya və Osetiya problemləri, Rusiyanın yeritdiyi “yaxın xaric” siyasətinin tərkib hissəsi idi. Türkiyənin isə Cənubi Qafqaz siyasətində əsasən Dağlıq Qarabağ problemləri üzərində çalışması, Gürcüstan ərazilərindəki problemlərə yenidən Rusiya ilə qarşı - qarşıya gəlib mübarizə aparmasını riskə almadı. Azərbaycan, Türkiyə, ABŞ və digər tərəfdaş dövlətlərin dəstəyi ilə neft - boru xəttinin Gürcüstan ərazisindən keçirilməsinə imkanlar yaradıldı.

Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasətində problemlər. Xəzər dənizinin enerji ehtiyatları regionda üstünlük üzərində rəqabətin əsas səbəblərindən biridir. İran, Rusiya və Türkiyə regionda istehsal olunan neft və təbii qazın onların ərazisindən keçərək dünya bazarlarına çıxarılması üçün mübarizə aparırdılar. Bu məsələdə Azərbaycanın mövqeyi də əhəmiyyətli idi və mümkün olan alternativ yollar arasından Azərbaycanın iştirakı ilə Gürcüstan - Türkiyə marşrutu seçilmişdir.

Enerji sahəsində əməkdaşlıq Türkiyə - Azərbaycan münasibətlərində ən vacib faktorlardandı. Azərbaycanın sahib olduğu neft və təbii qaz ehtiyatları ikitərəfli iqtisadi və ticari əlaqələrin inkişafında önəmli yer tutur. Bakı – Tbilisi - Ceyhan boru kəməri, Bakı –Tbilisi - Ərzurum qaz kəməri və Bakı – Tbilisi - Qars dəmiryol xətti iki ölkə arasında əlaqələri daha da möhkəmləndirmişdir. 2013 -cü ildə Şahdəniz yatağında istehsal olunan təbii qazı Avropa bazarlarına çatdırmaq üçün seçilən və icrasına başlanan TANAP və TAP layihələri bu əməkdaşlığın daha da inkişaf edəcəyini göstərir.

Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasətində ən problemli münasibətlər Ermənistanla olan əlaqələrdədir. Türkiyə Ermənistanın müstəqilliyini tanısa da iki ölkə arasında normal diplomatik münasibətlər qurulmamışdır [9, s.200]. Bunun isə əsas səbəbkarı Ermənistandır. Belə ki, Ermənistanın 1915-ci il soyqırım iddiaları, Türkiyənin ərazi bütövlüyünü tanımaması, həmçinin də Dağlıq Qarabağın və ətraf 7 rayonun işğalı diplomatik əlaqələrin qurulmasında əsas maneələrdən idi.

Ermənistan müstəqillik əldə etdikdən sonra 1915-ci il “erməni soyqırımı” iddiaları beynəlxalq müstəvidə qabardılmış və ölkənin xarici siyasətinin əsas prioritetlərindən olmuşdur. Beləliklə “erməni soyqırımı” iddialarının beynəlxalq müstəvidə gündəmə gətirilməsi Türkiyə ilə münasibətlərə təsirsiz ötüşmədi. Ermənistanın ilk prezidenti Levon Ter-Petrosyan Türkiyə ilə münasibətləri tənzimləməyə çalışsa da onun xələfləri Robert Köçəryan və Serj Sarkisyan soyqırım iddialarının beynəlxalq aləmdə tanınması üçün çalışırdı. Ermənistanın Müstəqillik Bəyannaməsində və Konstitutsiyasında Ermənistan Respublikasının Osmanlı imperiyasında həyata keçirilən 1915-ci

il soyqırımının beynəlxalq müstəvidə tanınmasını dəstəkləyəcəyi qeyd olunur. Soyqırım məsələsi dünyada erməni diasporası tərəfindən aktiv formada təbliğ edilir. Soyqırım iddiaları diaspor üçün milli kimlik vasitəsi olduğu üçün onların bu iddialardan imtina etməsi mümkün deyildir. Ermənistan hökuməti xarici siyasətinin əsas prioritetlərindən olan soyqırım iddialarından imtina edib ikitərəfli münasibətlərin normallaşmasında səy göstərə bilər.

Türkiyə-Ermənistan münasibətlərinin normallaşmasına mane olan bir digər məsələ sərhədlərin toxunulmazlığı və Ermənistan tərəfinin bu məsələdəki iddialarıdır. Ermənistan parlamentində zaman-zaman Qərbi Ermənistan iddiaları qaldırılır və Türkiyə ilə Ermənistan SSR arasında imzalanan Qars müqaviləsi müzakirə olunur. Ermənistan 1992-ci ildə ATƏT-ə üzv olanda sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipinə əsasən Türkiyənin ərazi bütövlüyünü qəbul etmişdir [5; s.65]. Qərbi Ermənistan iddiaları Ermənistanın beynəlxalq müstəvidə razılaşdığı öhdəlikləri pozduğu anlamına gəlir. Erməni soyqırımı və Qərbi Ermənistan iddialarının xarici və daxili siyasətinin prioritetləri olaraq qalması iki dövlət arasında münasibətlərin tənzimlənməsi üçün ortaq bəyannamənin imzalanmasında əsas maneələrdəndir.

Dağlıq Qarabağ və ətraf 7 rayonun işğalı Türkiyənin Ermənistan ilə əlaqələri kəsməyə vadar etmişdi. Erməni silahlı qüvvələrinin 1993-cü ilin aprelində Dağlıq Qarabağ ərazisinə daxil olmayan Kəlbəcər rayonunu işğal etməsindən sonra Türkiyə Ermənistan ilə quru sərhədini bağlamış və iqtisadi mənada Ermənistanı cəzalandırmışdır. Dənizə çıxışı olmayan və yalnız 3 ölkə ilə sərhədlənən Ermənistan üçün Azərbaycan və Türkiyə ilə sərhədlərin bağlı olması iqtisadi cəhətdən olduqca əlverişsizdir. Bununla yanaşı bu vəziyyət Ermənistanın Rusiyadan olan bağlılığını artıraraq Qərbə integrasiya prosesinin qarşısını alır.

Ərdoğan hökumətinin “yaxın qonşularla sıfır problem” siyasəti Ermənistan ilə yaxınlaşmaların əsası qoysa da bu proses istənilən nəticəni verməmişdi. 2009-cu ildə İsveçrənin Zürix şəhərində Türkiyə ilə Ermənistan arasında əlaqələrin normallaşdırılması üçün iki protokol imzalanmışdır [8, s.21]. Ermənistanın xarici siyasətində iki dövlət arasında əlaqələrin tənzimlənməsi adına heç bir addım atılmamış, protokollar parlamentdə təsdiq edilmədən geri çəkilmişdi.

Avropa Birliyi dövlətləri və Amerika Birləşmiş Ştatları zaman-zaman sərhədlərin açılması ilə bağlı Türkiyəyə təzyiqlər göstərir. Ermənistanın Qərbə integrasiyası Avropa Birliyinin, Rusiyadan asılılığının azalması isə Amerikadakı Erməni diasporasının maraqları çərçivəsindədir. Türkiyə tərəfi haqlı olaraq sərhədlərin açılmasının Ermənistanın soyqırım iddialarının beynəlxalq müstəvidə müzakirəsini dayandırması, Türkiyənin ərazi bütövlüyünü tanıması və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həll edilməsi üçün ilkin razılaşmanın əldə olunmasından sonra mümkün olacağını qeyd edir.

Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasətində Gürcüstan istiqamətinin əsası 1991-ci ildə Gürcüstanın müstəqillik qazanması ilə qoyulmuşdur. Gürcüstan müstəqillikdən sonra ərazi bütövlüyünü təhdid edən Abxaziya və Cənubi Osetiya problemləri ilə üz-üzə qalmışdı. Türkiyə Azərbaycanda olduğu kimi Gürcüstanın da ərazi bütövlüyünü dəstəkləmişdir [5, s.70].

2005-ci ildə Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin, 2007-ci ildə Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin istifadəyə verilməsi Gürcüstanın tranzit əhəmiyyətini artırmışdı. 2008-ci ildə Rusiya və Gürcüstan arasında baş verən və XXI əsrin Avropasında ilk müharibə olaraq adlandırılan “Beş günlük müharibə” zamanı dəmir yollarının fəaliyyətinin dayandırılması neftin daşınmasına mane olmuşdu. Müharibədən bir neçə gün qabaq BTC-nin Türkiyə hissəsində baş verən partlayış nəticəsində neftin nəqli tamamilə dayanmışdı. Müharibədən sonra Rusiya Abxaziya və Cənubi Osetiyanın müstəqilliklərini tanımış, nəticədə Qərb dövlətləri ilə münasibətlərində soyuqluq artmışdı. Türkiyə isə ərazi bütövlüyü məsələsində daima Gürcüstanı dəstəkləmişdir [6, s.286].

Gürcüstan Türkiyə üçün həm də Mərkəzi Asiyadan gələn enerji qaynaqlarına açılan qapıdır. 2017-ci ildə Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xəttinin istifadəyə verilməsi Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə arasında nəqliyyat dəhlizi açılmış, sərnəşin və yük daşımaları daha qısa vaxtda həyata keçirilməsi ilə nəticələnmişdir [6, s.287]. BTQ dəmir yolu Azərbaycanın və Mərkəzi Asiya ölkələrinin Avropa və dünya bazarlarına da çıxışını təmin edəcəkdir.

Qafqazda meydana gələn yeni dövlətlər Türkiyəyə regional siyasətdə yeni fürsətlər formalaşdırmaqla bərabər təhlükəsizlik riskləri də meydana çıxarmışdı. Rusiyanın “yaxın xaric” siyasətində Cənubi Qafqaz əsas istiqamətlərdəndir. Qafqazda mövcud münaqişələr Rusiyanın region siyasətinin vacib komponentidir. Rusiyanın silah gücündən istifadəsi I Soyuq müharibədən sonra Qərblə yaranmaqda olan münasibətlərini zədələmişdir. Soyuq müharibə dövründə olduğu kimi Rusiya ilə Qərb münasibətlərinin korlanması Türkiyənin AB və ABŞ ilə münasibətlərinə müsbət təsir göstərməkdədir.

Cənubi Qafqaz Türkiyənin regional güc olması yolunda ən vacib regionlardan biridir. Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında və Rusiyadan asılılığının azaldılmasında Xəzər dənizinin zəngin karbohidrogen ehtiyatları ön plandadır. SSRİ-nin süqutundan sonra həyata keçirilən layihələrdə alternativ yolların salınması xüsusilə diqqətə alınmışdır. Qafqaz regionu Mərkəzi Asiya dövlətlərinin Türkiyə ilə əlaqələrini və eyni zamanda Qərbə çıxışını təmin edən əsas çıxış nöqtəsidir. Beləliklə, Türkiyə Cənubi Qafqaz siyasətində Mərkəzi Asiya konseptini də nəzərə almalıdır.

Türkiyə 90-cı illərdən başlayaraq Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Şurasının aparıcı dövləti, Rusiyanın ən böyük iqtisadi-ticarət tərəfdaşı, Ukraynanın və Gürcüstanın mehriban qonşusu, Azərbaycanın isə strateji mütəffiqidir [3, s.509].

Türkiyənin Ermənistan ilə hər hansı formada yaxınlaşması Azərbaycan tərəfindən müsbət qarşılanmaya bilər. Əslində Abdullah Gül dövlət başçısı olduğu zaman Ermənistana səfər, daha sonra bayraq krizi iki dövlət arasında yeni çağda başlanacaq problemlərin başlanğıcı ola bilərdi. Lakin hər iki dövlətin beyin mərkəzləri, analitiklər və siyasətçiləri tərəfindən problemin qarşılığı alındı, xüsusilə iki dövlət arasında qarşılıqlı viza sisteminin ləğvi [1] və digər sahələrdə integrasiya-siyasi, iqtisadi, sosial-mədəni həyatda yaxınlaşma hal-hazırda dünya dövlətlərinə nümunə olabiləcək səviyyədə inkişaf etdiyini göstərir.

Türkiyənin Azərbaycan ilə münasibətləri və enerji sahəsində əməkdaşlıq Cənubi Qafqaz siyasətinin əsas faktoru olaraq qeyd edilməlidir. Cənubi Qafqaz siyasətinin Gürcüstan istiqaməti alternativ tranzit yollarının bu ölkədən keçməsi ilə daha da önəm qazanmışdır. Cənubi Qafqazın son dövləti Ermənistan ilə əlaqələrin normalaşdırılması üçün qeyd edildiyi kimi soyqırım iddialarının, ərazi iddialarının və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tamamilə həll olunması gərəkdir.

27 sentyabr 2020-ci il tarixindən Azərbaycan tərəfindən əks hücum tədbirləri nəticəsində 44 gün ərzində dövlət sərhədləri bərpa olunmuş, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə Azərbaycan bayrağı qaldırılmışdır. Eyni zamanda müəyyən problemlər qalmaqdadır ki, sülhməramlıların fəaliyyəti, xüsusilə də işğaldan azad olunmuş ərazilərə insanların qayıdışı və normal həyatın bərpası aktual problemlərdəndir. Vətən müharibəsində strateji tərəfdaş və qardaş ölkə kimi Türkiyə Azərbaycana dəstək verdi, bəzən bu dəstək dünya mediasını və bir sıra dövlətləri narahat edirdi.

Nəticə. Tədqiq olunan dövrdə Türkiyə Cümhuriyyətinin Cənubi Qafqaz dövlətləri ilə siyasi - diplomatik, iqtisadi və mədəni sahələrdə əməkdaşlığının hüquqi əsasını beynəlxalq hüquq prinsiplərinə uyğun olaraq imzalanmış müqavilə, saziş və protokollar təşkil etmişdir. Lakin bu Türkiyəyə regional siyasətdə yeni fürsətlər meydana gətirməklə bərabər təhlükəsizlik riskləri də meydana çıxarmışdı. Bildiyimiz kimi, Rusiyanın “yaxın xaric” siyasətində Cənubi Qafqaz siyasəti prioritet istiqamətlərdəndir. Qafqazda mövcud münaqişələr Rusiyanın region siyasətinin vacib

komponentidir. Burada Ermənistan amilini də nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, Rusiyanın silah gücündən istifadəsi I Soyuq müharibədən sonra, eləcə də II Soyuq müharibənin başlanmasıyla Qərblə yaranmaqda olan münasibətlərini zədələmişdir. Bu da Türkiyəyə dividend gətirən amillərdəndir. XX əsrin 40-50-ci illərində soyuq müharibənin acı təcrübəsini yaşamış Türkiyə 90-cı illərdən başlayaraq Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Şurasının aparıcı dövləti, Rusiyanın ən böyük iqtisadi - ticarət tərəfdaşı, Ukraynanın və Gürcüstanın mehriban qonşusu, Azərbaycanın isə strateji mütəffiqidir. Bununla yanaşı Qafqaz regionu, Mərkəzi Asiya dövlətlərinin Türkiyə ilə əlaqələrinin genişlənməsi həmin dövlətlərin Qərbi integrasiyasını təmin edən əsas çıxış nöqtələrindəndir. Beləliklə, aparılan tədqiqata nəzərən baş verən geopolitik hadisələr Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasətində yeni fürsətlər meydana gətirməklə yanaşı təhlükəsizlik risklərini artırır, onun Türk dünyasını, eləcə də Mərkəzi Asiya konseptini də nəzərə alınmasını zəruri edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi, № 5/15-3207/01/19. Bakı 24.07.2019.
2. Azərbaycanın Xarici Siyasəti: Sənədlər məcmuəsi. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi. I hissə, Bakı, "Qolias Nəşriyyat Evi", Bakı 2003, 336 s.
3. Həsənli Cəmil. SSRİ-Türkiyə soyuq müharibənin sınaq meydanı, Bakı 2005, 509 s.
4. Kasım Kamer. "The Nagorno Karabakh Conflict, Caspian oil and Regional powers", The Politics of Caspian Oil, London 2001, 186-189 s.
5. Kasım Kamer. "Türkiyənin Kafkasya siyasəti: fərsətlər və təhlükə problemləri", Uluslararası III. Türk Dış Politikası Sempozyumu Tebliqləri, Ankara 2009, 208 s.
6. Lütəm Ömer Engin. "Türkiyə-Ermənistan münasibətlərinin gənc vəziyyəti", Erməni araşdırmaları, sayı 50, 2015, 371 s.
7. Məmmədov Fəhri, Rəzayeva Gülmirə. "The Nagorno Karabakh Conflict: a historical and legal appraisal", Bakı, "SAM" 2013, 50 s.
8. Məmmədli Nuran. "AKP hakimiyyəti dövründə Türkiyənin xarici siyasəti", Bakı, UNEC Magistratura Mərkəzi, Bakı 2015, 110 s.
9. Məmmədov Zaur, Azərbaycan Respublikasının Türkiyə Cümhuriyyəti ilə mədəni əlaqələri(2003-2010), BDU, Avtoreferat, Bakı-2015 31 s.
10. Məmmədov Zaur. "Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasətində mədəniyyət amili", Qafqazşünasların Beynəlxalq Elmi Konfransı, Bakı, 2017, 448 s.
11. Yəldə Demirag Bağimsızlıqdan Kadife Devrimə Türkiyə-Gürcüstan Münasibətləri, Uluslararası Münasibətlər Konseyi İqtisadi İşləməsi 2005, 155 s.
12. <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> (iyun, 2020).
13. <https://fas.org/sgp/crs/mideast/RS20871.pdf> (may, 2020).
14. <https://mfa.gov.az/az/content/151/turkiye> (iyun, 2020).
15. <https://www.encyclopedia.com/history/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/near-abroad>.

Summary
Mammadov Zaur
Aliyeva Raida
Lankaran State University

The southern Caucasus policy of Turkey: problems and perspectives

The legal basis for cooperation in the political, diplomatic, economic and cultural spheres between the Republic of Turkey and the states of the South Caucasus during the study period has comprised the treaties, agreements and protocols signed in accordance with the principles of international law. However this created new opportunities for Turkey in regional policy, as well as the security risks. As we know the policy of the South Caucasus is one of the priorities of “near abroad” policy of Russia. The ongoing conflicts in Caucasus are the main components of the regional policy of Russia. The Armenian factor must also be taken into consideration here. So, the use of armed forces by Russia has damaged relations with the West since the end of the Cold War and the beginning of the Second Cold War. Turkey that had the bitter experience of the Cold War in the 40s and 50s of the XX century has been a leading state of the Black Sea Economic Cooperation Council since the 1990s, the largest economic and trading partner of Russia, a good neighbor of Ukraine and Georgia and a strategic ally of Azerbaijan. In addition to it, the expansion of relations of the states of Caucasus region, Central Asia with Turkey is one of the key points which provides the integration of these states to the West. Thus, considering the subject of study, the geopolitical events create new opportunities for Turkey's Southern Caucasus policy, as well as they increase the security risks and make it necessary to take account the Turkish world and the concept of Central Asia.

Резюме
Мамедов Заур
Алиева Раида
Ленкоранский государственный университет

Политика южный Кавказ Турции: проблемы и перспективы

В исследуемый период правовую основу сотрудничества в политической, дипломатической, экономической и культурной сферах Турецкой Республики со странами Южного Кавказа, организовало контракты, соглашения и протоколы, подписанные в соответствии с принципами международного права. Однако наряду с проявлением новых возможностей в региональной политике Турецкой Республики, также создались риски для безопасности.

Как известно, политика Южного Кавказа является одним из приоритетов в политике «ближнего зарубежья» России. Текущие конфликты на Кавказе являются важным компонентом региональной политики России. Здесь также необходимо учитывать армянский фактор.

Таким образом, Россия с применением силы оружия после I Холодной войны, а также с началом II Холодной войны испортила отношения, возникающие с Западом. И эти факторы приносят дивиденды Турецкой Республике.

В 40-е и 50-ые годы XX века Турция, пережившая горький опыт холодной войны,



начиная с 90-х годов, стала ведущим государством совета Черноморского экономического сотрудничества, крупнейшим торгово-экономическим партнером России, дружественным соседом Украины и Грузии и стратегическим союзником Азербайджан. В то же время Кавказский регион является одной из основных точек выхода, обеспечивающий расширению отношений государства Центральной Азии с Турцией, в эти государства и интеграцию в Запад.

Redaksiyaya daxil olma tarixi – 16.11.2020

Çapa qəbul olunma tarixi – 17.02.2021

UOT-811.111

Tahirov İlham
professor
Ağayeva Mətanət
Lənkəran Dövlət Universiteti
Ilham_tahir@rambler.ru
m.agayev98@mail.ru

İngilis atalar sözlərində universal və milli-mədəni xüsusiyyətlər

Annotasiya: Məqalədə şifahi xalq ədəbiyyatının ən zəngin və qədim janrlarından biri olan atalar sözlərindən və onun əsas xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Bir dili öyrənmək və bu dilin tarixi, mədəniyyəti, xalqın yaşayışını, adətləri, dini, ictimai baxışlarını bilmək üçün ən yaxşı vasitələrdən biri atalar sözlərini araşdırıb, onlar haqqında məlumat əldə edib öyrənməkdir. Məqalədə atalar sözlərinin özünəməxsusluğu, hadisələrə qarşı münasibətləri və müxtəlif xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Məqalənin əsas məqsədlərindən biri atalar sözlərinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, variativliyi və milli - mədəni xüsusiyyətlərin onların inkişafına etdiyi təsirin müəyyənəndirilməsindən ibarətdir.

Açar sözlər: atalar sözləri, mədəniyyət, dil, hikmətli sözlər, universal, folklor

Key words: proverbs, culture, language, wise sayings, universal, folk-lore

Ключевые слова: пословицы, культура, язык, мудрые высказывания, универсальный, фольклор

Dil cəmiyyətdə mühüm rol oynayır. Atalar sözləri dilin və dil tarixinin önəmli bir hissəsidir. Atalar sözləri cəmiyyət və mədəniyyətlə sıx bir şəkildə əlaqəlidir. Ümumiyyətlə, dilin və mədəniyyətin ayrılmaz və qarşılıqlı təsiri altında olduğu qəbul edilir. Hər hansı bir dili öyrənən zaman bu dildə olan atalar sözlərinin, hikmətli sözlərin, məsəllərin bir sözlə söz birləşmələrinin öyrənilməsi həm də bu dilin tarixinin öyrənilməsi və onunla yaxından tanış olmasına şərait yaradır. Onlar böyük mədəni dəyərlərə sahibdirlər. Bu səbəbdən atalar sözləri böyük mədəniyyətə xasdır. Buna görə də bir dili öyrənən üçün o dili anlamaq və ya daha düzgün qiymətləndirmək üçün atalar sözlərini öyrənmək vacibdir. Atalar sözləri dil biliklərini zənginləşdirir və dildən istifadəni daha əlverişli edir. Atalar sözündə müəyyən bir millətin təcrübəsi, adət və ənənələri öz əksini tapır. Atalar sözlərinin öyrənilməsi bizə “milli - mədəni xüsusiyyət”, “mentalitet”, “milli xarakter” kimi anlayışların mahiyyətini daha dərinlən anlamağa şərait yaradır. Atalar sözləri tarix və mədəniyyət köklüdür. Atalar sözləri xalqların mədəniyyətlərini nəsil-dən-nəsilə çatdırmaqda mühüm rol oynayır. Bunlar bəşər mədəniyyətinin ən qədim və dəyərli təzahürlərindən biri kimi qəbul edilir. Müdrik kəlamlar, hikmətli söz və məsəllər, atalar sözləri xalqın coğrafiyasına, dininə, tarixinə, ictimai baxışlarına və münasibətlərinə dair oxuculara maraqlı fikirlər verirlər. Atalar sözlərini oxuyanda həmin dövr üçün xarakterik olan xüsusiyyətlərlə yəni xalqın yaşayışı, insanların bir - birinə qarşılıqlı münasibəti, ictimai ziddiyyətlər, bir sözlə, dövrü üçün xarakterik olan xüsusiyyətlərlə tanış oluruq.

As you sow you shall mow - Nə əkərsən, onuda biçərsən

Save up something for a rainy day – Ağ axça quru gün üçündür

The worst good day is always better than the best bad day - Ən pis yaxşı gün həmişə ən yaxşı pis gündən daha yaxşıdır.

Şifahi xalq yaradıcılığı əxlaqi və etik normalarda ifadə olunan xalqın dünyagörüşünün formalaşmasının çoxəsrlik tarixi prosesində özünə xüsusi yer tapmışdır. Atalar sözləri uzun tarixi

sınaqlardan keçmiş və zamanla müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Əsasən şifahi xalq ədəbiyyatının nümunələri olduğuna və dildən - dilə keçərək formalaşdığına görə bu cür dəyişikliklərə, qısaldılmalara məruz qalmışlar. Zəmanəyə uyğun müəyyən dəyişikliklər və əlavələr olunsada, öz mənalərini köklü şəkildə qoruyub saxlaya bilmişlər. Atalar sözləri şifahi xalq ədəbiyyatına mənsub olduğuna və dildən-dilə keçərək formalaşdığına görə onların müəllifləri məlum deyildir.

Eyni bir dildə bir atalar sözünün müxtəlif variantlarına rast gəlmək mümkündür. Lakin bu müxtəliflik onun əsas mənasına təsir etmir və zərər yetirmir.

Atalar sözlərinin özünə xas milli - mədəni xüsusiyyəti malikdir. Onlar milli dil və düşüncənin qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində inkişaf edir və formalaşır. Atalar sözləri möhkəm milli xüsusiyyətə malik olduqlarına görə bəzən onları bir dildən başqa dilə tam çevirmək mümkün olmaya bilər.

Atalar sözlərinin əsas xüsusiyyətlərindən biridə söz sırasıdır. Atalar sözlərində söz sırasını dəyişmək və ya bir sözü başqasıyla əvəz edib yerindən oynatmaq mümkündür. Lakin bu atalar sözünün sintaksisini pozub ifadənin təsir gücünü azalda bilər [3].

Aşağıdakı nümunədə bunun aydın izahını görə bilərik:

1. He who laughs last thinks slowest – Axırıncı gülən, zəif düşündür. Bu ifadədə istifadə olunan “slow” sözü həm də asta,yavaş,ləng mənalarda tərcümə olunur. Biz buradakı “thinks slowest – zəif düşündür ” birləşməsindəki “zəif” sözünü uyğun olaraq asta, yavaş və ya ləng sözləriylə əvəz edə bilərik. Lakin bu zaman atalar sözünün tərcüməsi öz mənasını ifadə etsədə qismən təsir gücünü itirəcəkdir.

2. “He who laughs last thinks slowest” – ifadəsində “laughs” sözüylə “thinks” sözlərinin yerini dəyişmək qrammatik cəhətdən mümkündür, bu zaman heç bir qayda pozuntusu yaşanmır. Lakin ifadənin məna çalarlığı, ifadə etdiyi ilkin məna dəyişikliyə məruz qalır. Bu sözlərin yeri dəyişdikdə yəni cümlə “He who thinks last laughs slowest” formasına düşdükdə. Artıq ifadə “Axırıncı gülən, zəif düşündür” kimi deyil “Axırıncı düşünən, zəif güləndir” mənasını verəcəkd.

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dili öz lüğət tərkibinə daxil olan atalar sözlərinin ifadəliliyi, məna çalarlığı atalar sözlərindəki xalq müdrikliyi, xalq hikməti onların birbaşa folklorla, yəni şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlılığından irəli gəlir. Folklor janrının ən yığcam növü olan atalar sözləri qədim zamanlardan hikmətli, müdrik ifadələr kimi xalqın dilində yaşayıb, qəlibləşmiş hal almışlar. Xalq hər bir hadisəyə, vəziyyətə uyğun dərin mənalı kəlamlar yaratmışlar.

Ümumiyyətlə, folklorun digər janrları ilə müqayisədə təcrübənin bəri sayılan, xalq zəkasını özündə əks etdirən hikmət dolu atalar sözü və məsəllər məhz yığcamlığı, qısa forması, lakin geniş məzmunu, dərin mənası, yüksək bədiliyi, güclü təsiri, həyatiliyi, ibrətamizliyi ilə adamı heyran edir.Xalqların hikmət xəzinəsi sayılan atalar sözləri ingilis və Azərbaycan xalqlarının folkloruna sirayət etmiş, orada da eyni, olduğu kimi qalmış, ya da variantlarla zənginləşmişdir [3].

Aşağıdakı atalar sözlərini misal göstərmək olar:

Açgözün qarnı doyar, gözü doymaz.- One’s eyes is bigger than one’s belly.

Əgər güzəranın yaxşı keçirsə, demək, həyat yaxşıdır- Life is not bad when you have bread

Qozbeli qəbir düzəldər- Leopard will never change his spots

Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına – As you make your bed so you must lie in it [6].

Longman Language Activator Dictionary (2003) – də atalar sözləri haqqında belə qeyd edilir ki, “Atalar sözləri ” insan həyatı ilə bağlı məsləhət, nəsihət verən və ya müdrik bir şey söyləyən, xüsusən daha geniş məna ifadə edən sözlərdən istifadə edən məşhur kəamlardır” [2].

İngilis atalar sözləri universal xüsusiyyətə malik olduğuna görə bu atalar sözləri haqqında bilik yalnız şagirdlərin, dil öyrənənlərin dil bilikləri artırdığına görə deyil, həm də bu dilin fəlsəfəsi

və yumor baxımından çox faydalı olmalıdır. Bu dildə danışan yazıçı və şairlər dildən maksimum səviyyədə istifadə edərək dilin obrazlılığını, ifadəliliyini üzə çıxarırlar. Yazıçı və şairlər öz əsərlərində atalar sözləri, hikmətli söz və məsəllərindən istifadə etmişlər. Bununla yanaşı həm də onlar öz əsərlərinin adlarında da atalar sözləri və müdrik sözlərdən kifayət qədər istifadə etmişlər.

Shakespeare, Keats, Pope, Stevenson, Cromvel, Wordsworth və başqa görkəmli şəxsiyyətlərin əsərlərindəki ibrətamiz fikirlər, məntiqi ifadələr İngilis atalar sözlərinin və deyimlərinin yaranmasında böyük rol oynamışdır. Yazıçı və şairlərin öz əsərlərində xalq dilində işlənən ifadələrdən, müdrik və atalar sözlərindən ədəbi-bədii dil normalarına uyğun olaraq istifadə etməklə bu ifadələri daha da canlandırmış və zənginləşdirmişdir.

Öz quruluş formasına və ifadə etdiyi mənasına görə hikmətli sözlər və atalar sözləri bir-birinə bənzəsə də bəzi xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Bu xüsusiyyətlərdən ən əsası da hadisələrə qarşı bildirilən münasibətdir. Yəni atalar sözləri həm mənfi, həm də müsbət hadisələrə qarşı münasibət bildirir, lakin hikmətli sözlər, əsasən, müsbət münasibət bildirir. Bir çox xalqların mədəniyyətlərdə dinin, ictimai baxışların təsiri olduğu kimi İngilis və Amerikan mədəniyyətlərində də bunu hiss edirik. Əgər Çin ədəbiyyatında buddizmin, Ərəb ədəbiyyatında İslamın təsiri hiss olunursa, İngilis və Amerikan atalar sözlərində də İncil olduqca vacibdir. “Acquaint thyself with proverbs, for of them thou shalt learn instruction” (The Bible) “The Wisdom of Nations lies in their proverbs, Collect and learn them. They save time and speaking, and upon occasion may be the fullest and safest answers.” (William Penn, Advice to his Children, 1699) [4] – “Millətlərin müdrikliyi onların atalar sözlərindədir, onları topla və öyrən. Onlar danışanda vaxta qənaət etməyə bəzən də ən dolğun və etibarlı cavab ola bilirlər”. Xalqın düşüncəsi, həyat tərz, milli dəyərləri öz əksini aydın, səlis və bitmiş bir fikir formasında atalar sözlərində tapır. Mövzu müxtəlifliyi ilə yanaşı, bitmiş fikir, ümumiləşdirmə və nəticə atalar sözlərinə xas olan cəhətlərdir. Atalar sözləri xalqın həyatda sınanmış, müdrik və nəsihətli fikirlərindən ibarət olur böyük əxlaqi-tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır. Əsas xüsusiyyəti həcmcə kiçikliyi, lakin mənacə hikmətli və nəsihətli olmasıdır [1].

Atalar sözləri xalq ədəbiyyatının ən qüvvətli və ən zəngin janrlarından biridir [2 s.103].

Laughter is the best medicine - Gülüş ən yaxşı dərmandır

All good things must come to and end – Bütün yaxşı şeylər qurtarmalıdır [8].

A word is enough to the wise.- Arifə bir işarə bəsdır

Fortune favors the bold- Bəxt cəsarətin tərəfindədir

The advance of liberty is the path to both a safer and better world. - Azadlıqların artması daha etibarlı və daha yaxşı dünyaya gedən bir yoldur [7].

Kirkpatrikə görə atalar sözünü “atalar sözləri tez-tez ağıllı, hazırcavab və yadda qalan dildə ifadə olunan ənənəvi kəlamlardır”. İnsanın dünya təcrübəsini və müşahidəsini əks etdirən atalar sözlərində ümumi bir həqiqət, nəsihət və ya xəbərdarlıq göstərilir [5].

Zhangrui qeyd edir ki, atalar sözləri xalq müdrikliyinin xülasəsi olduğu və ümumiyyətlə çox təmkinli olduğu üçün ümumdünya cazibəsinə sahibdir. İnsanlar öz fikirlərini daha aydın və inandırıcı ifadə etmək üçün atalar sözlərindən tez - tez gündəlik həyatlarında istifadə edirlər.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, atalar sözləri xalq yaradıcılığının qədim və şifahi xalq ədəbiyyatının ən zəngin janrlarındandır. Milli mədəniyyət söz, atalar sözləri, məsəllər, hikmətli sözlər kimi dil səviyyələrini özündə əks etdirir. Atalar sözləri müəyyən xalqların mədəniyyətlərini çatdırmaqda mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Atalar sözü/İ.Abbaslının redaktəsi ilə. Bakı: Öndər, 2004, 264 s.
2. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili (II hissə). Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
3. Məsmə Yaqub qızı Zöhrab-Məcid “Atalar sözlərində variativlik problemi” dissertasiya. Bakı-2017.
4. Common English Proverbs by Johnson,B.A Longman (1963).
5. ”English Language Toolbox: Proverbs” by Kirkpatrick (2009).
6. www.ccjk.com
7. www.learn-english-today.com
8. www.getwordly.com

Summary

Tahirov Ilham

Agayeva Matanat

Lankaran State University

Universal and national-cultural features in English proverbs

Proverbs play an important role in language. The national culture is most fully and brightly shown in such units of language as words including proverbs, and wise sayings. Proverbs are popular sayings which contain advice or state a generally accepted truth. Proverbs play an important role in delivering cultures of certain nation. Proverbs have their own characteristics. All in all, proverbs are crystal of language and culture, loaded with accumulated wisdom and strong national characteristics and distinct cultural implications.

Резюме

Тахиров Ильхам

Агаева Матанат

Лянкяранский государственный университет

Универсальные и национально-культурные особенности в английских пословицах

Пословицы играют важную роль в языке. Наиболее полно и ярко национальная культура представлена в таких единицах языка, как слова, в том числе пословицы и мудрые изречения. Пословицы – это популярные изречения, содержащие советы или излагающие общепринятую истину. Они играют важную роль в представлении культур определенной нации. Пословицы имеют свои особенности. В общем, пословицы – это кристалл языка и культуры, наполненный накопленной мудростью, сильными национальными особенностями и особым культурным подтекстом.

Redaksiyaya daxil olma tarixi – 16.11.2020

Çapa qəbul olunma tarixi – 17.02.2021

UOT-811.111

Tahirov İlham
professor
Mehrəliyeva Elnaz
Lənkəran Dövlət Universiteti
ilham_tahir@rambler.ru
elnazmehrallyev@gmail.com

İngilis dilində qrafik və leksik ixtisarlarnın struktur tipləri

Annotasiya: Məqalədə dildə ixtisarlarnın yaranma səbəbləri, şifahi və yazılı dildə geniş istifadə olunan qrafik və leksik ixtisarlər və onların dildəki rolundan bəhs olunur. Ən məhsuldar söz yaradıcılığı üsullarından biri olan ixtisarlər cəmiyyətin sosial, mədəni, siyasi həyatında mühüm rol oynayır. İxtisarlər dilin kommunikativ funksiyasının səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, məlumat sferasını da genişləndirməyə kömək edir.

Açar sözlər: qrafik ixtisarlər, leksik ixtisarlər, akronim, abreviatura, initializm

Ключевые слова: графические сокращения, лексические сокращения, акроним, аббревиатура, инициализм

Key words: graphic abbreviations, lexical abbreviations, acronym, abbreviation, initialism

İxtisar dedikdə söz və ya ifadənin, söz birləşməsinin qısaldılması nəzərdə tutulur. Elm və texnikanın inkişafı ilə danışmaq və ya yazı prosesində qısa zamanda daha çox məlumat vermək zərurəti yaranır. Müasir ingilis dilində ixtisarlər elmdə, texnologiyada, idman sahələri, silahlı qüvvələr, media və başqa sahələrdə də istifadə olunur. Onların yaranmasının ilk səbəbi qənaət, ikincisi isə yorucu nitqdən qaçınmaqdır. Bunlar ixtisarlarnın yaranmasının dilxarici səbəbidir. İxtisarlarnın yaranmasının dildaxili səbəbi isə hər bir dildə olduğu kimi ingilis dilində də ritmin zəruriliyidir. Belə ki, başqa dillərdən alınan sözlər dilin söz ritminə uyğunlaşmaq məqsədilə tədricən deformasiyaya uğrayır. Məsələn: latın mənşəli olan “maegester” sözü ixtisar olunaraq ingilis dilinin dil ritminə uyğun olaraq “master” forması almışdır.

İxtisarlər lüğət tərkibinə daxil edilən vahidlərdir və ixtisar prosesi söz yaradıcılığının universal yoludur. Eyni zamanda dildə linqvistik vahid və ya sözlərin ekvivalenti hesab olunur. “Ekvivalent” sözü ilk dəfə dilə Şerba tərəfindən daxil edilmişdir. O vurğulamışdır ki, bu tip sözlər də anlayış ifadə edir və sözün potensial ekvivalentidir. (Scherba,1974)

Ekvivalent nəzəriyyəsinə görə ixtisarlər leksik vahid hesab edilməli və sözlər kimi təsnif olunmalıdır.

İxtisarlər linqvistik maraqları təmsil etməklə yanaşı tarixi maraqları da əks etdirir. Məsələn: GOLF-Gentlemen Only Ladies Forbidden (yalnız kişilər,qadınlara qadağandır) ixtisarı beynəlxalq aləmdə indi də istifadə olunur, baxmayaraq ki, hazırda GOLF oyunu həm kişilər,həm qadınlar tərəfindən oynanılır [3].

Yazılı və şifahi ingilis dilində ixtisarlər iki növdə təzahür edir.

- 1.Qrafik ixtisarlər
- 2.Leksik ixtisarlər

Qrafik ixtisarlər söz və söz qruplarının əksərən yazılı dildə qısaldılmasıdır. Onlar əsasən latın mənşəli sözlərdir. Məsələn a.m (ante-meridiem), p.a (per annum). Bəzi latın mənşəli ixtisarlarnın ingilis ekvivalentləri mövcuddur. Məsələn p.m (post-meridiem)-in the afternoon (günortadan sonra) və post mortem – after death (ölümündən sonra)

Alınma ixtisarlarla yanaşı ingilis dilinin milli mənşəli ixtisarlardan da dildə geniş şəkildə istifadə olunur. Onlar aşağıdakı semantik qruplara bölünür:

- a) həftənin günləri: Mon-Monday, Sat-Saturday və s.
 - b) ay adları; Feb - February, Dec - December
 - c) ölkə adları; Aze-Azerbaijan, Eng-England
 - d) Ştat adları; Cal-California, Phil-Philadelphia
 - e) müraciət formaları; Mr, Mrs, Ms
 - f) hərbi rütbələr; capt-captain, gen-general, col-colonel
 - g) elmi dərəcələr; B.A-Bachelor of Arts, D.M-Doctor of Medicine
 - h) zaman, ölçü, kəmiyyət vahidləri vahidləri; ft-foot, min-minute, hr-hour, kg-kilogram
- Bəzi qrafik ixtisarlardan oxunması onların məzmunundan asılıdır. Buna misal olaraq "st" ixtisarına nəzər yetirək.

1) Saint (müqəddəs) mənasında;

Today is St. Patricks Day

2) Stone – kiminsə çəkisi haqqında məlumat verdikdə;

He weighs 11 st 8lb

3) St həmçinin 11-ci istisna olmaqla sonu 1 ilə bitən bütün sıra saylarının göstəricisidir;
Monday 1st July 2020 [4].

Qrafik ixtisarlardan növləri aşağıdakılardır:

1.abreviatura

2.akronim

3.initializmlər

Abreviatura - sözün hər hansısa qısaldılmış forması abreviatura adlanır. Akronimlər və initializmlər abreviaturalardır, amma bütün abreviaturalar akronim və ya initializm deyildir. Abreviaturalarda sözün bəzi hərfləri ixtisar olunur, qalan hərflər birləşdirilir. Onlardan yalnız yazıda istifadə olunur, oxunarkən isə tam söz olaraq əvvəlki formasında tələffüz olunur.

Məsələn Tbsp - tablespoon, blvd - boulevard, etc - etcetera.

Müasir ingilis dilində bəzi sonu o ilə bitən abreviaturalar (intro - introduction, expo - exposition) bir sıra sözlərin qısaldılmasına da təsir göstərir. Məsələn:

Combo - combination, Afro – African [1].

Akronim - söz birləşmələrdəki sözlərin baş hərflərinin böyük hərflə yazılmış formasıdır.

Akronimlər şifahi dildə olduğu kimi tələffüz edilir [2, s.142]. Məsələn:

ASAP - As Soon As Possible

LASER - Light Amplification by the Stimulated Emission of Radiation

PIN - Personal Identification Number

NASA - National Aeronautics and Space Administrations

Initializmlər də akronim kimidir, lakin fərqli ondadır ki, onlar söz kimi tələffüz edilmir.

Initializmlərdəki hərflər əlifbadakı kimi tələffüz olunur [2, s.146]. Məsələn:

USA-United States of America

BBC-British Broadcasting Corporation

DVD-Digital Versatile Disc

ETA-Estimated Time of Arrival

İngilis dilində qrafik ixtisarlardan əlavə dildə xüsusi əhəmiyyət daşıyan leksik ixtisarlardan da bir çox sahələrdə geniş istifadə olunur. Leksik ixtisarlardan sözün həm şifahi, həm yazılı dildə bir hissəsinin qısaldılması nəticəsində yaranır. Bunun nəticəsində həm leksik məna, həm də üslub cəhətdən fərqli olan yeni bir söz, yeni bir leksik vahid əmələ gəlir. Məsələn:

Ad - advertisement, cent - century [1].

Leksik ixtisarlər zamanı ixtisar olunan forma əvvəlki formadan aid olduğu nitq hissəsinə görə fərqlənir. Məsələn telephone - phone. Telephone sözü isim olduğu kimi, onun ixtisar olunmuş forması olan phone sözü də isimdir.

İngilis dilində leksik ixtisarlər aid olduqları nitq hissələrinə görə isim, sifət və feillərdir. Əvəzliliklər, saylar, bağlayıcılar, nidalar bir qaydaya uyğun olaraq ixtisar olunmur.

Leksik ixtisarların növləri sözün hansı hissəsinin ixtisar olunması nəticəsində ayırd edilir. Əksərən, sözün son hissəsi ixtisar olunur, çünki sözün kökü, yəni məna kəsb edən hissə sözün əvvəl hissəsi olur. Bu növ ixtisarlər ingilis dilində "apocope" adlandırılır. Latın mənşəli olan bu söz "apo" (dan²), "koptein" (kəsmək) sözlərinin birləşməsindən yaranıb [3]. Məsələn:

Gen-generally, int-interjection, meth-methods, obs - obsolete, phr - phrase, rhet - rhetorically və.s

Sözün sonunun ixtisar olunmasından əlavə sözün əvvəlinin də ixtisar olunması hallarına da geniş şəkildə rast gəlinir. Bu növ ixtisarlər "apheresis" (aferezis) adlanır. Məsələn:

Copter-helicopter, versity - university, lone - alone, cute - acute və.s

Üçüncü növ leksik ixtisarlər isə sözün ortasının ixtisar olunması, əvvəlinin və sonunun birləşməsi nəticəsində yaranır. Bunlar isə "syncope" (sinkopa) adlanır. Məsələn:

Mart - market, maths - mathematics, vegs - vegetables və s.

Bəzən sözün əvvəli və sonu atılır. Məsələn

Flu - influenza, fridge - refrigerator, van - avanguard [1].

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, dilin inkişafında ən vacib rollardan biri ixtisarlardan geniş və səmərəli şəkildə istifadə olunmasıdır. Leksik və qrafik ixtisarların struktur tiplərinin təsnifi və tədqiqi sayəsində aydın olur ki, ixtisarlər hər hansı bir söz kimi, forma və məzmun, səs və məna birliliyinə malikdir. Cəmiyyət, elm, texnika və mədəniyyət inkişaf etdikcə dilə yeni söz və ifadələr daxil olur ki, onlar da dilin tələblərinə uyğun olaraq ixtisar olunur. Bunun nəticəsində dilin ixtisar sistemi daim dəyişikliklərə məruz qalır.

Ədəbiyyat

1. The New Oxford Dictionary of English. Edited by Judy Pearsall. Oxford, 1999.
2. The English word. И.В.Арнольд. Лексикология современного английского языка. Москва. «Высшая школа» 1973 г.
3. Г.Б.Антрушина., О.В.Афанасьева, Н.Н.Морозова Лексикология английского языка. English lexicology.
4. www.collinsdictionary.com

Summary

Tahirov Ilham

Mehraliyeva Elnaz

Lankaran State University

Structural types of graphic and lexical abbreviations in English

As a result, one of the most important roles in the development of language is the widespread and effective use of abbreviations. As society, science, technology and culture develop, new words and expressions enter the language, which are also abbreviated in accordance with the



requirements of the language. As a result, the abbreviation system of the language is constantly changing.

Резюме

Тахиров Илхам

Мехралиева Елназ

Ленкоранский государственный университет

Структурные типы графических и лексических сокращений в английском языке

В результате одна из наиболее важных ролей в развитии языка - это широкое и эффективное использование сокращений. По мере развития общества, науки, технологий и культуры в язык входят новые слова и выражения, которые также сокращаются в соответствии с требованиями языка, в результате чего система языковой редукции постоянно меняется.

Redaksiyaya daxil olma tarixi – 16.11.2020

Çapa qəbul olunma tarixi – 17.02.2021

UOT-811.512.162

Tahirov İlham
professor
Şıxcanlı Leyla
Lənkəran Dövlət Universiteti
ilham_tahir@rambler.ru
leyla.shixcanli@gmail.com

İnsanın yaş dövrlərini bildirən frazeoloji birləşmələr

Annotasiya: Dilçilik elmində frazeologiya geniş, çoxşaxəli istiqamətlərdə işlənmiş aktual sahələrdəndir. Frazeologizmlər yaş dövrləri, zaman, bədən üzvləri, yemək, geyim və s. kimi müxtəlif sahələrlə bağlı bir sıra semantik kateqoriyalara bölünür. Bu kateqoriyalardan biri də insan yaş dövrlərindən bəhs edən frazeoloji mikrosahədir. İnsan yaş dövrləri ilə bağlı frazeoloji birləşmələr insanın həyat yolunu, yaşadığı dövrü nitqdə daha emosional, zəngin ifadə olması üçün vacib ünsürlərdəndir. Bu səbəbdən də, onların tədqiqi mühüm maraq doğurur və aktual olmuşdur.

Açar sözlər: frazeologizm, frazeoloji birləşmələr, semantik sahə, frazeosemantik mikrosahə, insanın yaş dövrlərini bildirən frazeoloji birləşmələr

Key words: phraseologism, phraseological units, semantic field, phraseosemantic microfield, phraseological units denoting age stages of human being

Ключевые слова: временная лексика, фразеологические соединения, время, семантическое поле, фразеологизмы, обозначающие возрастные периоды человека

Temporal leksika leksik mənasında zaman anlayışı, temporallıq olan sözlərdən bəhs edir. Onları temporal sözlər də adlandırırlar [2, s.30].

Temporal leksika dilçiliyin tədqiqat obyektinə daxildir. Dilçilikdə belə leksika müxtəlif yöndən araşdırılmış, onun müxtəlif semantik qrupları tədqiq olunmuşdur. Temporal leksik vahidlər ifadə etdiyi temporal mənalara görə aşağıdakı qruplara bölünürlər: [3, s.30].

a) Zaman ölçülərinin adları: saniyə, dəqiqə, müddət, ay, əsr, dövr, minillik, era, yüzillik və s.

b) Fəsilələrin adları: yaz, yay, payız, qış

c) Günün hissələri: səhər, sabah, günorta, axşam, gecə, toran, gecəyarı, axşamüstü və s.

d) Ayların adları: yanvar, fevral, mart, aprel, may, iyun, iyul, avqust, sentyabr, oktyabr, noyabr, dekabr

e) Həftənin günlərinin adları: bazar ertəsi, çərşənbə axşamı, çərşənbə, cümə axşamı, cümə, şənbə, bazar

f) Hərəkətin zaman daxilində müəyyən müddətdə davamlılığın və ya təkrarlılığını ifadə edən sözlər: davamlı, gec, tez - tez, daima, həmişə, ardıcıl, asta - asta və s.

g) İnsanın yaş dövrlərinin adları: körpəlik, uşaqlıq, gənclik, yetkinlik, ahıllıq, qocalıq və s.

i) Yemək adları: səhər yeməyi, şam yeməyi və s.

Temporal leksik vahidlərin ifadə vasitələrindən biri də frazeoloji birləşmələrdir. Belə frazeoloji birləşmələri frazeosemantik zaman sahəsi kimi təqdim etmək olar. Çünki müəyyən bir zamanı bildirən frazeoloji vahidlər semantik sahəni təsvir edirlər. İngilis dilində zaman bildirən frazeoloji birləşmələr olduqca genişdir.

Frazeoloji birləşmələr nitqə ifadəlilik, obrazlılıq verən dil hadisələrindən biridir. Onlara sabit söz birləşmələri də deyilir. Frazeoloji birləşmələr həqiqi mənada işlənmir, məcazi mənada işlədilir. Onlar bir sözə bərabər birləşmələrdir. Frazeoloji birləşmələr aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir [4].

-Frazeoloji birləşmələr sabit söz birləşmələridir, onların tərkibi dəyişməz olaraq qalmalıdır.

-Onlar ən az 2 sözdən ibarət olurlar.

-Frazeoloji birləşmələrin tərkib hissələri ayrılmaz olduğundan bir cümlə üzvü kimi çıxış edirlər.

-Demək olar ki, onların hamısı bir sözlə ifadə olunurlar.

-Frazeoloji birləşmələr öz ilkin həqiqi mənasını itirib məcazi mənada işlənilirlər.

İngilis dilində olan frazeoloji birləşmələrin əksəriyyətinin Azərbaycan dilində qarşılıqları vardır. Bunun ən böyük səbəbi bu xalqların oxşar həyat şəraitinə malik olması, digər səbəbi isə frazeologiya sahəsində beynəlxalq mübadilədir [1, s.130].

Zaman bildirən frazeoloji birləşmələrdən yaranan semantik qruplardan biri də insanın yaş dövrlərinin adlarından təşkil olunmuşdur. Dilimizin zənginləşməyinin ən mühüm ünsürlərindən biri frazeoloji birləşmələr olduğundan insanın həyat yolunu, yaş dövrlərini – doğulmasını, böyüməsini, gəncliyini, yetkinliyini, qocalmasını və vəfatını daha da qabarıq, obrazlı ifadə olunmasında onların rolu əvəzsizdir.

İnsanın yaş dövrlərini ifadə edən frazeoloji birləşmələr, əsasən, bədii üslubda istifadə olunur. Onlara bədii ədəbiyyat nümunələrində daha çox rast gəlmək olar. Yazıcının belə frazeoloji vahidlərə üz tutmasının əsas səbəbi fikrini daha obrazlı şəkildə ifadə etmək, oxucuda maraq doğurmaq niyyətində olmasıdır.

Yaş dövrlərini əhatə edən frazeoloji birləşmələr publisistik üslubda da geniş şəkildə istifadə olunur. Burada əsas məqsəd publisistik yazılarda oxucunun diqqətini çəkmək, onda emosional hisslər yaratmaqdır. Məsələn:

“Bütün hallarda Rüstəm bəy 50 illik dostumdur və biz azərbaycanlıyıq, nə olursa olsun, bəd ayaqda dostunun yanında olmaq lazımdır [3].

Bu qrupa daxil olan frazeoloji vahidlərdə qeyri-nisbi zaman anlayışı mövcuddur. Çünki insanın yaş dövrünü ifadə edən frazeoloji vahidlər dəqiq bir zamana aid deyillər. Onların aid olduğu zaman cümlənin məzmununa görə dəyişə bilər. Onların müddəti müəyyən olur.

Aşağıdakı cümlələrə diqqət yetirək:

“O özünün ən yaxşı kitabını ömrünün bahar çağında yazacaq” – She will write her best book in the spring of her life.

“O özünün ən yaxşı kitabını ömrünün bahar çağında yazdı” – She wrote her best book in the spring of her life.

Beləliklə, nümunələrdə qeyd olunan cümlələrə nəzər yetirdikdə belə bir nəticə əldə etmək olar ki, insanın yaş dövrünü əks etdirən bu cümlələrdə zamanın qeyri - nisbi anlayış olduğunu daha da dolğun və anlaşıqlı şəkildə əks etdirilir.

İnsan yaş dövrlərinə daxil olan frazeosemantik vahidlər arasında sinonimlik və antonimlik mövcuddur. Qeyd olunan nümunələrdə bu sinonim və antonimliyə diqqət yetirək:

“In the spring of one’s life” (həyatının bahar çağında) frazeoloji birləşməsinə sinonim olaraq “in the prime of one’s life” (həyatının çiçəklənən vaxtında) birləşməsinə göstərmək olar. Hər iki birləşmə “to be young” gənc olmaq mənasında işlənir və bir - birinə sinonimdirlər.

“In the prime of one’s life” frazeoloji birləşməsinə antonim olaraq “to kick the bucket” (vəfat etmək) birləşməsinə göstərmək olar.

Müasir ingilis dilində insanın yaş dövrlərini ifadə edən frazeoloji vahidlər müxtəlif morfoloji quruluşa sahibdir. Aşağıda qeyd olunan modeldə frazeoloji birləşmələr mövcuddur:

feil+isim= to be a teenager

feil+sözünü= to grow up

sözünü+isim+sözünü+əvəzlik+isim= in the prime of his life

feil+sifət= to grow old

İngilis dili ilə müqayisədə Azərbaycan dilində də belə frazeoloji birləşmələrin qrammatik cəhətdən quruluşu oxşardır.

Yaş dövrlərinə aid olan frazeoloji birləşmələr cümlədə mövqeyinə görə müxtəlifdir. Onlar cümlədə mübtəda (subject) , xəbər (predicate) , tamamlıq (object) , təyin (attributive), zaman zərfliyi (adverbial modifier of time) rolunda çıxış edə bilirlər. Aşağıdakı cümlələr buna misaldır:

To kick the bucket means to die. (subject)

To open eyes to the World is new beginning. (subject)

My grandfather passed away in 2017. (predicate)

She grew old. (predicate)

I do not want to grow old. (object)

Pass away's meaning is to die. (attributive)

She goes to London in the spring of her life. (adverbial modifier of time)

She came back Baku in the autumn of her life. (adverbial modifier of time)

"İnsanın yaş dövrləri" frazeosemantik mikrosahəsinə daxil olan frazeoloji birləşmələrində zaman anlamı demək olar ki, dolayı yollarla ifadə olunur.

"To be born" (doğulmaq) tərkibi dolayı yolla "to open eyes to the world" frazeoloji vahidi ilə ifadə olunaraq dili daha da zənginləşdirir.

"To die" ölmək feilinin frazeoloji ekvalenti ingilis dilində olduqca zəngindir. Aşağıdakı nümunələri buna misal göstərmək olar.

-Launch into eternity

-Pass away

-To be no more

-To breath one's last

-To belong to be ages

-To join to one's ancestor

-To kick the bucket

-To die in the prime of one's life

"To be old" (qocalmaq) birləşməsinə dildə daha dolğun ifadəli ifadə etmək üçün "to fall into one's hair" (saçına dən düşmək) , "to fall from the beard" (saqqalına dən düşmək), "in the autumn of one's life" (həyatının payızında) kimi frazeoloji birləşmələrdən istifadə olunur.

Əgər bir insan həyatının çətin dövrünü yaşayırsa, onun üçün "in the winter of one's life" frazeoloji vahidini işlətmək mümkündür.

Yaş dövrü ilə bağlı olan frazeoloji birləşmələr ingilis dilinin izahlı frazeoloji lüğətlərində toplanmışdır. Onlar dilin sərvəti hesab olunur və zaman keçdikcə gənc tədqiqatçıların tədqiqatları sayəsində daha da genişləndirilir.

Apardığımız tədqiqatlardan məlum olur ki, insanın yaş dövrlərini ifadə edən frazeosemantik vahidlərin əsas vəzifəsi onları ifadəli, maraqlı, qabarıq, dolğun və rəngarəng ifadə etməkdir.

Ədəbiyyat

1. Mehdiyeva Esmira. İngilis dilində feili frazeoloji birləşmələr və onların Azərbaycan dilində ifadəsi. Bakı: Nurlan, 2008.
2. Tahirov İlham. Temporal leksika (Azərbaycan və ingilis materialları üzrə). Bakı: Nurlan, 2008.



3. Tahirova Vüsalə. Azərbaycan dilində məkan və zaman bildirən frazeoloji birləşmələr. Bakı: Elm və təhsil, 2018.
4. www.wiktionary.org

Summary
Tahirov İlham
Shıxcanlı Leyla
Lankaran State University

Phraseological units denoting age stages of human being

The phraseosemantic microfield of human's age stages describes the phraseological units that indirectly express human's lifestyle and his age. These phraseological units constitute an important layer of the language and play an important role in expression of thought.

Резюме
Тахиров Ильхам
Шыхджанлы Лейла
Лянкяранский государственный университет

Фразеологизмы, обозначающие возрастные периоды человека

Фразеосемантическое микрополе "Возраст человека" охватывает фразеологизмы, косвенно выражающие образ жизни человека и его возраст. Эти фразеологизмы составляют важный пласт языка и играют важную роль в выражении мысли.

Redaksiyaya daxil olma tarixi – 16.11.2020

Çapa qəbul olunma tarixi – 17.02.2021

UOT-811.512.162

Tahirov İlham
professor
Məmmədli Şükufə
Lənkəran Dövlət Universiteti
Ilham_tahir@rambler.ru
Shuku.adpu@gmail.com

İngilis dilində frazeoloji tədqiqatlar

Annotasiya: Məqalədə dilçilik elminin əsasını təşkil edən, onun ən inkişaf etmiş sahəsi olan frazeologiyadan və onun tədqiqat üsullarından bəhs olunur. Dilin zənginləşməsində əsas rolunu frazeoloji vahidlər oynayır. Frazeoloji vahidlər xalq ilə onun dünyagörüşü, həyat tərzini, hətta irqi ilə bağlı olduğu üçün onun təhlili haqqında bir çox görkəmli dilçilərin fikirləri vardır. Bu fikirlər frazeoloji vahidlərin tiplərini müəyyən etməkdə dilçilikdə çox önəmli yerdədir. Frazeoloji vahidlər bu gün də dildə öz aktuallığın qoruduğu üçün hələ də tədqiqatları davam edir.

Açar sözlər: frazeoloji tədqiqatlar, frazeologiya, dil, frazeoloji qovuşmalar, frazeoloji vahidlər, frazeoloji birləşmələr, tədqiqatçılar

Key words: phraseological researches, phraseology, language, phraseological fusions, phraseological units, phraseological combinations, researchers

Ключевые слова: фразеологические исследования, фразеология, язык, фразеологические слияния, фразеологические единицы, фразеологические сочетания, исследователи

Dünya dillərinə nəzər salsaq, görürük ki, müasir dillər arasında ən geniş yayılmış dil ingilis dilidir. Təkcə Amerika qitəsində üç yüz milyondan çox əhalinin əsas dili hesab edilir. Bu dil həmçinin Birləşmiş Millətlər Təşkilatının da rəsmi dili hesab olunur. Hal – hazırda bütün ölkələrdə ingilis dili öyrənilir. Bu ölkələrdə yaşayan insanlar fərqli millətlərə, fərqli irqlərə mənsub olduğu üçün ingilis dilinə yanaşmaları da fərqlidir. Onlar dildən istifadə edərkən sözləri fərqli tələffüz edir hətta ifadələrə, cümlələrə müdaxilə edirlər. Bunlar hər bir ölkənin tarixi, məişəti, təsərrüfatı, həyata baxış tərzini, adətləri, fizioloji keyfiyyətləri ilə bağlıdır. Bunlarla yanaşı ingilis dilinin də çevikliyi bu dildə yeni ifadələrin, birləşmələrin yaranmasına səbəb olur.

Frazeologizmlər dilin formalaşmasında çox böyük önəm kəsb edir. Frazeologizmlər hər bir xalqın həyat tərzini, adət - ənənələrini, sevincini, kədərini, məhəbbətini, nifrətini özündə əks etdirir. Frazeologizmlərin yaranması da xalq ilə bağlıdır. Buna görə də frazeologizmlərin bir dildən digər dilə tərcüməsi üst-üstə düşmür. Nitqimizin dəqiq və ifadəli olması üçün frazeologizmlər önəm kəsb edir. Buna görə də frazeologiyanın tədqiqi üçün bir çox məqalələr, dissertasiyalar, monoqrafiyalar mövcuddur.

Frazeoloji tədqiqatların əsası Şarl Ballinin 1905-ci ildə Cenevrədə dərc olunan “Precis de stylistique” kitabı ilə qoyulmuşdur. O, frazeologiyayı leksikologiyanın müstəqil şöbəsi kimi vermişdir. Şarl Balli əsərlərində fransız dilinin frazeologiyasını tədqiq etmişdir. O, sabit birləşmələri frazeoloji qrup adlandırmışdır. O, frazeoloji qrupları sinxron planda izah etmişdir. Ş. Balli söz birləşmələrini 4 qrupa bölmüşdür [2, s.6].

1. Dildə sabitləşən söz birləşmələrini frazeoloji ifadə adlandırmışdır.
2. Nisbi müstəqilliyini saxlayan sözlərin iştirakı ilə düzənləri frazeoloji qrup adlandırmışdır. Bu iki ünsürün bir vahidə çevrilməsi halıdır.

3. Elementləri tam şəkildə bir – biri ilə əlaqəli olan söz birləşmələrini frazeoloji bitişmə adlandırmışdır.

4. Ara tip – bura əsasən feil birləşmələri aid olunur [1, s.8].

O birləşmələrdə həm zahiri, həm daxili cəhəti nəzərə almağı önə çəkirdi. O, öz əsərində frazeoloji birləşmələri leksik, semantik və məna cəhətdən şərh etmişdir.

Akademik V.V. Vinqradov rus dili frazeologiyasının öyrənilməsində önəmli yer tutur. O, frazeologiyanın tipləri məsələsini “Linqvistik təlim kimi rus dili frazeologiyasının əsas anlayışları” və “Rus dilində frazeoloji vahidlərin əsas tipləri” əsərlərində qeyd etmişdir. O frazeoloji vahidləri 3 yerə bölmüşdür [2, s.7].

1. Frazeoloji qovuşmalar – Onların mənası ilə tərkib hissəsi arasında uyğunluq yoxdur. Yəni frazeoloji vahidin tərkibində olan sözlərin mənası tərcümə edərkən eyni mənanı vermir. Frazeoloji ifadələrin tərkibindəki sözlər tərcümə olunarkən öz müstəqil mənaların tamamilə itirir. Məsələn, ağ eləmək, gözü su içməmək.

2. Frazeoloji uyuşmalar – bu qrupa daxil olan birləşmələr ilə frazeoloji qovuşmalar arasında oxşarlıqlar mövcuddur. Amma frazeoloji qovuşmalardan fərqli olaraq frazeoloji uyuşmalarda ifadənin bir komponentinin müstəqil mənası az başa düşülsə də, aydın şəkildə izah olunur. Məsələn, meydan oxumaq, beyninə batmaq

3. Frazeoloji birləşmələr – Bu qrupa aid olan frazemlərin tərkib hissələri sərbəst olur və hər bir komponentin özünün şəxsi mənası olur. Bu tip söz birləşmələrinin tərkib hissələri asılı və əsas tərəfə bölünür. Məsələn, fikir çəkmək, yada düşmək

Bu təsnifat frazeologiyani araşdıran tədqiqatçılar tərəfindən qəbul olunmuşdur. Amma ingilis dilini tədqiq edən rus dilçiləri N.N.Amasova və A.V.Kunin V.V.Vinqradovun fikirləri ilə tam razılaşırlar. Onlar öz əsərlərində V.V.Vinqradovun frazeologiyanın tədqiqində özək rolunu oynadığını qeyd edirlər. Onlar üçüncü növü, yəni frazeoloji birləşmələri frazeoloji vahid olaraq qəbul etmirlər.

Frazeologiya bütün dillərdə tədqiq edilmişdir. Frazeologiyanın semantik tiplərini, onların, özünəməxsus xüsusiyyətlərini izah edən tədqiqatlar olmuşdur. İngilis frazeologiyasını tədqiq edən N.N.Amasova “İngilis frazeologiyasının əsasları” əsərində frazeologiyanın tədqiqi ilə bağlı məsələləri qeyd etmişdir. N.N.Amasova frazeoloji vahidləri iki qrupa ayırır [2, s.15].

1. Frazemlər – frazem sabit kontekstin, tərkib hissələrindən birinin frazeoloji cəhətdən bağlı olan mənalı vahididir. Frazem sabit kontekstin vahidi olduğundan onun tərkibinə daxil olan əsas sözün maddi vahidliyi, yeganəliyi frazem sabit əlamətidir. Green eye (qısqanc baxış), green hand (təcrübəsiz işçi), green wound (sağalmamış yara). Bu frazemlərdə green sözü fərqli məna ifadə edir. Bu üç frazemdə də green sözü mənfi məna ifadə edib.

2. Idiomlar – sabit kontekstin elə vahidlərinə deyilir ki, onlarda işarəedici və semantik cəhətdən reallaşan ünsür normal olaraq eyniyyət təşkil edir və onların ikisi də söz birləşmələrinin ümumi leksik tərkibi ilə təmsil olunub bütöv məna ilə səciyyələnir. Mare’s nest – cəfəngiyyat, red tape – bürokratik süründürməçilik [3, s.665, 86].

Fikrimizcə, frazemlər ingilis dilinin sabit birləşmələrinin əsas hissəsini təşkil edir. Frazemlər idiomlardan fərqli olaraq dildə daha çox istifadə olunur. Frazemlərdən fərqli olaraq idiomlar daha mürəkkəb olur. Tərcümə zamanı da idiomlar daha mürəkkəb quruluşa sahib olduğu üçün dəqiq tərcümə vermək daha çətin olur.

N.N.Amasova frazeoloji tədqiqatın aşağıdakı prinsiplər üzrə aparılmasını qeyd edir [4].

1. Frazeoloji materialın ilkin öyrənilməsi sinxron planda aparılmalıdır.
2. Frazeoloji materialın təhlil metodu obyektiv olmalıdır.
3. Dilin konkret spesifikasiyasından çıxış etməlidir.

4. Analitik quruluşlu ingilis dilində söz birləşməsi özünün leksik və konstruktiv ünsürləri arasında əlamətin xüsusən sıx olması ilə seçildiyindən ingilis dili frazeologiyası nəzəriyyəsinin əsas operativ anlayışı olaraq sözlərin öz birləşmələrində konseptual qarşılıqlı təsiri anlayışı qəbul edilməlidir.
5. Tədqiqatın bütün mərhələlərində kontekstual metodun vəhdəti gözlənilməlidir.
6. Qarşıya qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün tədqiqat ingilis dili frazeologiyasının əsas nəzəri problemləri ilə məhdudlaşmalıdır.

İngilis dilində frazeoloji tədqiqatların aparılmasında çox böyük rolu olan digər bir dilçi A.V.Kunin olmuşdur. A.V.Kunin “İngiliscə - rusca frazeoloji lüğət”in, “Müasir ingilis dilinin frazeologiya kursu”, “Frazeoloji adlandırma haqqında” əsərlərinin müəllifidir. Onun “frazeoloji adlandırma haqqında” əsəri frazeoloji vahidlərin təsnifatı ilə bağlıdır. A.V.Kunin frazeoloji vahidləri 4 qrupa bölür [6].

1. Nominative phraseological units – nominativ frazeoloji vahidlər – söz birləşmələri ilə ifadə olunur. On the rocks (çətin vəziyyətdə), in the soup (çətin vəziyyətdə), see how the cat jumps (işlər necə olur?) [3, s.348, 486].

Nominativ frazeoloji vahidlər 4 qrupa ayrılır.

- a) Substantive – a snake in the grass (hərfən: çəmənlikdə ilan), amma frazeoloji vahidlərin hərfi mənada tərcüməsinə çox az rast gəlinir. Bu frazeoloji vahidin tərcüməsini aşağıdakı formalarda vermək olar.

1. Saman altından su yeridən

2. Gizli düşmən

- b) Adjectival – long in the tooth – köhnə, a drop in the ocean – okenda bir damla

- c) Adverbial – out of a blue sky – gözlənilmədən (He seemed so surprised by the news that it must have come out of a clear blue sky), step by step – addım-addım, as quick as a flash – həddən artıq sürətli (She responded as quick as a flash)

- d) Prepositional – with an eye to – gələcəkdə olacaq bir işi planlamaq

2. Nominating communicative phraseological units – nominativ – kommunikativ frazeoloji vahidlər – feildən ibarət olan frazeoloji vahidlərdir.

To set the Thames on fire – qeyri – adi bir şey etmək

Cross the Rubicon – Rubikonu keçmək

3. Communicative phraseological units – kommunikativ frazeoloji vahidlər – atalar sözü və deyimlər ilə ifadə olunur.

Men may meet but mountains never – Dağ – dağa rast gəlmir, insan insana rast gəlir

Sink or swim – Tutar qatıq, tutmaz ayran

The dogs bark but caravan goes on – İt hürər karvan keçər

If you want a thing well done, do it yourself – Uşağı buyur, dalınca yüyür

Grasp all, lose all – Bir əldə iki qarpız tutmaq olmaz

Set a thief to catch a thief – Lalın dilin anası bilər

No cross, no crown – Ayıdan qorxan meşəyə getməz

4. Interjectional phraseological units – nida kimi işlənən frazeoloji vahidlər – bu frazeoloji vahidlər hiss və həyəcanı ifadə edir.

Good God! – İlahi

My Gum! – Mənim Tanrım!

By heaven! – Sən Allah!

My aunt! – Belə - belə işlər

No jolly fear! – Rəhm et Allahım!

A.V.Kunin nominativ frazeoloji birləşmələri qruplara ayırdığı kimi, İ.V.Arnoldun da, N.N.Semyonovanın da təsnifatlarında bu qruplara rast gəlmək olur.

İngilis dilində frazeoloji tədqiqatlar ilə məşğul olan digər tədqiqatçı İ.V.Arnold olmuşdur. İ.V.Arnold frazeologiya məsələsinə daha fərqli yanaşmışdır. O, frazeologiya terminini daha çox üslubi məqamda işlədir. Hətta İ.V.Arnold frazeoloji vahid yerinə, söz birləşməsi yerinə “set - expression” terminindən istifadə etdi. İ.V.Arnold frazeoloji vahidlərin 3 tipini qeyd edirdi.

1. Phraseological fusions – frazeoloji qovuşmalar.

Bunlar semantik cəhətdən bölünməyən vahidlərdir. V.V.Vinoqradovun frazeoloji qovuşmalar tipində qeyd etdiyimiz kimi bunların tərkib hissəsi ilə mənası arasında əlaqə yoxdur.

Once in a blue moon – ayda ildə bir dəfə

To pull one’s leg – aldatmaq, atmaq

At sixes and sevens – razılaşmamaq

3. Phraseological units – frazeoloji vəhdətlər.

Bu tipdə isə əsas olan sözün öz mənasını itirməməsidir. Frazeoloji vəhdətlər dildə həm məcazi, həm sərbəst mənada iştirak edə bilər.

To fall into a rage – to get angry – acıqlı, hirsli olmaq As mad as a hatter – dəli, əsəbi

4. Phraseological combinations – frazeoloji birləşmələr.

Frazeoloji birləşmələrdə isə hər bir sözün öz mənası saxlanılır.

To offer an apology – to beg pardon – üzr istəmək To make an attempt – cəhd etmək

Əslində bu struktur rus frazeologiyasını tədqiq edən dilçi V.V.Vinoqradovun bölgüsü ilə üst-üstə düşür. Dilçilikdə frazeoloji tiplər dedikdə bu 3 tip əsas götürülür.

İngilis dilində olan frazeologizmlərin sistemli şəkildə yığılması L.P.Smitə aiddir. L.P.Smit ifadələri kənd təsərrüfatına, dənizçilərə, ovçulara, mətbəxə, idman növlərinə, bədən üzvlərinə, təbiət hadisələrinə, hərbiyə uyğun olaraq qruplaşdırmışdır. Bu qruplaşmaları o, geniş şəkildə “Words and idioms studies in the English language” əsərində vermişdir. O, bu əsərdə hətta W.Shakespearin lüğət tərkibində olan ifadələri də qruplaşdırmışdır. L.P.Smitin fikrinə görə idiomlar və ifadələrdən ibarət olan dil fikir ifadə etmək üçün vasitə ola bilməz. Onlar xalqın məhsulu olmasına baxmayaraq, elmi əsərlərdə, poeziyada, lüğətlərdə yer tutur. Bu da o ifadələrin dilin qanunauyğunluqlarına tabe olması nəticəsində yaranır [5].

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, frazeoloji vahidlər xalq ilə, millət ilə bağlı yarandığı üçün hər zaman dəyişir. Hər bir millətin öz yaşayış tərzinə, düşüncələrinə uyğun olaraq yeni frazeologizmlər yaranır. Bu da frazeologizmlər üzərində tədqiqatların hələ də davam etdirilməsinə səbəb olur. Bu tədqiqatlar iki istiqamətdə aparılır: diaxronik və sinxronik. Amma müasir tədqiqatlarda frazeologiya sahəsi sinxron araşdırılır.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Hüseyn. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978.
2. Mehdiyeva Esmira. İngilis dilində frazeoloji birləşmələr və onların Azərbaycan dilində ifadəsi, Bakı: Nurlan, 2008.
3. Vəliyeva Nigar, Azərbaycanca - ingiliscə - rusca frazeoloji lüğət. Bakı, 2006.
4. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. М., 1963.
5. Words and idioms studies in the English language by Logan Pearsall Smith, Glasgow 1925.
6. <https://studopedia.su>.



Summary
Tahirov Ilham
Mammadli Shukufa
Lankaran State University

Phraseological researches in English

Phraseological units are always changing because they are created in connection with the people, the nation. New phraseologies appear in accordance with the way of life and thoughts of each nation. This leads to the continuation of research on phraseology. These studies are conducted in two directions: diachronic and synchronous. However, in modern researches, the field of phraseology is studied synchronous.

Резюме
Тахиров Ильхам
Мамедли Шукуфа
Лянкяранский государственный университет

Фразеологические исследования английского языка

Фразеологизмы всегда меняются, потому что они созданы в связи с народом, нацией. Новые фразеологии появляются в соответствии с образом жизни и мыслями каждого народа. Это приводит к продолжению исследований по фразеологии. Эти исследования ведутся по двум направлениям: диахроническому и синхронному. Однако в современных исследованиях область фразеологии изучается синхронно.

Redaksiyaya daxil olma tarixi – 16.11.2020

Çapa qəbul olunma tarixi – 17.02.2021

UOT 008(091): 008:001.8

Zeynalova Leyla
müəllimAzərbaycan Milli Konservatoriyası nəzdində Musiqi Kolleci
leylamaharramovant@mail.ru**Türk xalqlarının məişətində yas mərasimlərinin tarixi-kulturoloji aspektləri**

Annotasiya: Türk xalqlarının dəfn və yas mərasimlərinin mahiyyəti tarixi - kulturoloji cəhətdən araşdırılmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, dəfn və yas mərasimləri türk xalqlarının ailə məişətinin məsuliyyətli və ciddi adət - ənənələrindən olmaqla cəmiyyətin inkişafının bütün mərhələlərində mühüm rol oynamışdır.

Açar sözlər: dəfn, yas, mərasim, adət, ənənə

Key words: burial, mourning, ritual, custom, tradition

Ключевые слова: захоронение, траур, ритуал, обычай, традиции

Əsrlərdən bəri keçib gəldiyi tarixi inkişaf yolunda azərbaycanlıların ailə məişəti ilə əlaqədar olan bir sıra adət və ənənələri mövcuddur ki, bu kulturoloji dəyərlər xalqın simasını əks etdirən bir aynadır. Mahiyyətindən asılı olmayaraq, sevinc və kədər gətirdiyinə baxmayaraq, bu dəyərlər – adət və ənənələr yüzilliklər ərzində formalaşaraq tarixi sınaqlardan keçmiş və xalqın ruhunu özündə yaşadaraq günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Bu mənada, yas mərasimlərinin sakral və dünyəvi mahiyyətinə dair tarixi - kulturoloji araşdırmalar təsdiqləyir ki, ailə məişətinin məsuliyyətli və ciddi məsələlərindən biri dəfn və yas ilə bağlı adət - ənənələrdir. Bu gün də türk xalqlarının ailə məişətində xüsusi yer tutan adət-ənənələrdən biri məhz öz mühafizəkarlığı ilə seçilən dəfn və yas mərasimləridir.

İctimai hadisə mahiyyəti kəsb edən yas mərasimləri “mədəniyyətin və xüsusilə mənəvi mədəniyyətin ayrılmaz bir hissəsi kimi bəşər cəmiyyəti inkişafının bütün mərhələlərində mühüm rol oynamışdır” [1, s.3]. Çünki ta qədim zamanlardan formalaşmış xalq inanclarına görə, “insanın həyatı Allah tərəfindən əvvəlcədən müəyyən edilmiş yolla inkişaf edir. İnsan doğulur, böyüyür, ailə qurur və bir gün taleyin hökmü ilə dünyasını dəyişir. Bütün bunları, insan hələ ana bətnində olarkən onun alınına həkk olunduğuna görə “alın yazısı” adlandırırlar” [2, s.305]. Deməli xalqın yas mərasimləri ilə bağlı adət və ənənələri də onun bu və ya digər məsələ haqqındakı təsəvvürlərini və dini baxışlarını özündə cəmləşdirir.

Tarixi qaynaqların təsdiq etdiyi kimi, dəfn adətinin də “qədim zamanlardan bəri müəyyən mərhələlər keçdiyi və bununla bağlı bir sıra inanclar və müxtəlif təsəvvürlər mövcud olduğu bəllidir” [3, s.312]. Mənbələrdə dəfn mərasiminin müxtəlif xalqlarda fərqli şəkildə icra olunduğu göstərilir. Lakin bu mərasimin bütün dövrlər üçün xarakterik olan bir cəhəti vardır ki, o da “ölənə və bütövlükdə ölüm hadisəsinə olan münasibətdir” [3, s.313].

Deməli, dəfn mərasimlərinin tarixi elə insanlığın tarixi qədərdir ki, bu da bu mərasiminin qədim tarixindən xəbər verir. Azərbaycan tarixinə dair etibarlı mənbələrdən öyrənirik ki, Son Paleolit dövründən başlayaraq zəngin qəbir avadanlıqlarına malik müxtəlif dəfn adətləri olmuşdur [2, sə.405, 406]. Arxeoloji qazıntılar zamanı Qobustandakı Firuz və Kənzə düşərgələrində aşkar edilmiş iki dəfn abidəsi Azərbaycanın Mezoli-Eneolit dövrü əhalisini kütləvi dəfn adətləri haqqında təsəvvür yaradır. Son Mezolit dövrünə aid Firuz düşərgəsindəki kütləvi dəfnlə əlaqədar olan abidələr on böyük və bir uşaq skeletinin qalıqları ilə yanaşı, bəzək əşyaları və müxtəlif alətlər də tapılmışdır. Kənzə düşərgəsində aşkar edilmiş Neolit dövrünün sonuna aid qəbirdə də əmək alətləri ilə birlikdə iki kişi və bir qadın dəfn olunmuşdur [4, s.85, 89]. Eneolit dövründə Azərbaycanda

ölünü bilavasitə yaşayış yeri ərazisində dəfn etmə adəti varmış. İlk Tunc dövründə isə ölümlər yaşayış yerlərində deyil, xüsusi ayrılmış yerlərdə basdırılırdı. Belə qəbiristanlıqlarda ayır-ayrı nəsilərə, ailələrə məxsus kurqan tipli dəfn abidələri qurulmuşdur. Belə kurqanlardan insan skeletləri ilə yanaşı əmək alətləri, bəzək əşyaları, içərisinə azuqə qoyulmuş qab-qacaq da tapılmışdır [4, s.102, 114]. Azərbaycanda İlk Tunc dövrünə aid bəzi kurqanların bir hissəsində ölümlər sadəcə dəfn olunduqları halda, digər hissəsində yandırılmışdır. Ölü yandırma (kremasiya) adəti o dövrdə Qafqazın başqa ölkələrində və İraqın şimal bölgələri çıxılmaqla Qədim Şərq ölkələrində yayılmamışdı. Azərbaycanda isə Muğanda aşkar edilmiş Orta Tunc dövrünə aid Əliköməktəpə abidəsində də kremasiya müşahidə edilmişdir [4, s.118, 133]. Azərbaycanda Orta Tunc dövrünə aid qəbir abidələrinin bir qrupu kromlexli (daşdan qurulmuş dairə) kurqanlarıdır; Urmiya gölü sahilində, Göytəpə yaşayış yerində və Naxçıvan ərazisində isə daş qəbirlər aşkar edilmişdir. Son Tunc və Dəmir dövrü üçün kurqan, daş qutu və torpaq qəbirlər xarakterikdir [4, s.132, 148].

Atropatena və Albaniya ərazilərində e.ə. III-I əsrlərdə torpaq qəbirlərlə yanaşı, küp qəbirlər də geniş yayılmışdır [4, s.311, 400].

Arxeoloji qazıntılar Azərbaycanda səkkiz tip qəbir abidəsinin olduğunu müəyyənləşdirmişdir. Bu qəbir tipləri sadə torpaq, quyu, təknə, taxta qutu, daş qutu, katakomba, çiy kərpic və küp qəbirlərindən ibarət olmuşdur. Sadə torpaq qəbirlər Mingəçevir, Yaloylutəpə, Xınıslı, Qəbələ, Torpaqqala (Qax rayonu), Nüydü, Qarabulaqkənddə tədqiq edilmişdir. Bu tip qəbirlər xam torpaqda dördkünc formada qazılmışdır. Quyu qəbirləri Şamaxı bölgəsi üçün səciyyəvi olmuşdur. Gil-təknə qəbirlərə Mingəçevir, Qəbələ, İsmayılı, Göyçay ərazilərində, Türyançay və Girdimançay hövzələrində rast gəlinmişdir [5, s.152-153].

Arxeoloq R.Göyüşovun qənaətinə görə taxta qutu qəbirlərinə yalnız Kür çayının sol sahilində təsadüf edilmişdir. Arçan ağacından düzəldilmiş həmin qəbirlərin əksəriyyətindən qarşı-qarşıya qoşa skeletlər çıxmışdır. Deməli, dəfn üz-üzə edilmişdir [6, s.89, 92]. Sadalanan digər tip qəbirlərə Mingəçevir, Qəbələ, Torpaqqala, Qazax və b. ərazilərdə təsadüf edilmişdir. Qədim Albaniya ərazisində ən geniş yayılmış qəbir tipi küp-qəbirlər hesab edilir. Ölümləri küplərdə dəfn etmək adəti dünyanın bir sıra xalqları arasında mövcud olmuşdur. Arxeoloqların fikrincə küp-qəbirlərin tarixi e.ə. IV minilliyə aiddir. Bu adət qədim Misirdə, e.ə. III minillikdə Mesopotamiyada şumerlər arasında, Babilistan, Assuriya, Mərkəzi Anadolu, e.ə. II minillikdə Kiçik Asiyada xetlər arasında, e.ə. I minillikdə Fələstində və digər ərazilərdə mövcud olmuşdur [5, s.157]. Küp-qəbir abidələrinə müasir Azərbaycanın demək olar ki, bütün ərazisində rast gəlinir. “Azərbaycan ərazisində küp-qəbirlər ilk dəfə Qarabulaq kəndi yaxınlığında 1895-ci ildə Emil Resler tərəfindən aşkar edilmişdir” [7, s.94, 110].

1927-ci ildə V.Sisoyev Laçında bir neçə küp-qəbirdən ibarət ərazidə qazıntı işləri aparmışdır. 1927-ci ilin yazında Ə.Ələkbərov və Ə.Qaraşarlinin iştirak etdiyi ekspedisiyaya Füzuli və Horadizdə yerli əhali tərəfindən küp-qəbirlər və onların içərisində dəmir silahların tapılması haqqında məlumat verilmişdir. Küp-qəbirlərə Quruçay və Köndələnçay arasındakı Qaraköpəktəpədə, Zəngilan rayonunun Mahmudlu kəndində də təsadüf edilmişdir [8, s.111-115].

Küp-qəbirlər müxtəlif avadanlıqlar, o cümlədən gil qablar, zoomorf əşyalar və bəzək nümunələri, müxtəlif alət və silahlarla zəngin olmuşdur. Bunlar ibtidai insanların dirilmə - oyanma – ölünün yenidən diriləcəyinə, yeyib-içəcəyinə inamı ilə bağlılıq səciyyəsi daşıyırdı. R.Göyüşov göstərmişdir ki, küp qəbirləri mədəniyyəti Azərbaycanda eramızın VIII əsrinədək davam etmişdir [6, s.95].

Artıq VII əsrin ortalarından etibarən ərəblərin Azərbaycana hücumu və Azərbaycanın ərəb xilafətinin təsiri altına düşməsi burada İslam dininin möhkəmlənməsinə səbəb oldu. Azərbaycanda İslamla bağlı adət-ənənələr, eləcə də dəfn adətləri meydana gəldi. Tədqiqatçı Q.Kərimovun

qənaətinə görə, yas və dəfn mərasimi müsəlman mərasimləri arasında ən arxaik, bununla yanaşı İslamdan əvvəlki büt-pərəstlik ənənələrinin bir çox əlamətlərini özündə saxlayan mərasim hesab edilir [9, s.48].

Azərbaycanda İslam dini yayılana qədər mövcud olan dəfn mərasimləri haqqında arxeoloji qazıntıların (yeraltı və yerüstü) nəticələrindən bəlli olur ki, ölümləri dəfn etmək üçün küp, daş, katakomba, torpaq və s. qəbirlərdən istifadə olunurdu. Ümumən bütün dünya xalqlarının dəfnlə bağlı müxtəlif təsəvvürlərdən doğan ölü basdırma ayinləri mövcud olmuşdur. Belə ki, ölü yandırılıb külünü dəfn etməyə, yandırılıb külünü çaya atma, mumiliyama, ölüyə məxsus əşyaların onunla birlikdə məzara gömülməsi, ölünün açıq havada qoyulması kimi dəfn ayinləri tarixə məlumdur. Hətta “ibtidai insanlar süni mağaralardan yalnız yaşamaq üçün deyil, ölümləri dəfn etmək üçün də istifadə etmişlər” [3, s.313; 10, s.9].

Cəmiyyət inkişaf etdikcə dəfn mərasimlərində müəyyən dəyişikliklər, yeniliklər meydana gəlirdi. Xüsusilə də monoteist dinlərin meydana gəlməsi dəfn adətlərinə bir sıra yeniliklər gətirdi. O cümlədən, Azərbaycanda yayılan İslam dini özündən əvvəl yaranmış dinlərə münasibət zəminində zənginləşərək yeni dövrün xüsusiyyətlərinə uyğunlaşmışdı. Adətlərin dinə, dinin isə öz növbəsində məişətə qarşılıqlı təsiri orta əsrlərdə aydın sezilməkdədir. Bu qarşılıqlı təsir isə hamılıqla qəbul olunmuş ənənəyə çevrilərək kütləvi xarakter alırdı [3, s.315].

Orta əsrlərdən başlayaraq müsəlman xalqlarının əksəriyyətində dəfn qaydaları və mərasimləri – mərhumun yuyulması, qüsullanması, kəfənlənməsi, qəbrin quruluşu, ölü namazının qılınması, cənazənin məzara endirilməsi, təlqin və İslam dininin qanunları ilə müəyyən edilmiş digər adətlər oxşardır, demək olar ki, eynidir və onlar əməl olunması vacib sayılır [2, s.406-407].

Artıq orta əsr abidələrində əvvəlki dövrlərdən fərq ondan ibarətdir ki, qəbrə əlavə şeylər qoyulmur, lakin qəbir daşları üzərində şəkil və işarələr həkk edilirdi [3, s.315]. Halbuki qədim insanlar ölümün həyatın başqa bir şəkildə davamı olduğuna inanaraq ölü ilə bərabər qəbrə əşya, mal-mülk və s. qoyulması kimi bir çox ayinlər icra etmişlər. Mənbələrdə Qafqaz Albaniyasında da ölü ilə birləşmə əşyalarının da basdırılması ənənəsi olduğu barədə məlumat verilir. Albanlar cənazə ilə eyni zamanda sərvət və mallarını da dəfn etdikləri üçün ata mirasına sahib olurdular. Bu ənənənin qalıqlarına hazırda bölgədə rast gəlinir. Bölgənin etnik qruplarından olan udilərdə və xristian ingiloylarda mərhumun paltarları da ölü ilə birlikdə basdırılırdı. Bu ənənə həmçinin bölgədə yaygın olan ölünün paltarlarının dəfndən sonra paylanması adətində də özünü büruzə verir. Maraqlıdır ki, qazax türklərində də ölənin əşyaları ilə birlikdə dəfn olunur [11, s.211].

Orta əsrlərdə də bəzi türk tayfalarında qəbirə ölənin şəxsin, inanca görə ehtiyacı olacaq nə vadısa qoyulurdu. Məsələn, qırğız tədqiqatçısı Şurubu Kayhan qıpçaq türklərinin dəfn adətləri barədə yazır: “Qıpçaqlar cənazəni gömərək düz köşə çuxura qafasını Şərqə baxdıraraq gömürlər. Ölənin adamın özəl əşyalarını, günlük ehtiyac alətlərini, erkəksə silahını da gömürlər. Qıpçaqlar köçəri xalq olduqlarından gələnlərinin də keçdikləri yerlərdəki xalqlardan təsirlənərək dəyişdiyi görülmüşdür” [12].

Antropogenetika zonaya daxil olan ərazilərdə hələ Mustye dövründə kollektiv dəfnmənin izləri aşkar olunmuşdur ki, bu da həmin dövrdə icma üzvlərinin bir-birinin qayğısına qalması fikrini deməyə əsas verir. Paleolit dövrü sakinlərinin mənəvi aləmini şərh edən akademik İ.H.Əliyev hesab edir ki, neandertal qəbirləri neandertalların kollektiv birliyini, onların sosial əlaqəni dərk etdiklərini və qarşılıqlı yardım institutunun yarandığını təsdiq edir [4, s.77].

Deməli, hələ Paleolit dövründən başlayaraq dəfn adətləri qarşılıqlı yardıma əsaslanmışdır. Toylarda olduğu kimi, yas mərasimlərində də el - obanın ev sahibinə köməkliyi üç istiqamətdə baş vermişdir: mənəvi, maddi və fiziki yardım.

Müsəlmanların ölümə bağlı düşüncələri Qurani - Kərimdə, həmçinin hədislərdə öz əksini tapmışdır. Bəzi müsəlmanlar yaşa dolduqca özlərinin dəfn və yas mərasimləri üçün hazırlıq işlərini görürdülər. Dəfn mərasimində bütün camaat, hətta kəsülü qohumlar, qonşular, bəzən isə qan düşmənləri də mərhum hələ can üstündə olarkən onunla vidalaşmağa, halallaşmağa gəlirdilər. İnanca görə, məzara gedən cisimdir, ruhun rahat olması üçün mütləq halallıq gərəkdir. Sonuncu hal bütün yaxın qohum-əqrəbaya şamil olunaraq patronimiyanın mənəvi gücünün göstəricisi idi [13, s.172-173].

Azərbaycan türkləri və onlarla bərabər polietnik bölgələrdə yaşayan avar, rutul, ləzgi, ingiloy, udu, tat, talış kimi etnosların yas mərasimlərindəki adət və ənənələri, bu mərasimlərdə qorunub saxlanmış arxaik elementlər, axirət dünyası, ruh barədə qədim dünyagörüşləri, inancları, mifik təsəvvürləri, bir sözlə hər bir bölgədəki dəfn və yas mərasimlərinin lokal xüsusiyyətlərini araşdıran M.T.Paşayeva yazır ki, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Şəki-Zaqatala bölgəsinin dəfn-yas mərasim və ayinləri bütövlükdə Azərbaycanın digər bölgələrindəki kimi olsa da, forma və icra tərzlərinə görə müəyyən lokal xüsusiyyətlərə də malik idi [14, s.32]. XIX əsrdə bölgə əhalisinin məişətini təsvir edən Fon-Plotto hələ bir əsr yarım bundan əvvəl yazırdı ki, Zaqatala vilayətində məskunlaşan muğalların və ləzgilərin dəfn adətləri bütün müsəlmanlarla eyni idi [15, s.45].

Tarixən bütün xalqlarda olduğu kimi, türk xalqlarında da ölüm, hər şeydən əvvəl ruhun yer dəyişdirməsi, görünən aləmdən görünməz aləmə keçid, eyni zamanda yeni həyata başlanğıc kimi qəbul edilmişdir. İnsan ruhunun bədəninə qonaq olduğu və bir müddətdən sonra bədənə ayrılıb yeni bir dünyaya gedəcəyinə inanmışdır. Ölənin üçün daha çox “dünyasını dəyişdi”, “bu dünyadan köçdü və ya getdi”, “ömrünü bizə bağışladı”, “haqqa qovuşdu” və ya “haqq dünyasına köçdü”, “rəhmətə getdi”, “canını tapşırırdı” kimi ifadələr işlənir. Ölümün bu şəkildə ifadə edilməsi demək olar ki, bütün türk xalqları üçün xarakterikdir. “Azərbaycanda bəzən “qara yer apardı” ifadəsi də işlənir. Bu ifadə Türkiyənin Qars, İqdir bölgələrində də təsbit edilmişdir” [16, s.93].

Eyni zamanda, Azərbaycanda da əhali arasında insanın “can” və “ruh” dan ibarət olması inamı geniş yayılmışdı. Bu inanca görə insan dünyaya nəfəs və canla gəlir və bu nəfəs ya da can ölənə qədər insanın ruhunu əvəz edir. İnsanın nəfəsi ağzından çıxanda, ruhu da bədənə çıxır. Bölgə əhalisinin təsəvvürlərinə görə gözlə görünməz olan ruh əsasən müxtəlif zoomorf obrazlarda (ilan, quş, pişik, keçi, camış və b. cildlərdə) gözə görünə bilirdi [17, s.16]. Türkiyə ələviləri də ruhun cəsəddən quş kimi uçuşu ayrıldığına inanırdılar. Buna görə ölüm hadisəsi baş verdiyi an otağın pəncərələrini açırlar [18, s.97]. Belə təsəvvürlər sisteminə Orta Asiya xalqlarında da rast gəlinir [19, s.93]. Azərbaycanın bir sıra bölgələrində yasda söylənilən ağılarda da ölünün ruhunun quş obrazında olması inamının izlərini görmək mümkündür [20, s.39].

Can verən adam öldəndən sonra onun paltarını dəyişir, çənəsini yaylıqla çəkir, ayaqlarını cütləyib bağlayır, gözlərini sığayır, üzünə qara və ya digər rəngdə örtük salırlar. Can verən adamın yanında tək qadın qalmamalıdır. Onun yanında həddindən artıq bərkdən ağlamaq və ya ucadan danışmaq, ölənə otaqda tək qoymaq olmaz. Əgər ölüm gecə baş veribsə, onun yanında şam yandırılar. Qocaların dediyinə görə bu onun üçün edilir ki, meyitə şər qüvvələr toxunmasın [21, s.45]. Yaxın adamlar meyiti və onun ailə üzvlərini tək qoymur, bütün gecəni onların evində keçirirdilər. Ölüm yatağında olan şəxsin son nəfəsi çıxan kimi başlanan ağlaşma el arasında “şivən” adlanırdı. Ölümə emosional ictimai etirazı əks etdirən “şivən” və “şaxsey-vaxsey” ayinlərini yas mərasimlərində icra etməkdə məqsəd ölü sahibinin dərdinə şərik çıxmaq, ona mənəvi yardım göstərmək idi [13, s.174].

Ağı demək və şivən qoparmaq ayinini “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da izləmək mümkündür: “Burla xatun boynilə qulağın aldı, düşdi. Güz alması kibi al yanağını tutdu, yırtı. Qarğı kibi qara saçını yoldu. “Oğul!”, “Oğul!” deyübən zarılıq qıldı, ağladı” [22, s.47]. Ağı demək

bəşər tarixinin ən qədim dövrlərindən davam edib gələn bir adətdir. Azərbaycan xalq ədəbiyyatında da ağır bir folklor janrıdır. Qədim türk tayfalarında, o cümlədən hunlarda yığ mərasimi zamanı ölə qəhrəmanın həyatının əlamətdar hadisələrini nağıl edib tamaşa kimi göstərilərdi [14, s.32-33]. Hunlar həm ziyafətdə, həm də yas mərasimlərində musiqi ilə şer, mahnı oxuyardılar. Ölünün kimliyini dəfn mərasiminə yığılanlara çatdırmaq üçün xüsusi istedadı olan, özündən söz düzüb qoşan ağıçılardan istifadə edilirdi [23, s.2-5]. Bu qədim türk ənənələrinin izlərinə hazırda da yas mərasimlərimizdə rast gəlmək mümkündür.

Qeyd edək ki, oxşar adətlər Azərbaycan ərazisində yaşayan, dini baxımdan xristian olan etnik birliklərdə də saxlanılmışdır. Dəfndən üç gün keçdikdən sonra udilər “partal xaypsun” – yəni “paltar açdı” adlı mərasim keçirirdilər. Burada ancaq qadınlar iştirak edirdi. Onlar bir yerə toplaşdıqdan sonra mərhumun bir dəst paltarını evin ortasına sərib, ağır deyib ağlaşmağa başlayırdılar [13, s.177; 24, s.165].

Yas mərasimlərində saç yolma, hörüklərin kəsilməsi kimi qədim adətlərin izlərinə bu gün də rast gəlinir. Qədim inanclar sisteminə görə saç insan ruhunun gəzdircilərindən biri idi. Qazax türklərində dəfn zamanı mərhumun dul qalmış qadını və qızları saçlarını kəsər, ölü ilə bərabər basdırılardı [16, s.211].

İraq türkmənlərində də qadın yası təsirli olur. Bir evdə kimsə vəfat edəndə qadınlar fizəh (şivən) qoparıb, ağlamağa başlayırlar [20, s.69-70].

El adətinə görə, dəfn və yas mərasimi təkcə mərhumun ailəsini deyil, bütün el-obanın qayğısı idi. Bu işdə hər kəs öz bacarığı və imkanını dairəsində köməklik göstərirdi. Dəfn və yasla bağlı bütün köməkliklər könüllü və təmənnəsiz olurdu [2, s.407]. El ağsaqqaları dəfni təşkil etmək üçün ev yiyəsinin xəbəri olmadan əmək bölgüsü aparırdılar. Qəbiristanlıqda qəbrin yeri ölü sahibi ilə müəyyənləşdirildikdən sonra bu işlə məşğul olmaq üçün ayrılmış xüsusi adamlar qəbri hazır vəziyyətə gətirirdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, patronimik qrupların hər birinin ayrıca qəbiristanlığı mövcud idi. Şəhər yerlərində də hər bir nəslin rəhmətə gedəni qəbiristanlığın eyni istiqamətində, müəyyən bir yerdə dəfn olunurdu [13, s.174].

İnanca görə, ölünün “yerdə qalması” yaxşı əlamət sayılmır. Xalq inamına görə, ölünün basdırılması yubadılsa yenə ölən olar. Ölünün yerdə qalmaması üçün erkəndən basdırılması düşüncəsi bir çox türk xalqları üçün xarakterikdir. Anadoluda günəşin batdığı vaxta “yerlərin kilitləndiyi vaxt” və ya “torpağın möhürləndiyi vaxt” deyilir. Bu torpaq kultu ilə bağlı bir inanacdır [16, s.333]. Azərbaycanda ölünün dəfn edilməsi çox zaman “torpağa tapşırdıq” şəklində də ifadə edilir ki, bu ifadəyə “torpağa təslim etdik” və ya “Torpağa əmanət etdik” şəklində türkmənlərdə də rast gəlinir [18, s.283]. Torpaq-yer kultu ilə bağlı yas ənənələrində yaşayan inanclardan biri də “yerin qulağı var” şəklində ifadə edilir. Xalq yerin xəbər daşıyıcısı olduğuna inanaraq ölənlə bağlı söz söylədiyi zaman “Torpağı xəbər götürməsin” deyirlər. Bu ənənə türklər arasında, xüsusilə Qars, Ərzuman, Van bölgələrində xeyli yaygındır [16, s.92]. Torpaqla bağlı olaraq ölənin adından “Torpağı sanı (qədər) yaşayasan” alqışı da xalqın torpağın əbədiyyətinə inamı ilə bağlıdır.

Ölünün sabahadək saxlanması Ege və Antalya bölgələrində “ölünün gecələməsi” adlanır və ölünün ətrafında dairə ilə oturaraq səhərə qədər ağır deyib saz çalarlar [25, s.97]. Bu ənənəyə Azərbaycanda da rast gəlinir və bu zaman ölü üçün “bu gecəlik qonaqdır” deyirlər.

Dəfn günü ilk növbədə qəbri qazmaq üçün qəbiristanlığa adamlar göndərilərdi. Sonra isə mollaın göstərişi ilə özünün yuyulması mərasimi başlayardı. Meyitin yuyulması üçün müəyyən üsul və qaydalar mövcud idi. Bu üsul və qaydalar toplusuna “qüsul” deyilirdi. Qüsl kənd yerlərində mərhumun öz həyatının bir tərəfində dörd tərəfinə xalça, palaz və yaxud həsir tutulmuş “qüslxana” adlandırılan yerdə, şəhərlərdə isə məscidlərin yanında bu məqsədlə xüsusi düzəldilmiş

qüsulxanalarda icra olunurdu. Hər bir kənddə və məscidin yanındakı qüsulxanalarda ölü yumaqla məşğul olan xüsusi adamlar var idi. Onlara “mürdəşir” deyirdilər [2, s.408].

Mərhumun yuyulması başa çatdırıldıqdan sonra “kəfənləmə” başlanırdı. Kəfən baş və ayaqdan kəfənin parçasından kəsilmiş iplərlə bağlanırdı. Həmin iplərdən cənazənin belindən kəmərimə kimi də bağlanırdı ki, cənazə qəbirə qoyulan zaman həmin iplərdən tutmaq mümkün olsun [2, s.408-409].

Şəki-Zaqatala bölgəsində vəfat etmiş insanı son mənzilə yola salarkən mərhumun gözü evdə qalmasın deyə “mayfə” adlandırdıqları cənazənin dalınca bir daş atıb deyirdilər: “Altın torpaq üstün daş, Yağış yağar, kəfənin olar yaş. Bu dünyadan apardığın, Olsun bir dənə qara daş”. Türkiyənin Anadolu bölgəsinə də cənazənin ardınca daş atılır [16, s.206].

Ölü torpağına inam isə Yer kultu və əcdad kultu ilə bağlı olmuşdur. Bu qədim inanclar sisteminin izlərinə müqəddəs adamların qəbirlərini ziyarətə gələnlərin ziyarətgahdan torpaq götürüb azca suya qatıb içməsi, ziyarətgahdakı müqəddəsin torpağından “tütə” kimi götürüb hündür və təmiz yerdə saxlamaq, sonsuzluğa qarşı ölü torpağı qatılmış su içirdilməsi kimi adətlərdə də qalmaqdadır [26, s.187; 27, s.141]. “Ölü torpağından istifadə edilməsi adəti Azərbaycanın hər yerində yaygın olduğu kimi bir çox türk xalqları üçün də xarakterik idi. Anadolu və Balkan türklərində ölü torpağının dərin yuxu gətirəcəyi inamı vardır” [18, s.293].

Müqayisə üçün qeyd edək ki, keçmişdə bəzi bölgələrin sünni-müsəlman əhalisi üçün “sappa” adlanan qəbir forması xarakterik idi. “Sappa” tipli qəbirlərdə qazılmış qəbir quyusunun içərisində böyükdə də bir çala qazılırdı, yəni iki kameralı idi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məzar tipləri Türkiyə ərazisində də qeydə alınmışdır [28, s.281-296]. Məlumdur ki, hun məzarları da belə iki qatlı (kameralı) olurdu və tabut yana doğru cənub-şimal istiqamətində qazılmış hissədə yerləşdirilirdi [16, s.198].

Qeyd etmək lazımdır ki, sappa qəbirlər ən qədim türk dəfn ənənələrindəndir. Məlumdur ki, türklərdə ölümlərə hörmətlə bağlı olaraq qəbirlərin açılması ən böyük rüsvayçılıq sayılırdı. Buna görə də qədim türk tayfalarında ölümləri iki kameralı qəbirlərdə basdırmaq adəti geniş yayılmışdı. Belə məzar tipləri Türkiyənin Anadolu bölgəsində, Muş, İğdır, Qars tərəflərdə təsbit edilmişdir. Azərbaycanın Qazax, Şəmkir, həmçinin Şəki-Zaqatala bölgəsi üçün də belə məzar tiplərinin xarakterik olması bu ərazinin ən qədim türk yurdlarından biri olduğunu təsdiq edir. Bu qədim dəfn adəti bölgədə qədim türk tayfalarının məskun olmasını təsdiq edən mühüm etnogenetik mənbələrdən biridir [26, s.191].

İndikindən fərqli olaraq keçmişdə dəfn mərasimi bitən kimi mərhumun evində ehsan verildirdi ki, bəzi bölgələrin əhalisi bu ehsanı “xeyrət” adlandırır. Hətta “Türkiyənin bəzi bölgələrində ehsan kimi məzar qapanmadan ölünün baş ucunda “dar torpaq” qurbanı kəsilər, qurban əti cənazə evinə gətirilər və axşam yasa gələnlər üçün bişirilirdi” [18, s.103]. Qeyd edək ki, hələ İslamdan öncə də qədim türklər ölünün yeddi, qırx kimi günlərində qurban kəsər, yas tutar, qadınlar üzlerini cırıb saçlarını yoldurdular. Oğuz rayonunda yayılmış adətə görə ölü düşən evdə yeddi gün iş görülməzdi, heç kəs paltarını dəyişməzdi [29, s.82].

Görünür, ölü üçün 3, 7, 40, 52 kimi günlərdə ayinlər icra etməsi türk inanclarının xüsusilə də, “ölü aşı” deyilən qədim bir ənənənin davamı idi [18, s.99]. Bu ayinlərdə İslama qədərki inanclar İslam ayinləri ilə birləşərək özünəməxsus sintez meydana gəlmişdir.

Bir çox xalqların ölümlə bağlı təsəvvürlərinə görə, ruhun bədəndə canlanması və həmçinin bədəni tərk etməsi müddəti 40 gün sayılır. “Skiflərdə də yas mərasimlərində 40 sayı mühüm yer tuturdu. İskitlərdə mərhumu 40 gün ev - ev gəzdirir, hər evdə onun şərəfinə yemək verildirdi” [30, s. 26]. Azərbaycanın bəzi rayonlarında, məsələn, Şəki - Zaqatala bölgəsində mərhumun 52-ci günündə də yas mərasimi keçirilir, Quran oxutdurub halva bişirilir, ehsan verildirdi. Bu adət Türkiyənin də bir

çox bölgələrində icra edilir. Anadoluda da ölünün 3, 7, 40 günlərinə əlavə olaraq 52-si də qeyd olunur [25, s.233]. Bu günlərdə ehsan kimi xeyriyyə işləri görülür, yemək, halva verilir [26, s.192]. Ölənin ruhunun iztirablarını azaltmaq üçün ilinin tamamında da yas mərasimi keçirilir.

Türk coğrafiyası üzrə aparılmış paralellər Azərbaycanın tarixi-etnoqrafik bölgələrində təsbit edilən bir çox nümunələrin Orta Asiya, Anadolu, Altay, Balkan türklərinin mərasimlərində də mövcud olduğunu göstərir. Məsələn, Türkiyənin Anadolu bölgəsində tabut “sal ağacı” adlanır, ölünü baş tərəfində qoyulmuş taxtaya “haça daşı” deyirdilər [25, s.100]. Türkiyənin Elazığ bölgəsində isə yas mərasimlərində verilən ehsana “həyat yeməyi” deyirlər. Həm udilərin, həm də türklərin qədim dəfn-yas ayinlərində adı keçən “salaca” – “sal ağacı”, “xoçi-haç” – “haça daşı”, “hayati” kimi kəlmələr türk-udi mənəvi mədəniyyətinin etnoqenetik köklərindən xəbər verir. “Azərbaycanın bölgələrində XIX-XX əsrlərə aid qədim dəfn-yas ayinləri müqayisəli şəkildə araşdırıldıqda və hər bir etnosun qədim dünyagörüşlərinin ayrı-ayrı elementləri üzə çıxarıldıqda ilk baxışdan anlaşılmayan bir çox adətlərin mahiyyəti, kökləri çox dərinlərə gedən inancların izləri üzə çıxır [14, s.34].

Deməli, son zamanlara qədər bu qədim yas adətlərinin bir çox elementləri demək olar ki, heç bir dəyişiklik olmadan qalmaqda idi. Türk xalqları üçün xarakterik olan qədim yığ mərasiminin izləri, yas mərasimlərində ağı söyləmək ənənəsi udilər və ingilöylər arasında da geniş yayılmışdı. Bəşər tarixinin ən qədim dövrlərindən davam edib gələn bu qədim adət dinindən asılı olmayaraq həm müsəlman, həm də xristian əhalisinin yas mərasimlərində qorunub saxlanmışdır. Məlumdur ki, türk xalqlarının şaman-qam ayinləri də musiqinin (ney, qaval, dəf) müşayiəti ilə icra edilirdi. Hazırda Türkiyənin Anadolu bölgəsində də, xüsusilə, Midyat, Savur tərəflərin dəfn mərasimlərində də bu ənənə qalmaqdadır. Udilərin bəzi yas adətində də qədim türk ənənələrinin izləri özünü büruzə verir [27, s.141].

İraq türkmənləri ilə də azərbaycanlıların yas mərasimləri cüzi istisnalarla, demək olar ki, eyniyyət təşkil edir [20, s.69].

Dəfn və yasla bağlı mərasimlər “yasdançıxma” mərhələsi ilə bitirdi. Kişi və qadınların yasdançıxma adətləri bir - birindən fərqlənirdi [2, s.413].

Müasir dövrdə dəfn mərasimi əvvəllər də olduğu kimi, din xadimi olan mollaının iştirakı ilə keçirilir və bu zaman bir sıra adətlərin icrası mütləq sayılır. O cümlədən, müasir kəndlərdə dəfn mərasimində ağı deyib ölünü oxşamaq adəti davam etməkdədir [3, s.336].

Bütövlükdə yas mərasimləri ilə əlaqəli adət - ənənələrin və yas mərasimlərinin bütün mərhələlərində müşahidə edilən qarşılıqlı yardım formalarının araşdırılması və öyrənilməsi mənəvi dəyərlərimizin müasir dövrün tələblərinə uyğun surətdə davam etdirilməsi baxımından mühüm kulturoloji mahiyyət daşıyır. Yas mərasimləri sistemi türk xalqlarının qədim dövrlərdən başlayaraq həyat tərzini, məişətini, dünyabaxışını, mənəvi mədəniyyətini öyrənmək üçün əvəzsiz mənbə olduğu üçün ondan yaradıcı və bəşəri dəyərlərə xidmət edəcək şəkildə istifadə olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Quliyev H.A. Məişətimizdə adət və ənənələr. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1976, 132 s.
2. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. II cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 584 s.
3. Bünyadova Ş.T. Orta əsr Azərbaycan ailəsi. Bakı: Elm, 2012, 384 s.
4. Azərbaycan tarixi, Yeddi cildə, I cild. Bakı: Elm, 1998, 476 s.
5. Məhərrəmov S.S. XIX-XX əsrin əvvəllərində kiçik Qafqazın cənub-şərq bölgəsinin dəfn adətləri (Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl və Füzuli rayonlarının materialları əsasında). “Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası” jurnalı, 2009, № 2, s.152-157.

6. Göyüşov R.B. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı: Işıq, 1985, 320 s.
7. Нонешвили А.И. Погребальные обряды народов Закавказья. Тбилиси: Мецниереба, 1992, 234 с.
8. Сысоев В.М. Курдистан – Лачин. Раскопки осенью 1925г. // Известия Азкомстариса, Б.: 1927 вып.3., 216 с.
9. Kərimov Q.M. Şəriət və onun sosial mahiyyəti. Bakı: Azərnəşr, 1987, 222 s.
10. Salamzadə Ə.V., Sadıqzadə Ə.Ə. XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycanda yaşayış binaları. Bakı: Azərb. SSR EA nəşr., 1961, 346 s.
11. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, VII c. Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının baş redaksiyası, 1983, 624 s.
12. Shurubu Kayhan. Kıpçak (Kuman) türklerinde mezarlık geleneği. 05 dekabr 2016-cı il. <http://www.turkishworld.org/.../kipcak-kuman-turklerinde-mez.../>
13. Məmmədova İlhamə. Azərbaycanda qarşılıqlı yardım formaları (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Elm, 2011, 216 s.
14. Paşayeva M.T. Azərbaycanlıların adət və inancları. Tar. üzrə elm. dokt. ... dis. avtoreferatı. Bakı, AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, 2013, 50 s.
15. Плотто А.И. Природа и люди Закавказского округа. ССКГ. вып.4. Тифлис, 1890, 245 с.
16. Kalafat Y. Doğu Anadolu'da Eski Türk İnanclarının İzleri. Ankara, 2005, 434 s.
17. Süleymanova L. Şəki folklor mühiti. Fil. üzrə fəl. dok. ... dis. avtoreferatı. Bakı, 2008, 26 s.
18. Kürşat Öncül. Eskolojiji Mitleri Bağlamında Güzelköy (Denizli). “Türk kültürü və Hacı Bektaş Veli” Araşdırma dergisi. Ankara, 2007, Sayı 42, s.289-302.
19. Религиозная верования народов СССР. Под ред. М.Г.Левина, С.А.Токарева и Р.С.Липеса. т.1. Москва-Ленинград, 1982, 432 с.
20. Azərbaycan folklor antologiyası. VI. Şəki folkloru. Bakı, 2002, 156 s.
21. Quliyeva Nərgiz M. XIX-XX əsrlərdə Bakı şəhər əhalisinin ailə və ailə məişəti. Bakı, “Elm”, 2011, 240 s.
22. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 286 s.
23. Çəmənşəminli Y. Qızlar bulağı. Bakı: Yazıçı, 1968, 214 s.
24. Cavadov Q.C., Hüseynov R.Udilər (tarixi-etnoqrafik tədqiqat), Bakı:Azərbaycan, 1996, 212 s.
25. Harun Yıldız. Alevi Geleneyinde Ölüm ve Ölüm sonrası Tören ve Riueler. “Türkkültürü və Hacı Bektaş Veli” Araşdırma dergisi. Ankara. 2007, sayı 42, s.297-301.
26. Paşayeva M. Şəki-Zaqatala bölgəsinin dəfn-yas mərasimlərində qədim ənənələrin izləri. “Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası” jurnalı, 2009, №1, s.185-194.
27. Кармышева Б.Х. Архаическая символика в погребально-поминальной обрядности узбеков Ферганы. Из кн: Древние обряды верования и культы народов Средней Азии. Москва, 1986, с.138-146.
28. Eroz M. Türk Topluluklarının Ölüm Adetleri Üzerine Bir Deneme. “Türk kültürü”, İstanbul 1987, Sayı 3, s.281-296.
29. Quliyev H., Bəxtiyarov S. Azərbaycanda qədim dini ayinlər və onların məişətdə qalıqları. Bakı, 1968, 134 s.
30. Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. т.1., вып.1, СПб., 1893, с.24-32.



Summary

Zeynalova Leyla

College of Music at the Azerbaijan National Conservatory

Historical and cultural aspects of funeral and mourning ceremonies in Turkic peoples

The essence of the historical and cultural aspects of funeral and mourning ceremonies investigated. Studies show that the funeral and mourning ceremonies, customs and traditions of the society, including the family life of a serious, responsible and has played an important role in all stages of development.

Резюме

Зейналова Лейла

Музыкального колледжа Азербайджанской национальной консерватории

Историко-культурологические аспекты похоронных и траурных церемоний у тюркских народов

Исследованы историко- культурологические аспекты похоронных и траурных церемоний у тюркских народов. Исследования показывают, что похоронные и траурные церемонии является серьезными и ответственными обычаями и традициями общества, и играет важную роль на всех этапах ее развития.

Redaksiyaya daxil olma tarixi – 16.11.2020

Çapa qəbul olunma tarixi – 17.02.2021

УДК 37.479

Гасанов Эльнур
доктор философии по истории
Институт краеведения Гянджинского отделения
национальной академии наук Азербайджана
el-hasanov@mail.ru

Исследование толерантных ценностей как показателя межкультурного диалога

Аннотация: В данной научной статье на основе исследования разных источников, литератур раскрываются важные параметры идей мультикультурализма и культуры толерантности в современном Азербайджане. Также характеризуются некоторые основные стороны мультикультурализма как государственной политики в нашей стране. Подчеркивается фактор бинарности мультикультуральных ценностей и толерантности в контексте национальной культуры. Важно отметить, что Азербайджанская модель мультикультурализма основана на принципах гуманизма. Мультикультурализм играет большую роль при урегулировании конфликтов между народами и цивилизациями, именно когда на международной арене господствуют безразличие и национальная нетерпимость. Мультикультуральная политика, проводимая азербайджанским правительством по отношению к национальным меньшинствам и религиозным группам, изучается со стороны государств мира широко и с большим интересом. На фоне тенденции роста конфликтных ситуаций, спорных диалогов между цивилизациями Азербайджан тем не менее не перестает оставаться мультикультуральной страной.

Ключевые слова: Азербайджан, мультикультурализм, общество, межкультурный диалог, политика, толерантность

Açar sözlər: Azərbaycan, multikulturalizm, cəmiyyət, mədəniyyətlərarası dialoq, siyasət, tolerantlıq

Key words: Azerbaijan, multiculturalism, society, intercultural dialogue, politics, tolerance

Введение. В основании концепции мультикультурализма в азербайджанской науке лежит важная методологическая парадигма, согласно которой бинарность понятия мультикультурализма является первичной. Современное функционирование толерантности и мультикультуральных категорий направлено в сторону социально адаптированных мультикультуральных ориентиров. Так, идеи мультикультурализма в Азербайджане апеллируют к этногенетической способности народа интегрировать культурные этнокоды, с одной стороны, и сохранять свою национальную идентичность, с другой стороны. Подчеркнем при этом, что внутренняя согласованность мультикультуральной модели имеет значительные потенциальные возможности.

Азербайджан исторически находится на стыке двух цивилизаций. Соединяя Восток с Западом, Азербайджан играл роль моста в развитии экономических, стратегических и культурных связей между странами двух противоположных цивилизаций. С древних времен в Азербайджане проживали представители разных национальностей, превращая Азербайджан в многокультурную страну. Уникальная толерантность и межнациональный диалог являются основными аспектами развивающейся модели азербайджанского мультикультурализма [6, с.118-119].

В современном мире, который характеризуется сложными процессами, независимый Азербайджан выделяется как стабильное и безопасное государство. Огромную роль в

современном Азербайджане играет мультикультурализм, ибо обеспечивает устойчивое экономическое, политическое, социальное, культурное развитие страны. Мультикультуральная модель современного общества формируется в русле основных векторов государственной политики [1, с.120].

На современном этапе Азербайджан является одним из основных центров мультикультурализма. Сегодня мультикультурализм – государственная политика в Азербайджане. Формирование мультикультурализма как государственной политики в нашей стране связано с именем великого лидера Гейдара Алиева. Ныне эта политика успешно осуществляется главой государства Ильхамом Алиевым.

Мультикультурализм представлен как значимое звено, имеющий большое познавательное и практическое значение, как важное направление проводимой в Азербайджане политики. В нашей республике отводится место важным мыслям о большом опыте Азербайджанского государства в области мультикультурализма, что представляет значение для других стран, в частности западных государств, столкнувшихся сегодня с серьезными проблемами в осуществлении политики мультикультурализма [2, с.498].

Цель и задачи исследования

Современное общество Азербайджана – это общество открытого диалога с представителями иных наций и религий, ибо мультикультурализм в Азербайджане является и государственной политикой, и образом жизни.

Таким образом, рождается тесная связь между обществом и приоритетами социально-политического развития. В свете сказанного подчеркнем, что мультикультурализм в Азербайджане имеет глубокие исторические корни и тесно связан с менталитетом. Толерантность азербайджанского народа формировалась в течение длительного исторического времени [4, с.377].

Мультикультуральный опыт азербайджанского народа включает в себя как генетический, так и современный код коммуникативных процессов [9, с.50-51].

В государственном строительстве современного Азербайджана роль мультикультуральных моделей значительна, поскольку мультикультурализм в азербайджанской национальной культуре формировался как приверженность социальному этикету, взаимоуважению и терпимости в отношении субкультур, проживающих на территории Азербайджана. Именно поэтому в Азербайджане XXI века мультикультурализм объявлен как необходимость социально-культурного диалога с целью успешной реализации прогресса.

Терминологически понятие мультикультурализма появилось на рубеже XX-XXI веков. Вместе с тем, важно отметить, что суть термина как сосуществование многонациональных сообществ была известна в истории Азербайджана на протяжении многих веков. Это означает, что в нашей стране всегда шли процессы ассимиляции при сохранении аутентичной культуры, национальной культуры. Иными словами говоря, самобытность, самоидентификация азербайджанского народа формировалась в контексте взаимосвязей культур, адекватного восприятия иных культур. Так, исследование проявлений мультикультурализма, его различных исторических векторов, позволяет показать картину цельности и единства азербайджанской культуры [7, с.228-232; 10, с.171-174].

Методологические параметры мультикультурализма как научного направления позволяют утверждать, что в мультикультуральном диалоге, национальная доминанта превалирует. Перспективно понимание мультикультурализма как национального осмысления проблем глобализации, ибо сохранение межцивилизационной этики сегодня является

гарантом безопасности современного мира и важной доминантой культурной коммуникации [11, с.13,15].

Более того, мультикультурализм как понятие интегративное позволяет говорить о традиционном азербайджанском мультикультурализме, в контексте которого национальные приоритеты коррелируют с взаимосогласованностью граждан демократического общества. Приоритетным в понимании мультикультурализма в азербайджанской культуре является то, что мультикультурализм является слагаемым национальной идеи.[14,с.67]. Система мультикультуральных констант выстраивается таким образом, что органично объединяет как специфику национальных ценностей, так и ценности всех этнических групп, проживающих на территории Азербайджана [6,с.118;8,с.97-99].

В своих выступлениях, многочисленных встречах на высоком политическом уровне, церемониях по случаю значительных событий и праздников, встречах с представителями общественности, жителями Азербайджана Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев позиционирует мультикультурализм как образ жизни азербайджанского общества [12, с.82-83].

Коррекция мультикультурализма в современном Азербайджане четко сформулирована Президентом Ильхам Алиевым.

Азербайджанская модель мультикультурализма отличается тем, что синтезирует в себе:

1. Приоритеты государственной политики;
2. Духовные, традиционные ценности азербайджанского народа;
3. Общечеловеческие векторы.

Данные параметры зафиксированы в концепции мультикультурализма Президента Ильхама Алиева. Формирование мультикультурализма в современном Азербайджане связано с именем общенационального лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева [2, с.497].

Заключение

Азербайджанская модель мультикультурализма основана на принципах гуманизма. Мультикультурализм играет большую роль при урегулировании конфликтов между народами и цивилизациями, именно когда на международной арене господствуют безразличие и национальная нетерпимость. Мультикультуральная политика, проводимая азербайджанским правительством по отношению к национальным меньшинствам и религиозным группировкам, изучается со стороны государств мира широко и с большим интересом. На фоне тенденции роста конфликтных ситуаций, спорных диалогов между цивилизациями Азербайджан тем не менее не перестает оставаться мультикультуральной страной [5, с.11-12].

Мультикультурализм является стратегической основой политики государства. Именно поэтому каждый член общества является полноправным гражданином Азербайджана. В этом заключается политика общенациональной солидарности.

В деятельности продолжателя мудрого политического курса Гейдара Алиева Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева мультикультурализм является основной парадигмой социального и культурного развития. В государственных документах подчеркиваются приоритеты углубления синтеза национального и общечеловеческого [2, с.497].

Подчеркивая роль мультикультурализма в Азербайджане, Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев отмечает следующее:

«Азербайджанский народ привержен своим религиозным и национальным традициям, национально-духовным ценностям. Мы веками хранили в сердце эти нравственные ценности, и сегодня, принимая все общечеловеческие ценности, считаем главным фактором для себя наши национально-духовные ценности. В то же время в Азербайджане представители всех религий, всех наций живут единой семьёй. Межрелигиозные отношения и их высокий уровень укрепляют нашу государственность, независимость, придавая дополнительный импульс интеграционным процессам Азербайджана в мир» [12, с.69-71].

Развитие идей по мультикультурализму получило продолжение в контексте процесса, начатого в Баку 2008-м году и названного «Бакинским процессом».

На церемонии официального открытия Всемирного форума по межкультурному диалогу седьмого апреля 2011 года Президент Ильхам Алиев сказал следующее:

«Мы хотим, чтобы все народы, представители всех религий тесно общались друг с другом, открыто обсуждали все проблемы, выражали свои мысли. Азербайджан стал уже традиционным пространством для проведения подобных представительных мероприятий. Конечно, это имеет и географические, и исторические, и культурные основы, так как на протяжении веков в Азербайджане все народы, представители всех религий жили как одна семья» [12, с.50-52].

Программное выступление Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева прозвучало четвёртого октября 2012 года на церемонии открытия «Второго Бакинского Международного гуманитарного форума».

Тридцатого мая 2013 года Президент Ильхам Алиев принял участие в открытии в Баку Второго Всемирного Форума по межкультурному диалогу, на котором подтвердил приверженность Азербайджанской Республики идее мультикультурализма.

Распоряжениями Президента Азербайджана Ильхама Алиева от 15 мая 2014 года был создан Бакинский международный центр мультикультурализма, от 11 января 2016 года 2016-й год в Азербайджане был объявлен «Годом мультикультурализма» [13].

Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев чётко определил основные детерминанты мультикультурализма.

«В Азербайджане традиционно, исторически всегда существовала национальная и религиозная терпимость. Это одно из главных, важнейших достижений нашей страны. То, что в период становления нашей страны как независимого государства эти традиции прошлого были сохранены и преумножены, это большое достижение. Каждый человек в Азербайджане, независимо от его национальной и религиозной принадлежности, является полноценным и полноправным гражданином своей страны. Такой мир внутри нашего общего дома – это залог нашего успеха» [12, с.81-84].

Литература

1. Гасанов Э.Л. Об изучении историко-религиозных памятников Гянджи как хранителей толерантных ценностей и мультикультурализма / Gənc tədqiqatçıların III Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, Azərbaycan universiteti. 2020, s. 119-121.
2. Джаббарова Ш. Политика мультикультурализма как основа устойчивого развития Азербайджана / Материалы Международной научной конференции «Мультикультурализм является государственной политикой и образом жизни в Азербайджане». Баку, 2016, с. 497-498.
3. Əhmədov F.M. Gəncənin tarix yaddaşı. Gəncə: Elm nəşriyyatı, 2007. 246 s.

4. Geneviève Z., Danielle L., Claire K. Handbook of Multilingualism and Multiculturalism. Archives contemporaines. 2011, p. 377.
5. Hasanov S.L., Hasanov E.L. Applied features of comparative technical, sociological investigation of historical and contemporary heritage of Azerbaijan // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2018. Issue 1, vol. 57, part 1, p. 9-16.
6. Həsənov E.L. Gəncə İmamzadə türbəsi ənənəvi multikulturalizm abidəsi kimi / Qafqazda mədəni-dini irsin qorunması mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları. Bakı, 2015, s. 117-120.
7. Həsənov E.L. Birgəyaşayış mədəniyyəti ənənələrinin tədqiqində Gəncə Səbzikar abidəsinin əhəmiyyəti // Din araşdırmaları jurnalı. № 1(4), Bakı: Nurlar. 2020, s. 225-241.
8. Культура устойчивого развития: от идеи к реальности. Составитель и научный редактор Н.Мамедов. Баку: «Элм», 2013. 348 с.
9. Мамедов Ф.Т. Культура управления. Баку: «Апостроф», 2009. 715 с.
10. Многогранность человеческого капитала: культурные и социальные основания. Общая редакция и составление О.Н.Астафьевой, О.В.Шлыковой. Москва: «Согласие», 2019. 293 с.
11. Mooney C.A. Culture clash: an international legal perspective on ethnic discrimination. Ashgate Publishing, Ltd. 2011, p. 13.
12. Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев об азербайджанской модели мультикультурализма. Баку, Бакинский Международный Центр Мультикультурализма. 2017, 524 с.
13. Указ Президента Азербайджанской Республики И.Алиева от 12.01.16 г. «Об объявлении 2016 года Годом мультикультурализма в Азербайджане // [https://www. prezident azsitles/future /ru/ pdf 11.012016](https://www.prezident.az/sitiles/future/ru/pdf/11.012016) (дата обращения: 28.05.2017).
14. Smith W., Hasanov E.L. Importance of handicraft traditions in investigation of history of urban culture in Ganja // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science. 2013, Issue 11, vol., 7, p. 61-66. doi: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.2013.11.7.10>
15. The dawn of Art. Leningrad: Aurora Art Publishers, 1974. 196 p.

Xülasə

Həsənov Elnur

AMEA Gəncə Bölməsi, Diyarşünashlıq İnstitutu

Mədəniyyətlərarası dialoq vasitəsi kimi tolerantlıq dəyərlərinin tədqiqi

Müasir Azərbaycan cəmiyyətində multikulturalizm ideyaları və tolerantlıq mədəniyyətinə dair əsas müddəalar müxtəlif mənbələr, ədəbiyyatlar əsasında elmi məqalədə tədqiq edilir. Həmçinin ölkəmizdə multikulturalizmin dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi bəzi mühüm xüsusiyyətləri təhlil edilir. Multikultural dəyərlərin və tolerantlığın milli mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi əhəmiyyəti araşdırılır. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, multikulturalizmin Azərbaycan modeli humanizm, insanpərvərlik amallarına istinad edir. Bir məqama diqqət yetirmək lazımdır ki, etinasızlıq və milli münaqişələrin, dözümsüzlüyün hökm sürdüyü müasir dünyada multikulturalizm millətlər və sivilizasiyalar arasında əmin-amanlığın bərqərar edilməsində həlledici rol oynaya bilər. Azərbaycanda milli və dini azlıqlara münasibətdə həyata keçirilən multikultural siyasət dünya ictimaiyyəti və ayrı-ayrı dövlətlər tərəfindən diqqətlə izlənilir. Mədəniyyətlər arasında səngimək



bilməyən münaqişələr, mübahisəli məqamlar fonunda Azərbaycan multikultural ölkə olaraq əhəmiyyətini qorumaqda davam edir.

Summary

Hasanov Elnur

Institute of Local-lore, Ganja branch of ANAS

Research of tolerant values as an indicator of intercultural dialogue

Based on study of various sources and literature, have been investigated important parameters of the ideas of multiculturalism and the culture of tolerance in modern Azerbaijan. Some basic aspects of multiculturalism as a state policy in our country are also characterized. The factor of binary multicultural values and tolerance in the context of national culture is emphasized. It is important to note that the Azerbaijani model of multiculturalism is based on the principles of humanism. Multiculturalism plays an important role in resolving conflicts between peoples and civilizations, precisely when indifference and national intolerance prevail in the international arena. The multicultural policy pursued by the Azerbaijani government in relation to national minorities and religious groups is being studied widely and with great interest by the states of the world. Against the background of the tendency of increasing conflict situations, controversial dialogues between civilizations, Azerbaijan nevertheless does not cease to remain a multicultural country.

Redaksiyaya daxil olma tarixi – 16.11.2020

Çapa qəbul olunma tarixi – 17.02.2021



Elmi xəbərlər jurnalı Lənkəran Dövlət Universitetinin
mətbəəsində çap olunmuşdur

Yığıma verilmişdir: 16.11.2020

Çapa imzalanmışdır: 17.02.2021

Kagızın formatı: $64 \times 84^{\frac{1}{8}}$

Çap vərəqi: 22 c.v., tiraj: 100

Çap ofsent üsulu ilə.

Ünvan: Az 4200, Lənkəran şəhəri, General Həzi Aslanov xiyabanı 50
e-mail: elmi_meqale@lsu.edu.az
www.lsu.edu.az